

**Azərbaycan Həmkarlar
İttifaqları
Konfederasiyası**

**Azərbaycan Əmək və
Sosial Münasibətlər
Akademiyası**

ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASIBƏTLƏR

**ELMİ-PRAKTİKİ
JURNAL**

№ 2 (22) 2024

ISSN 2410-4108
e-ISSN 2411-4109

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI KONFEDERASIYASI
AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI

ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR

Elmi-praktik jurnal

№ 2 (22)

*Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Azadlıq pr. 181
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
Tel.: (050) 631-57-90; e-mail: jurnal@aesma.edu.az
Jurnal Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur (protokol №5, 29.12.2012)
Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 3883. 07.05.2014
Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
fəlsəfə, sosiologiya və iqtisadiyyat elmləri üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.*

BAKİ – 2024

ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR JURNALI (JLSR)
Elmi, rəyə göndərilən, ildə iki (Elmi Şuranın qərarı ilə 2024-cü ildən 3 dəfə) dəfə
nəşr edilən jurnal
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası (AALSAR)

Baş redaktor
Hüseyn T. Qaraşov
AƏSMA, Azərbaycan

Baş redaktorun müavini
Fəhrrad F. Möhbəliyev
AƏSMA, Azərbaycan

İqtisadiyyat və idarəetmə hissəsinin məsul redaktoru
Vilayət İ. İsmayilov
AƏSMA, Azərbaycan

Humanitar və Sosial elmlər hissəsinin məsul redaktoru
Zeynəddin M. Şabanov
AƏSMA, Azərbaycan

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Qənimət Ə. Səfərov
AƏSMA, Azərbaycan

Nurəngiz Y. Mikayılova
AƏSMA, Azərbaycan

Hicran A. Mirzəyeva
AƏSMA, Azərbaycan

Azərbaycandan (15 mart 2023-25 oktyabr 2023) və xarici ölkələrdən dəvət olunmuş alimlər:
Prof. Dr. İkrəm I. Abdullayev, Xorazm Mamuna Akademiyası, vitse-prezident, Urgenç Dövlət Universiteti, Özbəkistan; **Prof. Dr. Həsən Hüseyn Akkaş**, ABŞ-ın siyasi elmlər bölümü, rəhbər, Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti, Türkiyə; **Prof. Dr. Marina R. Nikolaevna**, Perm Dövlət Milli Tədqiqat Universiteti, kafedra müdiri, Rusiya; **Prof. Dr. Andrey V. Karpenko**, Zaporizhzhya Politeknik Milli İnstitutu, kafedra müdiri, Ukrayna; **Prof. Dr. Bazar A. Babajanov**, Urgenç Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Özbəkistan; **Prof. Dr. Taner Güney**, Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti, kafedra müdiri, Türkiyə; **Prof. Dr. Hacıyev V. İ.**, Vernadski adına Rusiya Dövlət Xalq Təsərrüfatı Universiteti, dekan, Rusiya; **Prof. Dr. Karpenko E. Mixaylovna**, Belarus Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Belarus; **Prof. Dr. Arif H. İbrahimov**, K. A. Timiryazev adına KTA, Rusiya; **Prof. Dr. İlham R. Məmmədşadə**, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, direktor, Azərbaycan; **Prof. Dr. Rafael M. Həsənov**, Bakı Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Azərbaycan; **Prof. Dr. Vəkil Həsənov**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), kafedra müdiri, Azərbaycan; **Prof. Dr. Ramiz K. İsgəndərov**, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan; **Prof. Dr. Tərbiz Əliyev**, Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu, bölmə müdiri, Azərbaycan.

JOURNAL OF LABOR AND SOCIAL RELATIONS (JLSR)
Scientific, peer-reviewed journal, published twice a year
(from 2024 by decision of the Academic Council 3 times)
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations (AALSR)

Editor-in-Chief

Husein T. Garashov
AALSR, Azerbaijan

Deputy editor-in-chief

Fahrad F.Mehbaliyev
AALSR, Azerbaijan

Responsible editor for the economic and management part

Vilayat I.Ismailov
AALSR, Azerbaijan

Responsible editor for the humanitarian and social sciences part

Zeynaddin M.Shabanov
AALSR, Azerbaijan

Members of the Editorial Board:

Ganimat A.Safarov
AALSR, Azerbaijan

Nurangiz Y . Mikailova
AALSR, Azerbaijan

Hijran Ə.Mirzayeva
AALSR, Azerbaijan

Invited scientists from Azerbaijan (from March 15, 2023 to October 25, 2023) and foreign countries:

Prof. Dr.Ikram I. Abdullayev, Vice president of Khorezm academy of Mamun, Urgench State University, Uzbekistan; **Prof. Dr. Hasan Hüseyin Akkaş**, U.S. Department of political science, President, Karamanoglu Mehmetbey University, Turkey; **Prof. Dr. Marina R.Nikolatevna**, Head of the Department of Entrepreneurship and Economic Security, Perm State National Research University, Russia; **Prof. Dr. Andrii V. Karpenko**, Head of the Department of Economics and Customs, National University Zaporizhzhia Polytechnic, Ukraina; **Prof. Dr. Bazar A. Babajanov**, Urgench State University, Head of Department, Uzbekistan; **Prof. Dr. Taner Güney**, Karamanoglu Mehmetbey University, Head of the Department of Economics, Turkey; **Prof. Dr. Parviz İ. Hajiyev**, Dean of the Faculty of Economics, Vernadsky Russian State University of National Economy, Russia; **Prof. Dr. Karpenko E. Mikhailovna**, Head of the Department of International Management, Belarusian State University, Belarus; **Prof. Dr. Arif H.Ibragimov**, Department of Management, Institute of Economics and Management of the Agro-Industrial Complex of the Russian State Agrarian University - K.A. Timiryazev Agricultural Academy, Russia; **Prof. Dr. İlham Mammadzade**, Director of the Institute of Philosophy and Sociology ANAS, Azerbaijan ; **Prof. Dr. Rafael.M. Hasanov**, Head of the Department of Sociology, Baku State University, Azerbaijan; **Prof. Dr. Vakil Hasanov**, Head of the Department, General Humanities, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan; **Prof. Dr. Ramiz K. Isgandarov**, Azerbaijan Technical University, Azerbaijan; **Prof. Dr Tarbiz Aliyev**, Ministry of Science and Education of Azerbaijan, Institute of Economics, Azerbaijan.

MÜNDƏRİCAT

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR

Rafail Həsənov	
Müasir Azərbaycan gənclərinin dəyərlər orientasiyasının transformasiyası.....	5
Zeynəddin Şabanov, Faiq Əliyev	
Hüquqi dövlət ideyasına fərqli baxışlar.....	13
İlham Soltanov	
Qafqazda modernləşməyə əsaslanan idarəetmə modeli.....	20
Nigar Kərimova	
Sosial institut kimi uşaq evlərinin nəzəri metodoloji tədqiqi.....	31

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Vilayat İsmayilov	
Priorities of the influence of the "Green" economy on the formation of sustainable development in Azerbaijan.....	40
Fərhad Mehbalıyev	
Azərbaycanda iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində “Yaşıl” iqtisadiyyata keçidin rolu.....	49
Кристина Шестакова, Елена Карпенко	
Соотношение понятий «устойчивость», «устойчивое развитие», «стабильность» и «безопасность» в контексте управления социально-экономическими системами.....	57
Niyar Umarova	
İqtisadi inkişafda ağıllı layihələr.....	66
Mirzəbala Poladov	
Əmək mənasibətlərinin inkişafında iş yerində kouçinq və onun təsirləri.....	79
Təranə Vəliyeva	
Cəmiyyətin inkişafında elektron təhsil texnologiyalarının rolu.....	87
Ümid Həsənov	
Sahibkarlığın inkişafının əsas xüsusiyyətləri.....	98
Emin Əhmədzadə	
Kənd təsərrüfatı məhsullarının enerji tutumu: mahiyyət və səmərəlilik.....	107
Saqib Məmmədov	
İqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsinin dayanıqlılığa əsaslanan artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın yaradılmasında rolu.....	117
Aytən Ağayeva	
Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təminatında investisiya yatırımının ali təhsilin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına təsiri.....	126
Yazı qaydaları	132

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

UOT 316

Rəfail Həsənov

*BDU Sosiologiya kafedrasının müdiri,
professor, sos.e.d., Azərbaycan
has_rm62@yahoo.com*

MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİNİN DƏYƏRLƏR ORİENTASIYASININ TRANSFORMASIYASI

Xülasə

Dəyərlər - nəyin yaxşı, məqbul, nəyin isə pis və qeyri-məqbul olması haqqında cəmiyyətdə mövcud olan anlayışlar toplusu, mövcud konsepsiyadır. Dəyərlər fərdi, qrup, qruplararası, ümumcəmiyyət, cəmiyyətlərarası, sivilizasyon və bəşəri ola bilər. Dəyərlər məkanca, zamanca və tarixən dəyişir. Dəyərlər açıq və latent olmaqla dəyişikliklərə uğrayır ki, burada birincisi formal (dövlət), ikincisi isə qeyri-formal (latent) şəkildə baş verir.

Ənənəvi dəyərlər cəmiyyətin fundamental dəyərlərini təşkil edir. Ənənəvi dəyərlər mikro və makro səviyyələrdə fəaliyyət göstərir. XX əsrin ikinci yarısında global cəmiyyət sosial inkişafda yeni mərhələyə qədəm qoymağa başladı və bu, özünü postindustrial cəmiyyətin formalaşmasında göstərdi. Konsünerizm (istehlakçılıq) və cinsi inqilab postindustrial cəmiyyətin müəyyənədicisi sosial-mədəni tendensiyalarından birinə çevrildi. Dəyər sistemlərinin iyerarxiyasının yaradılması və formalaşdırılması baxımından postindustrial cəmiyyət şəraitində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu güclənmişdir. Cəmiyyətdə davam edən transformasiya prosesləri artan qeyri-müəyyənlik şəraitində həyat qurmaq üçün öz yollarını sayıl axtaran gənc nəsildə xüsusilə kəskin şəkildə əks olunur.

Məqsəd: Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonrakı illərdə ölkə gənclərinin dəyərlər orientasiyasında baş verən transformasiya proseslərinin öyrənilməsidir.

Metodologiya: Sistemli yanaşma, sənədlərin (qanunların) təhlili və təkrar təhlil metodları vasitəsilə gənclərin yaşayışında və dəyərlər sistemində baş verən dəyişikliklərin araşdırılması, yeni biliklər əldə etmək üçün imkanların müəyyənəşdirilməsi.

Elmi yenilik: Cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi və sosial-mədəni məkanında baş verən hadisələr onu deməyə əsas verir ki, hazırda cəmiyyətdə uzun müddət xalqın həyatının və inkişafının ayrılmaz hissəsi olan ənənəvi dəyərlərə nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyər verilməmişdir. Dəyərlər mədəniyyətin keşiyində dayanır və dəyərlərini itirən cəmiyyət istər-istəməz tarix səhnəsindən silinir. Dünyada baş verən sosial-mədəni dəyişiklikləri dərk edərək bu gün belə qənaətə gəlmək olar ki, biz dəyərlərin olmadığı bir dövrdə yaşayırıq. Müasir dünya getdikcə planlaşdırılmış kaos, postmodern absurdluq və sivilisasiyanın ənənəvi sosial-mədəni strukturunun global dağılması uçurumuna düşür. Müasir gənclər nəslinin idealları və dünyagörüşləri əsasən internetin, xüsusilə sosial şəbəkələrin təsiri ilə formalaşır. Odur ki, informasiya sahəsini şərti olaraq Y və Z kimi təyin olunan indiki gənclər nəslinin fəaliyyət göstərdiyi və ünsiyyət saxladığı ümumi sosial-mədəni məkanın bir hissəsi kimi öyrənmək məqsədəuyğun görünür.

Açar sözlər: ənənəvi dəyərlər, post-sənaye dəyərləri, postindustrial cəmiyyət, konsünerizm, internet

Giriş

Dəyərlər cəmiyyətin daxili quruluşunun sabitliyini və birliyini, davamlılığını, nəsillər arasındakı əlaqəni və gələcəyə doğru hərəkət imkanlarını təmin edən istiqamətlər və prioritetlər kimi izah edilə bilər. Buradan da, dəyərləri xalqın mentalitetinin əsasını və bütünlükdə ənənələri təşkil etdiyinə görə istənilən cəmiyyətin bazası adlandırmaq olar (4). Sosial dəyərlər, sosial normalar kimi, müəyyən sosial proseslərin nəticəsidir. Hər hansı bir struktur dəyişiklik adətən mənfi bir hal kimi qiymətləndirilir. Bunun səbəbi ənənəvi proseslərin dağılmasının həmişə sosial və fərdi şüurun dağılması ilə müşayiət olunmasındadır. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin bir sistem kimi işləməsinin parametrlərini və xüsusiyyətlərini dəyişdiyindən çətin bir proses kimi qiymətləndirilir (15, s. 24). Dəyərlər cəmiyyətin qeyri-maddi, mənəvi nüvəsi kimi çıxış edir. Buna görə də, sosial baxımdan, dəyərlər fərd üçün "həyatın mənası" nı qurmuş olur. Bu baxımdan dəyərlərin rolu məqsədə çatmaqla insanın həyatının mənasını təyin etməkdədir.

Sosial dəyərlər iki şəkildə transformasiyaya məruz qalır: 1) rəsmi (dövlət) və 2) qeyri-rəsmi (latent). Birinci yol - dövlət yolu - daha çətinidir və dövlət məmurlarının, siyasətçilərin, hüquqşünasların və mənəvi strateqlərin səlahiyyətlərinə aiddir. İkincisi hər kəsin - cəmiyyətin istənilən minimal vahidinin, o cümlədən ona yad olanın - fəaliyyət sferasına daxildir. Sistem daxilindəki bir proses kimi sosial dəyərlərin rəsmi transformasiyasının məqsəd və vəzifələrinə struktur iyerarxiyanın sabitləşdirilməsi və onun bütövlüyünün qorunub saxlanılması daxildir. İkinci yolun qanuni və qeyri-qanuni qolları vardır ki, bura da rəsmi olaraq dəyişdirilmiş normativ kodeksin dəstəklənməsi yaxud ona qeyri-qanuni dəstək və ya müqavimət daxildir (11, s.198).

Deməli, dəyərlər mədəniyyətin keşiyində dayanır. Deməli, dəyərlərini itirən cəmiyyət istər-istəməz tarix səhnəsindən silinir.

Ənənəvi vs post-sənaye dəyərləri

Ənənəvi dəyərlər cəmiyyətin əsas, fundamental dəyərlərinin özəyini təşkil edir. Cəmiyyətin sosial və tarixi təkamülü zamanı ənənəvi dəyərlər cəmiyyətin genetik kimliyinin qorunmasına cavabdehdir. Ənənəvi dəyərlər mikro və makro səviyyələrdə fəaliyyət göstərir. Mikro-lokal səviyyə ailə, uşaqların tərbiyəsi və sosiallaşması prosesidir. Makro səviyyə millət, dövlət və milləti formalaşdıran müəyyən siyasi, mədəni və tarixi simvollarla əlaqə səviyyəsidir.

Cəmiyyətin inkişafı onunla səciyyələnir ki, ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarına qədər dünyada patriarxal-mühafizəkar quruluşun ənənəvi sosial norma və prinsipləri üstünlük təşkil edirdi (13, s. 5). Onlar, öz növbəsində, cəmiyyətin sosial həyatını və onun əsas komponentlərini tənzimləyirdilər ki, burada əsas sosial dəyərlər ailəyə, millətə və dövlətə aiddir (11, s.217).

XX əsrin ikinci yarısında qlobal cəmiyyət sosial inkişafda yeni mərhələyə qədəm qoymağa başladı və bu, özünü postindustrial cəmiyyətin formalaşmasında göstərdi. Postindustrial cəmiyyət 20-ci əsrin 60-cı illərinin sonu - 70-ci illərinin əvvəllərində formalaşmış, ilkin olaraq aparıcı Qərb ölkələrində yaranmış yeni tarixi cəmiyyət növüdür.

Texnologiyanın və elmin tətbiqi sənaye sələfindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən cəmiyyətin sosial modellərinin transformasiyasına dramatik təsir göstərir. Postindustrial cəmiyyətdə audio-video kommunikasiyanın inkişafı kütləvi mədəniyyətin formalaşmasına imkan verir.

Yeni sosial tendensiyalar bir sıra dəyərlərin müəyyənləşdirilməsinə postklassik yanaşmanı formalaşdırdı və sosial institutların forma və statusuna təsir edən sosial qarşılıqlı əlaqənin yeni formalarının əsasını qoydu. Konsümerizm (istehlakçılıq) və cinsi inqilab postindustrial cəmiyyətin müəyyənədicisi sosial-mədəni tendensiyalarından birinə çevrilmişdir.

Konsümerizm sosial dəyərin bir forması kimi əvvəlcə sənaye dövrünün inkişafının məhsuludur. İstehlak cəmiyyəti anlayışı “konsümerizm”in sinonimi, kapitalizmin sosial-iqtisadi və sosial-mədəni məhsuludur (14). O, sosial-iqtisadi münasibətlərdə gəlirlərin artması, boş vaxtın artması, cəmiyyətin klassik sinfi strukturunun aşınması və istehlakın fərdiləşməsi ilə müşayiət olunur (11, s. 107-118).

İstehlakçı cəmiyyətinin əsas tənqidi və istehlakçılığın əsas əxlaqi-psixoloji xüsusiyyəti əxlaq və mənəviyyat kimi substantiv və mücərrəd dəyərlərin istehlak dəyərləri ilə əvəz olunmasındadır. Fərd tərəfindən əmtəə və xidmətlərin istehlakı onun sosial kimliyinə təsir edir və onun sosial statusunu müəyyən edir. Əgər əvvəllər şəxsiyyətin sosial dəyər yönümü mücərrəd mənəviyyat və əxlaq anlayışları vasitəsilə formalaşaraq ailədə, məktəbdə və digər sosial institutlarda aşılınırdısa, konsümerizm şəraitində iqtisadi istehlak şəxsiyyəti daha çox ictimailəşdirir. Fəlsəfi baxımdan klassik dəyərlər və insan fəaliyyəti mücərrəd ideyalar və dəyərlərdən irəli gəlir, məsələn: millət, dövlət və inanc (əsasən 19-cu əsrdə və 20-ci əsrin birinci yarısında). Postindustrial cəmiyyətin dəyərlər sistemində maddi sərvətlərin əldə edilməsi müasir cəmiyyətdə fərdin sosial və dəyər yönümünün əsas mənəvi-psixoloji motivatorudur.

Kreditlərə malik olmaq və borc içində yaşamaq adi sakin üçün normaya çevrilib. 20-ci əsrin sonlarında sosial statusun təyini səviyyəsi istehlak səviyyəsi ilə müəyyən edilməyə başlandı. Konsümerizmin sosial-mədəni əsaslarının formalaşması və inkişafının ən uyğun nümunələrindən biri də qlamur mədəniyyətidir. Qlamur, öz növbəsində, qeyri-maddi idealların və dəyərlərin istehlakla müəyyən edildiyi istehlak cəmiyyətinin mədəniyyətinin sosial-mədəni təəcəssümüdür.

Qlamurun kütləvi mədəniyyəti iqtisadi və sosial-mədəni baxımdan marketinqlə bağlıdır. Marketinqin mahiyyəti istehlakçılar arasında malların təbliğindən ibarətdir, qlamur isə sosial-mədəni hadisə kimi fərdin və onun mikromühiti və ya mühitinə nəzərində özünü doğrultmaqla əmtəə istehlakı üçün mənəvi-psixoloji zəmin yaradır dəbdəbəli həyat tərzini sürmək ehtiyacını doğurur (11, 68-71). Bir çox ekspertlərin qeyd etdiyi kimi, istehlakçılığın inkişafı və formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətlərindən biri də istehlakçıların həyat üçün zəruri olan mallara deyil, əmtəənin özlərinin alınması prosesindən həzz almağa daha çox maraq göstərməsidir (12).

Konsümerizmin tənqidçiləri bu fenomenin süniliyini qeyd edirlər. Şirkətlər istehlakçılar arasında marka tanıtımına çox milyard dollarlıq sərmayələr qoyduğunu və bununla da müvafiq sosial və dəyərləli təlimatlar yaradaraq mallara süni tələbat yaratdığını iddia edirlər. İstehlak malları yeni iqtisadi və sosial reallıqlarda təkcə fərdin müstəsna iqtisadi subyekt kimi fəaliyyəti ilə məhdudlaşmadı və istehlak, cəmiyyət üzvlərinin şüur və davranışının qeyri-maddi və mənəvi tərəflərini müəyyən etməyə başladı. Başqa sözlə, istehlak cəmiyyətin sosial dominant dəyərlərini müəyyən etməyə başladı. İstehlak cəmiyyətinin sosial-psixoloji transformasiyası əmtəə və maddi nemətlərin böyük həcmdə istehlakı ilə xarakterizə olunur ki, bu da öz növbəsində fərdin sosial dünyagörüşünü formalaşdırır. Burada post-sənaye cəmiyyətində sosiallaşma agentlərinin rolunu da qeyd etmək lazımdır.

İstehlak cəmiyyətinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəələr və istehlak səviyyəsi cəmiyyət daxilində fərdlər arasında sosial ünsiyyətin keyfiyyətini müəyyən edir. Həmçinin istehlakın özü ilə yanaşı, yeni sosial hadisə kimi ən geniş yayılmış sosial hadisələrdən biri də cinsi inqilab idi. Postindustrial cəmiyyət şəraitində dəyərlər sistemində cinsiyyətin rolu və əhəmiyyəti artır. Şüuraltı səviyyədə marketinq strategiyası müəyyən təfəkkür tipini yaradır və cins, istehlakçılıq və sosial status kimi maddələr və kateqoriyalar arasında əlaqələrin formalaşmasına gətirib çıxarır. Seks, istehlak kimi, postindustrial cəmiyyətdə sırf fizioloji rol oynamağı dayandırır və sosial hadisə kimi dəyər strukturunda rəsmiləşir.

Gənclərin müasir cinsi həyatının bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, seks, onun ənənəvi

anlayışından fərqli olaraq, artıq yalnız ailə həyatı üçün çoxalma vasitəsi kimi qəbul edilmir, əksinə, hedonistik xüsusiyyətlər qazanır. Cinslərarası münasibətlərdə istehlakçılıq çərçivəsində dəyər konstruksiyaları inkişaf etmişdir. Post-sənaye dövründə cinslərarası münasibətlər monoteist dinlərin mədəniyyəti çərçivəsində qurulmuş, ali ideallara tabe olmaq üçün əxlaqi və etik standartlarla məhdudlaşdırılmışdır. 60-cı illərin sonlarında cinsi inqilabdan sonra cinsi mövzulardakı tabuların aradan qaldırılması və azadlığın inkişafı nəticəsində seks gənclər mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi. İntim münasibətlər təbii bioloji ehtiyacdən sosial status münasibətləri sferasına keçdi. Ənənəçilər və mühafizəkarların qeyd etdiyi kimi, post-sənaye cəmiyyətinin sosial nümunələri ümumilikdə münasibətlərin kommersiyalaşdırılması ilə xarakterizə olunur.

Texnotronik cəmiyyət nəzəriyyəsinə görə texnologiyaların və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı sayəsində media sosiallaşma agentini rolunu öz üzərinə götürməyə başladı. Dəyər sistemlərinin iyerarxiyasının yaradılması və formalaşdırılması baxımından postindustrial cəmiyyət şəraitində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu güclənmişdir. Əslində istehlak mədəniyyəti və sosial dəyərlər iri şirkətlərin filmlər və reklamlar vasitəsilə istehlakçıların şüuruna təsir göstərməklə malların placement-production (yerləşdirilməsi-istehsalı), bazara çıxarılması kimi fəaliyyətləri həyata keçirilməsi kimi marketinq strategiyaları ilə formalaşır. Bu halda reklam kommunikator rolunu oynayır və şirkətin iqtisadi rifahını və mənfəətini qorumaq üçün istehlakçıların seçimlərini formalaşdırır (11).

Yeni tarixi şəraitdə Azərbaycanda ənənəvi dəyərlərin transformasiyası

Azərbaycanlıların həyatında son 30 il ərzində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Onlar miqyasca geniş, mübahisəli və bəzən olduqca ağırlı olmuşlar. Bu tarixi dövr ərzində ölkə totalitar sistemdən yeni demokratik birliyin və dövlətin formalaşmasına qədər çətin bir yol keçərək nəhəng transformasiyaya məruz qalmışdır. Keçid dövrü fundamental sarsıntılarla müşayiət olundu: işsizlik, inflyasiya, siyasi və mədəni yönümlərin itirilməsi, cəmiyyətin demorallaşması. Yeni müstəqil dövlət quruculuğu və ideoloji parçalanma prosesində bəzi insanlarda yeni baxışlar formalaşdı, dəyərlər sistemi kökündən dəyişdi. Azərbaycanlıların həyatda dəyər verdikləri təməl həyat dəyərləri əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. “Qərb dəyərləri” adlandırılan söz azadlığına, mətbuatın müstəqilliyinə, insan haqlarına, Qərbin həyat tərzinə inam nümunə kimi qəbul olunmağa başladı. Ənənəvi mədəni-əxlaqi dəyərlərlə bağlı məsələlər ikinci plana keçdi. Cəmiyyətin mədəni-əxlaqi və sosial-mədəni məkanında baş verən hadisələr onu deməyə əsas verir ki, hazırda cəmiyyətdə uzun müddət xalqın həyatının və inkişafının ayrılmaz hissəsi olan ənənəvi dəyərlərə nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyər verilməmişdir.

Dövlət səviyyəsində əsas vəzifə müstəqil düşünən, yaradıcı dünyagörüşünə, peşəkar biliyə malik, yüksək mədəniyyət nümayiş etdirən, o cümlədən millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinə, məsuliyyətli və rifahın yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş, ölkənin, insanların və onların ailəsinin müstəqil qərarlar qəbul etmək bacarığına malik vətənpərvər gənclərin yetişdirilməsindən ibarətdir.

Dünyada baş verən sosial-mədəni dəyişiklikləri dərk edərək bu gün bir çox alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, biz dəyərlərin olmadığı bir dövrdə yaşayırıq. Müasir dünya getdikcə planlaşdırılmış xaos, postmodern absurdluq və sivilizasiyanın ənənəvi sosial-mədəni strukturunun qlobal dağılması uçurumuna düşür (1; 2)

Cəmiyyətdə davam edən transformasiya prosesləri artan qeyri-müəyyənlik şəraitində həyat qurmaq üçün öz yollarını əziyyətlə axtaran gənc nəsildə xüsusilə kəskin şəkildə əks olunur. İndiki gənclər özlərinə lazım olan cavabları tapmaq ümidi ilə kütləvi şəkildə informasiya texnologiyaları və sosial şəbəkələrin paralel dünyasına daxil olaraq müxtəlif növ asosial layihələrin asan qurbanına çevrilirlər. Cəmiyyətdə baş verən transformasiya prosesləri

artan qeyri-müəyyənlik şəraitində öz həyat yollarını qurmağa çalışan gənc nəsə daha çox təsir göstərir. Bu şəraitdə müasir Azərbaycan gəncliyi əvvəlki zamandan daha çox nələrin baş verdiyini və onlarla necə yaşamağı, özünü həyatda itirməmək, qaqzanmaq üçün nəyə arxalanmaq lazım gəldiyini başa düşməyə ehtiyac duyur. İndiki mərhələdə gənclərə kiminsə baş verənlərin mahiyyətini izah etməsi, problemlərin həlli təcrübəsini çatdırması, inkişafa yollar açması həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bütün dövrlərdə bu rolu təhsil sistemi oynayır.

Bəs onda nəyə görə bu gün dəyərlər dünyada baş verən dəyişikliklərin episentrindədir? Bunun cavabını biz cəmiyyət və fərd üçün dəyərlərin mahiyyətində və mənasında axtarmalıyıq. Cəmiyyətin mənavi və mədəni quruluşunda üzvi şəkildə özünə yer almış dəyərlər sıxılmış, lakonik və əlçatan sosial təcrübənin daşıyıcısı kimi çıxış edir (5, s. 204). Onlar hər hansı bir etnik qrupun, xalqın, bütövlükdə cəmiyyətin əsrlər boyu sübut olunmuş, tarixin sınağından çıxmış həyati potensialını, normalarını, davranış nümunələrini, dünya-görüşünü özündə əks etdirir. Bu başqa məslədir ki, müasir rəsmi mədəniyyət və təhsil müəssisələri gənclərin həyatı üçün aydın izahlı konsepsiyalar və cəlbədicə nümunələr təqdim edə bilmirlər.

Dəyərsiz, ehtiyacları ilə baş-baş qalan gənc tənha, özgələşmiş, laqeyd, fikirli, küncə sıxışdırılmış, heç nəyə inanmayan, istehlak cəmiyyətinin "süfrəsi"ndən nəyisə itirmək qorxusu ilə yaşayan fərddir (7, s. 430-435). Dəyərləri olmayan insan "onurğasız bir məxluqa" çevrilir.

Müasir gəncliyin dəyərlərinin formalaşmasında informasiyanın rolu

İnformasiyanın növləri və mənbələri, onların məzmununa münasibət gənclərin dünyası haqqında biliklərin göstəricisi kimi çıxış edir. Gənclərin həyatının müxtəlif aspektlərinin tədqiqi sahəsində çalışan tədqiqatçı və mütəxəssislər də qeyd edirlər ki, müasir gənclər nəslinin idealları və dünyagörüşləri əsasən internetin, xüsusilə sosial şəbəkələrin təsiri ilə formalaşır. Odur ki, informasiya sahəsini şərti olaraq Y və Z kimi təyin olunan indiki gənclər nəslinin fəaliyyət göstərdiyi və ünsiyyət saxladığı ümumi sosial-mədəni məkanın bir hissəsi kimi öyrənmək məqsədəuyğun görünür (11, s. 100-104).

Doğrudan da, bu gün təhsil müəssisələri mövcud olsalar da, təhsil funksiyalarını yerinə yetirmirlər və bunun izahları var. Məsələn burasındadır ki, keçmiş dövrlərdə təhsil müəssisələri, o cümlədən məktəblər, uşaq bağçaları, məktəbdənkənar müəssisələr (klublar, stansiyalar və s.), uşaq-gənclər ictimai təşkilatları, ali məktəblər, kolleclər və s. dəyərlərin ötürülməsi və inkişafı əsasında ictimai təkrar istehsal sisteminin elementləri kimi yaradılırdı. İstehlak cəmiyyətində ehtiyacların təkrar istehsalı üçün bu cür qurumların xidmətlərinə ehtiyac aradan qalxır, çünki daha effektiv təsir institutları və hər şeydən əvvəl media və müxtəlif İnternet texnologiyaları mövcuddur.

Məhz onlar bu gün həqiqətən də müasir gəncin şüurunu formalaşdırır, əsas insan ehtiyaclarından birini, onun maraqla ifadə olunan koqnitiv ehtiyacını istismar edirlər. Müasir media və internet ən son İKT-nin bütün gücündən istifadə edərək gənclərin təcrübəsiz şüurunu sonsuz və davamlı informasiya axını, bütün problemlərə hazır cavablar və həll yolları dünyasına aparır.

Müasir postindustrial cəmiyyət çərçivəsində media cəmiyyətin dəyər oriyentirlərini formalaşdırmağa başladı. Ona görə də medianın rolu təkcə ictimai-siyasi deyil, həm də sosial-mədəni və maarifləndirici fəaliyyətlə xarakterizə olunur ki, bu da medianı sosial institutların yeni pilləsinə yüksəldir. Müasir medianın xüsusiyyətləri kommunikasiyanın dəyər və yanaşmalarını kökündən dəyişdirir, çünki hətta sosial şəbəkələr və onların strukturları belədir.

Ünsiyyəti təşkil edən dəyərlər KİV-in hedonik funksiyasının təzahürünə əsaslanır ki, bura sosial şəbəkələr vasitəsilə dostlar və ya yaxınlarla ünsiyyətdən həzz almaq və ya forumlarda hər hansı bir mövzunun müzakirəsi prosesində digər şəxslərlə ünsiyyət daxildir (3, s. 913-914).

“İnternetdən istifadənin sürətli artımı,” - sahənin məşhur mütəxəssisləri F.Kotler və C.Şefin yazdıqları kimi, - “yalnız istehlakçı davranışındakı dəyişikliklərə deyil, həm də dəyərlərin dəyişməsinə dəlalət edir... “Dəyər miqrasiyası” ifadəsini elmi dövrüyyəyə daxil edən Adrian Sliwatski bunu belə izah edir: “İstehlakçılar öz prioritetlərinə uyğun seçim edirlər (16, s. 441-443). Prioritetlər dəyişdikcə və yeni layihələr istehlakçılara yeni imkanlar təqdim etdikcə onlar yeni seçimlər edir, dəyərləri yenidən bölüşdürürlər (11, 221).

Bu gün biz kütləvi reklam, dezinformasiya, manipulyasiya və beyin yuyulması kimi görünməmiş media ilə qarşılaşırıq (9, s. 311-320). Ekspertlər - psixoloqlar, fizioloqlar, həkimlər informasiya texnologiyalarının müasir gənclərin psixikasının inkişafına zərərli təsirini qeyd edirlər (10, s. 271-278). Bu gün artıq informasiya aludəçiliyi, intoksikasiya və infomaniya halları geniş yayılıb.

Nəzarətsiz, məhdudiyyətsiz internet kütləvi ruhi xəstəliyə gətirib çıxarır, insan daimi məlumat inyeksiyası olmadan mövcud ola bilməz, onun müstəqil düşünmək, öyrənmək və qərar qəbul etmək qabiliyyəti zəifləyir (6, s. 289-291).

Beləliklə, istehlak cəmiyyətində informasiya texnologiyaları dünyası kütləvi asılılıq, manipulyasiya və degradasiya dünyasıdır. Sonda qeyd edək ki, gənc nəsillərin əsl tərbiyəsi də bu gün məhz bu dünyada baş verir.

Nəticə

İndiki gənclər özlərinə lazım olan cavabları tapmaq ümidi ilə kütləvi şəkildə informasiya texnologiyaları və sosial şəbəkələrin paralel dünyasına daxil olaraq müxtəlif növ asosial layihələrin asan qurbanına çevrilirlər. Cəmiyyətdə baş verən transformasiya prosesləri artan qeyri-müəyyənlik şəraitində öz həyat yollarını qurmağa çalışan gənc nəsəl daha çox təsir göstərir. Bu şəraitdə müasir Azərbaycan gəncliyi əvvəlki zamandan daha çox nələrin baş verdiyini və onlarla necə yaşamağı, özünü həyatda itirməmək, qaqzanmaq üçün nəyə arxalanmaq lazım gəldiyini başa düşməyə ehtiyac duyur. İndiki mərhələdə gənclərə kiminsə baş verənlərin mahiyyətini izah etməsi, problemlərin həlli təcrübəsini çatdırması, inkişafa yollar açması həyati əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бауман, З. (2002) Индивидуализированное общество : пер. с англ. М. : Логос. 390 с.
2. Белл, Д., Иноземцев, В. Л. (2007) Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века. М. : Центр исследований постиндустриального общества. 304 с.
3. Волков В. Влияние СМИ на формирование культурных ценностей: аксиологический аспект // Молодой ученый. – 2015. - №3. – С. 913-915.
4. Гумилев, Л.Н. (2001) Этногенез и биосфера земли. СПб. : Кристалл. 639 с.
5. Гуревич, П.С. (1995) Философия культуры. М.: Аспект-пресс. 286 с.
6. Зелинский, С.А. (2008) Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. СПб. : СКИФИЯ. 407 с.
7. Зиновьев, А.А. (2006) Глобальный человек. М.:Алгоритм; Эксмо.448 с.
8. Ильинский, И.М. (2006) Между Будущим и Прошлым: Социальная философия Происходящего. М.: Изд-во Моск. гуманитар. Ун-та. 664 с.
9. Кара-Мурза, С.Г. (2007) Власть манипуляции. М.: Акад. Проект. 380 с.
10. Матвеева, Л.В., Аникеева, Т. Я., Мочалова, Ю. В. (2002) Психология телевизионной коммуникации. М.: РИП-холдинг. 316 с.
11. Ростовская Т.К. Патриотизм и семья в молодежной среде как основа ценностного фундамента российского государства/ Духовность и социальное служение. Ценностный мир российской молодежи. Коллективная монография в 3 т. Т.1/ Под общ. Ред. Т.К.Ростовской, А.М. Егорычева.- М. Перспектива, 2018-296 с.

12. Сычева Е. Традиционные ценности в современной массовой культуре Японии // XIX Шишкинские чтения // <http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/sycheva.pdf>
13. Brzezinski Z. Between two ages. America's Role in the Technetronic Era. – The Viking Press / New York 1970., - P. 5.
14. Giddens A., Sutton P.W. Essential concepts in sociology. – Cambridge: Polity Press, 2014. <http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/sycheva.pdf>
15. Schwartz S. Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? // Journal of Social Issues, Vol.50 №4, 1994. – P. 19-45.
16. Slater D. Consumer Culture and Modernity. – Cambridge: Polity Press, 1997 P. 449.

Рафаел Гасанов

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТНОЙ ОРИЕНТАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Резюме

Ценности – это совокупность понятий, существующее в обществе представление о том, что хорошо, приемлемо, а что плохо и неприемлемо. Ценности могут быть индивидуальными, групповыми, межгрупповыми, общественными и межобщественными, цивилизационными и общечеловеческими. Ценности различаются пространственно, временно и исторически. Ценности претерпевают изменения, будучи открытыми и латентными, причем первое происходит формальным (государственным), а второе неформальным (латентным) образом.

Традиционные ценности составляют фундаментальные ценности общества, действующие на микро- и макроуровнях. Во второй половине XX века мировое общество начало вступать в новый этап общественного развития, который проявился в формировании постиндустриального общества. Потребительство и сексуальная революция стали одними из определяющих социокультурных тенденций постиндустриального общества. В постиндустриальном обществе усилилась роль средств массовой информации с точки зрения создания и формирования иерархии систем ценностей. Происходящие трансформационные процессы в обществе особенно остро отражаются на молодом поколении, которое усердно ищет свой путь построения жизни в условиях возрастающей неопределенности.

Цель: Изучить трансформационные процессы, произошедшие в ценностных ориентациях молодежи страны в годы после обретения независимости Азербайджана.

Методология: Системный подход, анализ документов (законов) и исследование изменений в жизни и системе ценностей молодежи методами повторного анализа, выявления возможностей получения новых знаний.

Научная новизна: События, происходящие в духовно-нравственном и социокультурном пространстве общества, свидетельствуют о том, что традиционные ценности, которые долгое время были неотъемлемой частью жизни и развития людей, не получили существенного значения в обществе. Ценности стоят на страже культуры, и общество, теряющее свои ценности, неизбежно исчезает со сцены истории. Понимая социокультурные изменения, происходящие сегодня в мире, можно сделать вывод, что мы живем во время, когда нет никаких ценностей. Современный мир все больше погружается в пучину запланированного хаоса, постмодернистского абсурда и глобального крушения традиционной социокультурной структуры цивилизации. Идеалы и мировоззрения современного молодого поколения во многом формируются под влиянием Интернета, особенно социальных сетей. Поэтому представляется целесообразным исследование информационного поля как части общего социокультурного пространства, в котором действует и общается нынешнее поколение молодежи, условно определяемое как Y и Z.

Ключевые слова: традиционные ценности, постиндустриальные ценности, постиндустриальное общество, консюмеризм, интернет

Rafail Hasanov

VALUES OF MODERN AZERBAIJANI YOUTH TRANSFORMATION OF ORIENTATION

Summary

Values are a set of concepts, and ideas existing in society about what is good and acceptable and what is bad and unacceptable. Values can be individual, group, intergroup, public and intersocietal, civilizational, and universal. Values vary spatially, temporally, and historically. Values change, being open and latent, with the first occurring in a formal (state) manner, and the second in an informal (latent) manner.

Traditional values constitute the fundamental values of a society. Traditional values operate at the micro and macro levels. In the second half of the 20th century, world society began to enter a new stage of social development, which manifested itself in the formation of a post-industrial society. Consumerism and the sexual revolution have become one of the defining sociocultural trends of post-industrial society. In post-industrial society, the role of the media has increased from the point of view of creating and forming a hierarchy of value systems. The ongoing transformation processes in society are especially acutely reflected in the younger generation, who are diligently searching for a way to build a life in conditions of increasing uncertainty.

Methodology: Systematic approach, analysis of documents (laws), and research of changes in the life and value system of young people using methods of secondary analysis, identifying opportunities for obtaining new knowledge.

Scientific novelty: Events taking place in the spiritual, moral, and sociocultural space of society indicate that traditional values, which have long been an integral part of the life and development of people, have not received significance in society. Values stand guard over culture, and a society that loses its values inevitably disappears from the stage of history. Understanding the sociocultural changes taking place in the world today, we can conclude that we live in a time when there are no values. The modern world is increasingly plunging into the abyss of planned chaos, postmodern absurdity, and the global collapse of the traditional sociocultural structure of civilization. The ideals and worldviews of the modern young generation are largely shaped by the influence of the Internet, especially social networks. Therefore, it seems appropriate to study the information field as part of the general sociocultural space in which the current generation of youth, conventionally defined as Y and Z, operates and communicates.

Keywords: traditional values, post-industrial values, post-industrial society, consumerism, Internet

UOT 316

Zeynəddin Şabanov

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
zeynaddin.shabanov@ gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4102-6250>*

Faiq Əliyev

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
faiqaliyev@mail.ru*

HÜQUQİ DÖVLƏT İDEYASINA FƏRQLİ BAXIŞLAR

Xülasə

Məqalədə hüquqi dövlət ideyasının təkamül xüsusiyyətlərinə nəzər salınıb, bu istiqamətdə tədqiqat aparan elm adamlarının irəli sürdüyü fikirlərə münasibət bildirilib. Qeyd olunur ki, hüquqi dövlət demokratik dəyərlərə əməl olunması, qanuna hörmət edilməsi, insan azadlığının və hüquqlarının qorunması, əhəlinin sosial müdafiəsinin və rifahının təminatı, ictimai-siyasi, sosiomədəni proseslərin kompleks inkişaf etdiyi, müstəqil ictimai təşkilat və birliklərin mövcud olduğu şəraitdə mümkündür. Bunun üçün ədalətli idarəetmənin mövcud olması əsas şərtidir. Yüksək amallara xidmət edən vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması hüquqi dövlətin təməlini möhkəmləndirir.

Açar sözlər: hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, qanun, azadlıq, demokratiya, inkişaf, tədqiqat

Giriş

Müasir dövrdə demokratik inkişaf yolu ilə irəliləyən ölkələrin qarşısında duran əsas məsələ hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması üçün insanların hüquqlarının qorunması, söz və vicdan azadlığına əməl olunması, idarəetmədə ədalətli qərarların qəbul edilməsidir. Hüquqi dövlətin ən əsas məqsədi qanunların aliliyinin qorunması, qanun qarşısında bütün vətəndaşların eyni olmasıdır. Ayrı-seçkilik, zorakılıq, məcburiyyət halları hüquqi dövlətə ziddir.

Hüquqi dövlət ideyasının tarixinin qədim olduğunu qəbul edən tədqiqatçılar bu ideyanın təkamül prosesini bəşəri dəyərlərin, fikir və düşüncənin, həmçinin ictimai-siyasi, sosial-mədəni proseslərin kompleks inkişafının ümumiləşmiş nəticəsi, vahid çərçivəyə düşmüş dövlətçilik xətti kimi üzə çıxdığını bildirirlər. Bu xəttə bir neçə ideoloji istiqamətin - liberalizm, demokratiya, sosial-demokratiyanın birləşdiyi qəbul edilir (1, s.78).

Humanist ideyaların təsiri altında XVIII əsrdə təkan almış dövlət və ictimai quruluşun dəyişməsi, şəxsiyyət azadlığı, formal hüquq bərabərliyi və s. məsələlərin ön plana çəkilməsi zəruri olaraq "Hüquqi dövlət"i bir nəzəri təlim və praktiki problem kimi alman filosoflarının, xüsusilə də Kant və Hegelin tədqiqat obyektinə çevirmişdi. Hüquqi dövlət haqqında ilk dəfə yazan da məhz Kant olmuşdur. Klassik alman fəlsəfəsinin banisi sayılan Kanta görə, dövlət hüquqi qanunlara tabe olan insan çoxluğunun birliyi. Hüquq isə ümumi qanunun vasitəsilə birinin digərinə qarşı özbaşnalığını məhdudlaşdıran, deməli, cəmiyyətdə çəkişmələri rədd edən şərtlərin məcmusudur. Kant belə bir müddəanı irəli sürüb müdafiə edirdi: dövlətin təyinatı təkmilləşdirilmiş hüquqdur, onun quruluşunun və rejiminin hüquqa maksimum uyğunluğudur. Məhz bu müddəaya görə, Kant hüquqi dövlətin nəzəri yaradıcılarından biri hesab edilir. O, belə bir zərurəti ciddi-cəhdlə təsdiqləməyə çalışırdı ki, dövlət bütün çoxsahəli

fəaliyyətində yalnız və yalnız hüquqa əsaslanmalı, bütün hərəkətlərini hüquqla razılaşdırmalıdır. Əks halda, dövlət vətəndaşların hörmət və inamını itirə bilər. Kant göstərirdi ki, hüquqi dövlətdə azadlıq tənqid azadlığı deməkdir. Kant ümumməcburi qanunlara əsaslanan burjuva hüquq qaydalarını feodal hüquqsuzluğuna və özbaşınalığına qarşı qoyaraq, mülkiyyətə sahiblikdən doğan imtiyazların əleyhinə çıxır, xüsusi hüquq münasibətlərində bərabərliyin olmasını tələb edirdi (2, s.25).

Şəxsi azadlığın tədqiqinin nəzəri əsasları

Fransız liberalizminin ideoloqu B.Konstan de Rebekk yeni cəmiyyətin yaradılmasında siyasi azadlıqları əsas vasitə, şəxsi azadlıqların təminatçısı bilir: «Şəxsi azadlıq, təkrar edirəm, bizim günlərin əsl azadlığıdır. Siyasi azadlıq onun təminatıdır, deməli, siyasi azadlıq zəruridir. Lakin müasirlərimizdən qədimdə olduğu kimi siyasi azadlıq naminə bütün şəxsi azadlıqlarını qurban verməyi xahiş etmək onları şəxsi azadlıqlardan dərhal məhrum etmək deməkdir; nəticə əldə olunduqdan sonra isə onları siyasi azadlıqdan da məhrum etmək çox asan olacaqdır» (3, s.98). Burada qeyd edə bilərik ki, hüquqi dövlətin baza hüquqlarının strukturu bu mövqelərdə təzahür edir. Mütəfəkkirlərin şəxsi azadlıqlar adlandırdıqları bu gün fundamental hüquqlar (bəzi hüquqi aktlarda təbii hüquqlar kimi verilir) termini çərçivəsində gedir və siyasi, sosial hüquqlarla tamamlanır.

XIX əsrdə Konstan hüquqi dövlətin əsas prinsipi olan vətəndaş və şəxsi azadlığı tədqiq etmiş, hakimiyyət sisteminin isə aşağıdakı bölgüsünü göstərmişdir: “1) kral hakimiyyəti; 2) icra hakimiyyəti; 3) irsən keçən palatanın hakimiyyəti; 4) seçki yolu ilə yaradılan aşağı palatanın hakimiyyəti; 5) məhkəmə hakimiyyəti. O, hüquqi dövlətə daxil olan hakimiyyətin daha geniş bölgüsünü göstərir”(4, s.113). Fransız mütəfəkkiri Benjamen Konstan göstərirdi ki, hüquqi dövlət nəzəriyyəsinə görə dövlət öz vətəndaşlarına münasibətdə öz boynuna könüllü öhdəlik götürür. Xalqın iradəsini ifadə edən qanunlar ən ali hüquqi aktlar kimi çıxış edir.

Demokratiya xalq hakimiyyətinə əsaslandığından onun gerçəkləşməsi ilə insanların hüquq bərabərliyi, siyasi azadlıqlar və hüquqlar, pluralizm kimi dəyərlərin mövcudluğu imkanı yaranır. Bu səbəbdəndir ki, hüquqi dövlət konsepsiyasının formalaşması şəxsiz ki, demokratik sistemin qurulması və inkişafı ilə müşayiət olunur. Lakin demokratiya özü də mövcudluğu üçün bir sıra amillərdən asılıdır: 1) Demokratiya nəzəriyyəsi tamamlanmış bir konsepsiya olaraq qala bilməz. Mütləq davamlı olaraq ictimai həyatın inkişafı ilə yeni münasibətlər sistemi və dəyərlər, normalar öyrənilərək zənginləşdirilməlidir. Əks halda həmin ictimai vəziyyətə yaxşı reabilitasiya olmağı bacaran hakimiyyət nəzarətdən kənarda qalar və cəmiyyət üzərində diktaturasını formalaşdırmaq istiqaməti alar; 2) Konstitusiya və qanunlar hakimiyyət və onun hər hansı bir qolunun səlahiyyət və sərhədlərinin artırılmasına qadağa qoyur; 3) Hakimiyyətin qolları arasında tarazlıq saxlanılır; 4) Əsas dəyərlərin (plüralizm, seçib-seçilmə hüququ və s.) pozulmaması istiqamətində konstitusion təminat verilir, qanuni və inzibati öhdəliklər qoyulur; 5) Dövlət quruluşunun hər hansı bir şəkildə dəyişilməsi istiqamətində fəaliyyətə qadağalar qoyur; 6) Konstitusion normaların dəyişilməsinə sistemin dəyişilməsi kimi baxılır (1, s.114).

Hüquqi dövlət nəzəriyyəsində insanların şəxsi azadlığına münasibət

Hüquqi dövlət nəzəriyyəsində demokratik rejim qanun qarşısında hər kəsin bərabərliyinin, bütün insan hüquq və azadlıqlarının yeganə təminatçısı hesab edilən siyasi rejimdir. Lakin bir çox mütəfəkkirlər demokratik rejimin insan azadlıqlarının reallaşması üçün nə dərəcədə səmərəli olmasına şübhə edirlər. Məsələn, İ.Berlinin liberal dəyərlərlə demokratiya arasındakı, xüsusən hüquqi dövlətin ən çox həssaslıq göstərdiyi əsas prinsiplərindən olan fərdi azadlığın çoxluğun idarəsi olan demokratiya ilə bağlılığı məsələsinə münasibəti böyük maraq doğurur: «...öz ixtiyarında olmaq istəyi daha çox onu sübut edir ki, sivilizasiya həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin simasında yüksək inkişaf pilləsinə çatmışdır. Şəxsi

həyat və şəxsi münasibətlər sahəsinin müqəddəs şey kimi müzakirə olunması özlüyündə azadlıq konsepsiyasından irəli gəlir... Lakin bu azadlığın tənəzzülü sivilizasiyanın və bütün mənəvi dünyagörüşünün məhvi demək olardı...» (3, s.304). Yəqinliklə qeyd etmək zəruridir ki, hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən biri insan azadlığıdır. Belə ki, insan azad olmasa heç hüququn, qanunların əhəmiyyəti bilinməz. Fərdin sahib olduğu azadlıq özündə həmin fərdin təşəbbüs və toxunulmazlıq sahəsidir və deməli, müəyyən sərhədlərdə reallaşır. Azadlıq dedikdə, hər hansı bir addım atmaq, təşəbbüs göstərmək, qərar vermək kimi elementlər nəzərdə tutulur. Azadlıq bütün hüquqların mənbəyidir, hüquqlar isə azadlığın təmin olunması, daha doğrusu reallaşması üçün hüquq tərəfindən fərdə verilmiş, “sanksiyalaşdırılmış” səlahiyyətdir. Azadlıq özü-özlüyündə bir hüquq olsa da, bütün hüquqlar azadlıq demək deyildir. Hüquq, əsas etibarilə, azadlığın təminatı və ifadə vasitəsidir. İnsan öz azadlığını reallaşdırarkən, digər insanların da azadlığını nəzərə almalıdır. Əks təqdirdə cəmiyyətdə azadlıqlar “toqquşması” yarana bilər ki, bu da mahiyyət etibarilə azadlığın düzgün dərk edilməsi nəticəsində meydana çıxmış olur. Belə ki, cəmiyyətdə insanların azadlıqlarına qarşılıqlı hörmət etməlidirlər. Yalnız azad insanların bərabərliyi şəraitində bərabər hüquqlara malik olmaq, yəni, qanun qarşısında hamının bərabər tutulması mümkündür.

Hüquqi dövlət anlayışı həm iqtisadi liberallaşmanın sərt bir şəkil aldığı, iqtisadi inhisarlaşma getmiş, lakin hüququn ali olduğu, hüquq və azadlıqların qorunduğu dövlətlərə aid edildiyi kimi, sosiallaşma getmiş, iqtisadi liberallaşmaya müəyyən sərhədlər qoyumuş, yenə də hüquq və azadlıqların müdafiə olunduğu dövlətlər də daxil olunur.

Müasir dövr konsepsiyalarında hüquqi dövlət nəzəriyyəsinə pozitivist və liberal-demokrat münasibətləri ilə bərabər neotomist yanaşma da mövcuddur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları insanın ilahidən ona verilən təbii hüquqlarının varlığını qəbul edir və dövlət-vətəndaş münasibətləri probleminə hüququn birmənalı qavranılmasına qarşı çıxırlar. Onlara görə, insan hüquqları üç istiqamətə ayrılır: fundamental hüquq, sosial hüquq və siyasi hüquq. Bunların hər biri ilə bağlı dövlətlə vətəndaş arasındakı sərhəd fərqlidir və dövlət qarşısında durmalı olan tələblər müxtəlifdir.

Fundamental hüquqlar kimi insanın şəxsi azadlığı ilə bağlı hüquqlar daxildir və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də bunlar insanın ən təbii, fundamental haqları kimi toxunulmaz hesab olunur. Hər hansı bir dövlətin bəşəriyyət tərəfindən qəbul olunması, mütərəqqiliyi və konstitusion mənşəyə malik olması vətəndaşının fundamental hüquqlarının təmin olunmasını şərtləndirir. Bu hüquqların müdafiəsi konstitusion dövlətin ilkin vəzifəsidir. Siyasi sisteminin spesifikasiyasından, mövcud siyasi şəraitdən, dövlətin vətəndaş üzərində hakimiyyətinin ölçüsündən və s. asılı olmayaraq həmin hüquqları müdafiə etmək dövlətin məsuliyyətinə daxildir.

Hüquqi dövlətin əsas prinsipləri

Hüquqi dövlətin əsas səciyyəvi cəhəti kimi neotomistlər vətəndaşların fundamental hüquqlarının müdafiəsinin konkret situasiyada dövlət tərəfindən nə dərəcədə təmin olunmasını irəli sürürlər. Vətəndaş bu hüquqların zamanətini necə alır və öz hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı dövlətə nə dərəcədə etibar edir?

Bu məsələdə vətəndaşların aktivliyi və öz hüquqları ilə bağlı dövlət, hakimiyyət orqanları qarşısında tələb qaldırmaq imkanları və vərdişləri, hüquqlarının təminatı ilə bağlı proseslərdə nəzarətçi kimi göstərdikləri tələbkarlıq və s. tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas göstərcilərdir. Qəbul olunmuş yanaşmaya görə, məhz hüquqi dövlətdə, dövlətin vətəndaş üzərində məsuliyyətini yerinə yetirdiyi, vətəndaşların azadlığının mövcud olduğu, onların bu azadlığa və hüquqlarının təminatına vərdiş etdiyi bir cəmiyyətdə insanlar aktivlik sərgiləyirlər.

Cəmiyyətdə vətəndaşlar dövlət qarşısında tələblər qoyur, hakimiyyət orqanlarından, məmurlardan məhkəmələrə şikayət edirlər. Bu halların mövcudluğu insanların fundamental

hüquqları ilə bağlı ciddi problemlərin olmadığı rəyini yaradır. Bir sözlə, fundamental hüquqlarla bağlı vətəndaş tam üstünlük situasiyasındadır və burada dövlət istiqamətində hər hansı bir şəkildə güzəştə yol verilmir. Dövlət yalnız bu hüquqların qorunması məsuliyyətini daşıyır (1, 69).

Hüquqi dövlətin mənşəyi onun məzmununu təşkil edən ideyalar və konsepsiyaların yaranması, inkişafı və reallaşması prosesindən keçir. Rusiyalı tədqiqatçı M.N.Marçenko bu prosesi belə təqdim edir: “a) dövlətin təşəkkül tapmasının və inkişafının erkən mərhələlərində meydana gəlmiş və sonrakı dövrlərdə analogi ideyaların yaranmasına təkan vermiş tarixən ilk humanist ideyalar; b) XIX əsrdə təşəkkül tapmış və sonradan bir növ konstitusion prinsip kimi qəbul olunmağa başlamış hüquqi dövlət konsepsiyası; c) hüquqi dövlət ideyasının reallaşması, onun əsas tələblərinin həyata keçməsi” (5, c.183).

Əminliklə qeyd edə bilərik ki, hüquqi dövlət konsepsiyasının formalaşmasında sadəcə mütərəqqi nəzəriyyə və təcrübələrin yox, həm də mürtəce cərəyan və tarixi proseslərin böyük rolu olmuşdur. Biz liberal, demokratik dəyərlərin hüquqi dövlət nəzəriyyəsindəki yerindən danışdıq. Buraya bərabərlik kateqoriyası üzərində duran sosial dəyərlər də aiddir. Lakin XX əsrdə patriarxal-demokratiyanın bir istiqaməti olan marksizm cərəyanının hüquqi dövlət ideyasının sosial elementlərinin formalaşmasında da böyük təsiri olmuşdur. Kommünizm xofu, onun kapitalist cəmiyyətində təbliği təhlükələri həmin cəmiyyətlərdə sosiallaşma istiqamətində xeyli işlərin görülməsinə tələb yaratdı. Burada azadlıqların inhisarlaşması ilə nəticələnməməsi və istehsal münasibətlərində aşağı təbəqənin hüquqlarının pozulmaması, orta təbəqənin inkişafı üçün onun sosiallaşma ilə sərhədlənməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin istiqamət elmi müstəvidə dahi mütəfəkkir K.Popper tərəfindən qoyuldu. Lakin liberal dəyərlərin sərhədlənməsi problemi hələ hüquqi dövlət konsepsiyasının ilkin inkişaf dövründə mühafizəkarlar tərəfindən qoyulmuşdur.

Britaniya mühafizəkarlığının banisi E.Börk: «Dövlət təbii hüquqların müdafiəsi üçün yaradılır. Dövlət – bu insan müdrikliyinin insanın ehtiyaclarını ödəmək üçün yaradılmışdır. İnsanların haqqı var ki, onların ehtiyacları bu müdrikliklə ödənilsin. Bu ehtiyacların içərisində mülki cəmiyyət üçün çox vacib olan bir ehtiyac - insan ehtirasının kifayət qədər məhdudlaşdırılması zərurəti xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Cəmiyyət yalnız tək adamın ehtiraslarının cilovlanması deyil, insan kütlələrinin, qruplarının meyillərinin məhdudlaşdırılmasını, onların iradəsinə nəzarət olunmasını, onların hamısının ehtiraslarının asılı vəziyyətə salınmasını tələb edir» yazırdı (3, s.184).

Hüquqi dövlətin prinsipləri çərçivəsinə yalnız azadlıq yox, həm də sosial ədalət və bərabərlik elementləri daxildir. Bu səbəbdən, demokratiyanın iki baza kateqoriyası – azadlıq və bərabərlik arasında əlaqə yaratmaq, onları bir yerə sıxdırmaq hüquqi dövlət qurmaq məqsədi qoyanların əsas qayələrindən birinə çevrilir. Bu problemlə bağlı əhəmiyyətli tədqiqatı Rolz aparmışdır (6, c.103). Rolzun nəzəriyyəsinin əsas qayəsi azadlıqda bərabərlik prinsipinin gerçəkləşdirilməsidir. Rolzun «Ədalət nəzəriyyəsi» sonradan belə bir tendensiya yaratdı ki, dövlət vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını möhkəmləndirməlidir, amma eyni zamanda sosial-iqtisadi bərabərliyin inkişafını da təmin etməlidir. Rolzun Qərb elmində etdiyi dönüşə qədər orada belə bir baxış var idi ki, sosial bərabərlik tələbi sosializm konsepsiyasına xas bir müddəadır. Lakin sosialist bloğunun kapitalist ölkələrində aşağı təbəqələr arasında apardığı təbliğat işi həmin dövlətlərdə sosial siyasətə ciddi yanaşaraq sosial bərabərlik ideyasının elementlərini liberal konsepsiyaya daxil etmək, ona uyğunlaşdırmaq zərurəti yaratdı (7, s.209). Bu işdə əsas güc Rolzun çiyinə düşdü.

Lakin sosial-iqtisadi bərabərlik istiqamətində görülmə işlər nəticədə Qərbdə orta təbəqənin formalaşması və böyüməsi üçün əhəmiyyətli rol oynadı. Həmin azad, güclü, təşkilatlanma qabiliyyətinə malik, sosial müdafiəsini təmin etmiş təbəqə isə vətəndaş cəmiyyətinin sosial bazasıdır.

Azərbaycan mütəfəkkirlərinin hüquqi dövlət nöqteyi nəzərindən baxışları

Azərbaycanın müasir dövr ictimai fikir tarixində çox mühüm yeri Mirzə Fətəli Axundov tutur. Axundovun dünyagörüşünün və siyasi-hüquqi mövqeyinin formalaşmasında Avropa mütəfəkkirlərinin, xüsusən də hüquqi dövlət ideyasının əsaslarını yaratmış İntibah dövrü alimlərinin nəzəriyyələri böyük rol oynamışdır. Bu səbəbdəndir ki, Axundov təbii hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarı kimi çıxış edir. O, insanın azadlığını, fərvan yaşamaq, müxtəlif tələbatlarını reallaşdırmaq istəklərini təbii haqqı hesab edir və Azərbaycanın o zamankı mövcud siyasi şəraitində bunu gerçəkləşdirməyi mümkün hesab etmir. Axundovun siyasi görüşləri sələflərindən və müasirlərindən radikallığı ilə fərqlənir. Ona görə, heç bir mürtəce hakimiyyət insanlara hüquq və azadlıqlar verməz və islahatlarla bunu reallaşdırmaq istəyini gerçəkləşdirmək mümkün deyil. Yalnız inqilab yolu ilə dəyişiklik etmək olar.

Hüquqi dövlət ideyasının həm nəzəri, həm də təcrübi elementlərinə biz sistemləşdirilmiş və ciddi şəkildə Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə rast gəlirik. Şərqdə ilk dəfə qurulmuş bir demokratik respublikanın nəzəri əsasları o dövrdə mütərəqqiliyi və insan hüquq və azadlıqlarının genişliyi ilə hətta demokratiyanın və hüquqi dövlət ideyasının beşiyi hesab olunan Qərb dövlətlərindən seçilirdi. O dövrdə Azərbaycan ictimai müstəvisində M.Ə.Rəsulzadə və tərəfdarlarının demokratik ideyaları N.Nərimanovun sosial-demokratik ideyaları ilə birləşir, vəhdətləşirdi. Fikrimizcə, bu iki böyük dahiyə münasibət də onları qütbləşdirmək istiqamətində qurulmamalı, məhz bu vəhdətdə baxılmalıdır. Onların hər ikisinin ideyaları, fəaliyyəti və xidməti sayəsində Azərbaycanda həm Qərb, həm də Şərq üçün örnək olacaq bir dövlət və cəmiyyət konsepsiyasının əsası qoyulurdu. Məsələn, milliyyətindən, irqindən, hətta cinsindən asılı olmayaraq hər kəsə seçki hüququ verilməsi halı o zaman həm ABŞ-da, həm də Fransada (bu iki dövlət hüquqi və demokratik dövlətin vətəni hesab olunur) rast gəlinməsi hələ uzun dövr tələb edəcəkdir (1, s.44).

Sosial hərəkətlərin ictimai-siyasi proseslərə nəzarət fəaliyyətinin genişlənməsi bürokratik aparatın dövlət əhəmiyyətli qərarlar verilməsində sırf texniki, professionalların rəyinə əsaslanan nəticələrə gəlməsi tendensiyasının qarşısını alır. Çünki bu tip tendensiyalar normativ məqsədləri nəzərə almır. Bu gün vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmadığı dövlətlərdə, hətta hüquqi dövlətlərdə mədəni-mənəvi dəyərlərdən kənarda qalan tamamilən rəşional prinsiplərdən çıxış edərək dövləti fəaliyyətin qurulmasına rast gəlinir. Artıq bir çox müəlliflər həmin amili vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmaması və ya inkişaf etməməsi ilə, müasir hüquqi dövlət konsepsiyasının yerinə yetirilməməsi ilə bağlayırlar. Həmin sırada Habermas da var. Habermas siyasi həyatda müasir ictimai hərəkətlərin rolunun dərk olunmasında yeni yanaşma irəli sürür. Onun fikrincə, dövlət və korporativ institutlar gündəlik həyatın əhəmiyyətli mədəni prosesləri kontekstindən kənarda qalan rəşional fəaliyyət növü formalaşdırırlar. Habermasın bu nəzəri sistemi əsasında vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyası yaranmışdır. Bu nəzəriyyə cəmiyyətin sosial çevrələrində siyasi problemlərin müzakirəsini təmin edir.

Qərbin müasir dövrdə siyasi elmdə qəbul etdiyi və praktikada diqqət yetirdiyi, hüquq və azadlıqların gerçəkləşməsinin təminatçısı hesab etdiyi bir sıra ortaq tələblər var. Həmin tələblər müəyyən mənada bugünkü hüquqi dövlət anlayışının ümumi təsəvvürünü də yaradır:

1) Qəbul olunan qanun və normativ aktlar konstitusiyada qoyulmuş müddəalara uyğun olmalıdır. Boşluqlar hüquqların azaldılmasına yox, genişləndirilməsinə xidmət etməlidir;

2) İdarəetmə yalnız qanunlarla yox, ümumilikdə hüquq norma və qaydaları ilə hüquqi dövlət meyarlarına uyğun olmalıdır;

3) Təməl hüquq və azadlıqların qorunması hüquqi dövlət anlayışı ilə demokratiya anlayışı arasındakı bağı yaradan meyardır. Ona görə də insanların fundamental hüquq və azadlıqları təcrübədə gerçəkləşə bilən və demokratik rejimin ruhuna uyğun olan təminatçı güclərə əsaslanmalıdır;

4) Hüquq güvənliyi anlayışı dövlətin fəaliyyətinin konstitusiyada qoyulmuş və ictimai rəydə qəbul olunmuş əsas meyar və müddəalara uyğun qurulmalıdır və əvvəldən ictimaiyyətə uyğun bir şəkildə çatdırılmalıdır və s.

Yuxarıda üzərində dayandığımız məsələlər elə təsəvvür yarada bilər ki, hüquqi dövlət anlayışı, onun strukturuna, məzmununa daxil olan müddəalar, prinsiplər üzərində mübahisə yalnız Avropa və Amerika arealında gedir. Halbuki, heç də belə deyildir. Tam tərsinə. Qərbdə bu konsepsiyanın gerçəkləşməsi əsaslı şəkildə ortaqlar keyfiyyətlərə malikdir. Onun əsas prinsiplərinin deyə bilərik ki, hamısı bütün Qərbi məkanda birmənalı şəkildə reallaşmasını görmək mümkündür. Qərbi sivilizasiyası isə nə qədər inkişaf etmiş və güclü olsa da bəşəriyyətin azlıqda olan hissəsidir. Bu konsepsiyanın tətbiqi ilə bağlı müxtəliflik daha çox yerdə qalan çoxluqda rast gəlinir. Və deyə bilərik ki, müxtəliflik son dərəcə rəngarəngdir.

Hüquqi dövlət konsepsiyasının təcrübədə tətbiqi, gerçəkləşməsi məram, vasitə və qaydaları nə qədər müxtəlifdirsə, deməli, anlayış üzərində mübahisələr də o qədər böyükdür (1, s.107)

Son yarım əsrdə hüquqi dövlət konsepsiyası vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsi ilə vəhdətdə inkişaf edir. Bu gün hüquqi dövlət dedikdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmış olduğu, dövlətin hüduqlarının onun vasitəsilə xeyli kiçilmiş olduğu bir dövlətçilik mexanizmi anlaşılır. Bu da həmin konsepsiyanın sosial dəyərlərlə inkişafı ilə bağlıdır. Azadlıqlar və onların sərhədlənməsi məsələləri uzun bir dövrdə ciddi mübahisə mövzusu, təcrübə obyektii olmuşdur (8, s.95). Liberal-demokratiya ilə sosial-demokratiya arasındakı mübarizə həm nəzəri, həm də praktik sahədə inkişafa təkan verir, yenilikləri diktə edir, ideyaların formalaşmasını stimullaşdırır.

Nəticə

Hüquqi dövlətdə yaşamaq və fəaliyyət göstərmək hər bir vətəndaşın qazancı və arzusudur. Belə ki, hüquqi dövlətdə hər bir vətəndaşın mülkiyyəti, konstitusion hüquqlar və azadlıqları qorunur. Belə dövlətdə heç kimin mülkiyyəti zorla müsadirə edilə bilməz, heç bir şəxs hüquqlarından məhrum edilə bilməz, hamı qanun qarşısında bərabərdir. Əgər hər hansı bir şəxs bu hüquqlarının pozulduğunu, ədalətsizliyə məruz qaldığını düşünürsə, bu halda məhkəmə qaydasında pozulmuş hüquqlarını bərpa edə bilər. Hər bir vətəndaş hüquqi dövlətin qaydalarına uyğun olaraq dövlətdən ədalət tələb edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsimov Y. Hüquqi dövlət ideyası. Bakı, Təknur, 2016
2. İsmayilov İ. Hüquqi dövlət: mülahizələr və təkliflər. Bakı, Qanun, 1999
3. İsmayilov D.Y. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm, liberalizm, sosial-demokratiya. Bakı, Adiloğlu, 2015
4. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, Az.TU-nun nəşriyyatı, 2012
5. Марченко М.Н., Мачин И.Ф. История политических и правовых учений. Москва: ТК "Велби, Изд.во "Проспект", 2007
6. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995
7. Нейек F.A. Hüquq, qanunvericilik və azadlıq: 3cildə. I c. Qaydalar və nizam. Bakı, Qanun, 2002
8. Quliyev R. Hüquqi dövlət: sosial-fəlsəfi təhlil. Bakı, Təhsil, 2018

Зейнаддин Шабанов
Фаиг Алиев

РАЗНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ИДЕИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

В статье рассмотрены особенности эволюции идеи правового государства, прокомментированы мысли ученых, проводящих исследования в данном направлении. Отмечается, что правовое государство возможно в условиях, когда соблюдаются демократические ценности, уважается право, охраняются права и свободы человека, обеспечивается социальная защита и благосостояние населения, комплексно развиваются политико-политические, социокультурные процессы, существуют независимые общественные организации и объединения. При этом главным условием является наличие справедливого управления. Формирование гражданского общества, служащего высоким идеям, укрепляет основы правового государства.

Ключевые слова: правовое государство, гражданское общество, закон, свобода, демократия, развитие, исследование

Zeynaddin Shabanov
Faiq Aliyev

DIFFERENT VIEWS OF THE LEGAL STATE IDEA

Summary

The evolutionary characteristics of the legal state idea have been reviewed in the article and the opinions put forward by scientists who conducting research in this direction have been commented. It is mentioned that, a legal state is possible in the conditions when democratic values are adhered, the law is respected, human freedom and rights are protected, social protection and welfare of the people is guaranteed, public-political and socio-cultural processes are developed in a complex way and independent public organizations and unions exist. The existence of fair management is a principal condition for it. The formation of a civil society that serving to high purposes strengthens the foundation of the legal state.

Keywords: legal state, civil society, law, freedom, democracy, development, research

İlham Soltanov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, elmi işçi

soltanovilham72@gmail.com

http://orcid.org/ 0009-0001-9480-2412

QAFQAZDA MODERNLƏŞMƏYƏ ƏSASLANAN İDARƏETMƏ MODELİ

Xülasə

Cəmiyyətin inkişafı və modernləşməsi üçün yeniliklərin tətbiqi, müasir texnologiyalardan istifadə edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu məqalədə Qafqaz ölkələrində cəmiyyətin modernləşməsi və demokratik idarəetmə məsələləri ətrafı təhlil edilir, cərəyan edən məsələlərə münasibət bildirilir. Cəmiyyətin düzgün idarə olunması və yeni idarəetmə texnologiyalarından istifadə modernləşməni dərinləşdirir, inkişaf vektorunu müəyyən edir. Müasir dövrümüzdə dövlətlərin idarəetmə sistemində də təzahür edən modernləşmə yeni idarəetmə modellərinin, müasir, vətəndaşa yönümlü, onu məmnun edən idarəetmənin qurulmasının zəruriliyini üzə çıxarmışdır. Modernləşmə modellərinin məqsədi təkcə siyasi və iqtisadi problemləri həll etmək deyil, həm də innovativ dəyişikliklərin zəruriliyini təklif etmək, cəmiyyətin daha keyfiyyətli yeni sosial, mədəni, maddi dəyişikliklərə keçidinin mümkün variantlarını və vektorlarını müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: *Qafqaz, sosial-siyasi hadisələr, cəmiyyət, dəyərlər, modernləşmə, idarəetmə, demokratiya, inkişaf*

Giriş

Modernləşmə ideyasının meydana gəldiyi 50 ildən artıq bir dövr ərzində dünyanın sosio-mədəni siması tanınmaz dərəcədə dəyişmişdir. Dəyişikliklər prosesi təhlükəli konfliktlər yaratsa da, zamanın tələblərinə cavab vermiş, tərəqqinin mühüm istiqamətlərini müəyyənləşdirmişlər. Qafqaz ölkələrində də müxtəlif ölçüdə sosial-siyasi hadisələr baş verməkdədir.

Modernləşmə fəlsəfi ədəbiyyatda bəzən inkişafın sinonimi kimi təsnif edilir. Təbii ki, burada söhbət təkmilləşməkdən, pozitiv keyfiyyət dəyişikliklərinin toplanması prosesindən gedir. İqtisadi, sosial-demoqrafik, mədəni dəyişikliklər, ümumiyyətlə, cəmiyyətdə pozitiv transformasiya prosesləri özlərində potensial qüvvə və enerji daşıyırlar.

Dünyanın bugünkü mənzərəsini yaratmış sosio-mədəni hadisələrin gedişi və mahiyyəti göstərir ki, inkişafı modernləşmə arasında elə bir ciddi fərq yoxdur, lakin belə fərqi nəzərə alınması da vacibdir. Məsələn, müqavilələrin bağlanması müasirliyin (modernliyin) nümunəsi, etalonu kimi başa düşülür. İkinci bir tərəfdən, mədəni inkişafın qeyri-bərabər keçməsi, qabaqcıl inkişaf etmiş və geri qalmış dövlətlərin, az inkişaf etmiş ölkələrin yanaşı yaşaması faktı istər-istəməz kimisə, nəyisə ötür keçmək, yaxud ona çatmaq inkişafı deyilən fenomeni normal və daimi tarixi prosesə çevirmişdir.

İqtisadiyyat, siyasət və idarəetmə qərarlarının qəbulu sahəsində cəmiyyətin modernləşdirilməsinin konseptual modellərinin qurulmasında rəşional və eyni zamanda humanist strategiyalardan istifadə zərurətinə diqqət yetirərək müasir dünya düzəninə spəşifik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilməlidir. Müasir dünyanın dinamikasının və problemlərinin, qloballaşma proseslərinin dərk edilməsi, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin ideoloji əsaslarının, qlobal iqtisadi böhrandan çıxış mexanizmlərinin və cəmiyyətin demokratik inkişaf yollarının

əsaslandırılmasının axtarışı yeni dünya düzəninə formalaşdırılması zərurətini müəyyən edir. Məsələn burasındadır ki, meqa, makro və mikro risk səviyyələrində global maliyyə-iqtisadi böhran daha çox mənəvi dəyərlər sisteminin böhranı, onların maddi dəyərlərin və firavanlıq modelinin xeyrinə diqqətdən kənarda qalmasıdır.

Müasir global transformasiyalar dövründə dövlət müstəqilliyimizin daha da gücləndirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunması və qorunması, siyasi sahədə demokratiya institutlarının daha da inkişaf etdirilməsi, dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının rolunun gücləndirilməsi, qanunun aliliyini tam təmin edən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, qanunların beynəlxalq standartlara uyğun gəlməsi, ictimai həyatın bütün sahələrində yeniliklərin tətbiqi əsas məsələlərdən hesab olunur.

Qafqazda müstəqilliyini yeni əldə etmiş dövlətlər üçün də müasirləşmə siyasi, sosial-mədəni, iqtisadi, hərbi və idarəetmə sferalarının hər birində köklü dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur. Bu yeniliklər dövlətin idarə edilməsində demokratik prinsiplərin bərqərar olmasını, insan haqlarına tam əməl edilməsini, cəmiyyətin şəffaflığına nail olunmasını, hüququn aliliyinin təmin edilməsini, bazar iqtisadiyyatı sisteminin formalaşmasını, mənəvi-əxlaqi davranışlarında milli ilə beynəlmiləlin sintezini daşıyan insan tipinin yetişdirilməsini əhatə edir.

Azərbaycanda dəyərlərə əsaslanan demoktarik idarəetmə modeli

Sosial strukturların mürəkkəbləşməsi, vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü dövlət idarəetmə orqanları ilə vətəndaşlar arasındakı münasibətlərin mütərəqqi inkişafı, dövlət orqanlarının fəaliyyətində səmərənin artırılması üçün yeni mexanizmləri müəyyənləşdirmək zərurətini də üzə çıxardı. Vətəndaş məmnunluğunun təmini, hüquq, azadlıq və qanuni maraqların müdafiəsi, korrupsiyaya qarşı mübarizə, ictimai etimadın formalaşdırılması dövrün zərurətinə çevrildi. Bunun üçün ardıcıl islahatlara başlandı. Ölkə Prezidentinin siyasi iradəsilə "vətəndaşa, insan faktoruna yönümlü" müasir idarəetmə modelinin formalaşdırılması, korrupsiyanın aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirildi.

Politoloq N.Hüseynova yazır ki, Prezident İlham Əliyevin uğurlu və məqsədyönlü siyasəti ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə keçməsi, Qafqazda yeni demokratik mexanizmlərin yaradılması və xalqa xidmət müstəvisində səmərəli və şəffaf, müasir idarəetmə modelinin, vətəndaş - dövlət qulluqçusu münasibətlərində yeni düşüncə tərzinin, kadr potensialının formalaşdırılması, korrupsiya yarada bilən səbəbləri aradan qaldırmaq üçün zəmin olmuşdur. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin müasir standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi üçün "Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya" icra edilmiş, Açıq hökumətin təşviqinə dair Milli Fəaliyyət Planında dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, hesabatlılığın, yeni texnologiyaların tətbiqi əsas prinsiplər kimi təsbit olunmuşdur. Dövlət qulluğuna şəffaf seçim və irəliləyiş qaydası fəaliyyət göstərir, ehtiyat kadrların formalaşdırılmasında, əlavə peşə təhsilinin təşkilində və ümumilikdə dövlət orqanlarının fəaliyyətində, xidmətlərin təqdim olunmasında açıqlığın təmin olunması zəruri əhəmiyyət kəsb edir [1].

Postindustrial dövrü uzun illər boyu ideologiya adlandırdığımız kateqoriyanın anlaşılmasına öz düzəlişlərini etmişdir. Sovet totalitarizmi illərini həyatının son günlərinə qədər dövlətin və insanların bütün fəaliyyətini tənzimləyən ideologiyasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. "Qorbaçov islahatları" dövründə ideologiya şahidi olduğumuz bütün mənfi halların rəmzinə çevrilməyə, kommunizmi nə isə xalqa zidd, antidemokratik, sağlam insan düşüncəsinə kökündən zidd bir anlayış kimi təcəssüm etdirməyə başladı. Sonradan "demokratların" və populistlərin "kəraməti ilə" "ideologiya" sözü tezliklə dəbdən düşdü və artıq bu sözün işlədilməsi kimin nəyə üstünlük verməsindən asılı olaraq arxaizm və ya tarixilik kimi qəbul

edilirdi. İdeologiya keçmiş, heç kəsə bir daha qayıtmaq istəmədiyi keçmiş xatırlatmağa başladı. Adamların çoxu fikirləşmirdi ki, bu və ya digər ideologiya özlüyündə çox nadir hallarda bütöv bir dövlətin dağılmasına, yaxud xalqların dilənçi vəziyyətinə salınmasına yönəlmiş ideya və ya baxışları təcəssüm etdirir. Onu da yada salmırdılar ki, mahiyyət etibarilə həqiqi kommunist ideologiyası yalnız ümumi həmrəyliyi və imkanların bərabər bölüşdürülməsini təbliğ edirdi. Lakin Sovet İttifaqında müəyyən obyektiv və subyektiv amillər üzündən kommunizm ölkənin tənəzzülünün, dağılmasının, mənasız geosiyasi rəqabətin, bir-birini məhv edən etnik-milli münaqişələrin təcəssümünə çevrilmişdi. Beləliklə, “ideologiya” termini keçmiş sovet vətəndaşının nəzərində dövlətin səmərəli inkişafının antitezasına çevrilmişdir [2].

Qafqazda dəyərlərə əsaslanan idarəetmə modeli müasir iqtisadiyyata bir növ çağırışdır, insan kapitalının idarə edilməsi sisteminin şirkətin kadrlarının simasında subyekt-subyekt münasibətlərinə yönləndirməsini, idarəetmənin təşkilati inkişafını və dəyişikliyə əsaslanan şirkət mədəniyyətində, nəzarət mədəniyyətində və inkişaf mədəniyyətində qərarların qəbulunu tələb edir.

Dəyərlərə əsaslanan idarəetmə modelinin dinamikasında mənəvi dönüşlər, kadrların idarə edilməsində liderin rolunun vurğulanması ilə idarəetmə strukturunda fərdiləşmə, liderin şəxsi inkişafı, əməkdaşlığı inkişaf etdirən, sosial kapitalı formalaşdıran keyfiyyətlər, onun emosional təsiri vacibdir. Bu gün möhkəm insan kapitalına sahib olmaq, təcrübəli və savadlı işçilər əldə etmək istəyi rəqabətli bazar yaradır və kadrların və korporativ mədəniyyətin təsirinə məhəl qoymayan menecerlər tələbatsız qalma riski ilə üzləşirlər. Dəyərlərə əsaslanan innovativ idarəetmə modeli, biznes modeli, şübhəsiz ki, bütövlükdə müəssisənin mədəniyyətinin yenidən təşkilini, bütün səviyyələrdə kadrlar arasında yeni inancların və prioritetlərin tətbiqini və inkişaf etdirilməsini, sistemli keyfiyyətin idarə edilməsini və effektiv planlaşdırmanı tələb edir. Mürəkkəb məsələlərin həllinə yaradıcı yanaşma, qeyri-müəyyənlik şəraitində çevik həll yolu tapmaq bacarığı, müstəqillik və məsuliyyət, özünə nəzarət, şirkətə sədaqət, qarşılıqlı etimad kimi işçilərin fəaliyyətində prioritet korporativ dəyərlər təşkilatın səmərəli işləməyini onun böyüməsi, rəqabət qabiliyyətini, işçilərin şəxsi inkişafı, onların uğura motivasiyası, yüksəlişi və rifahını təmin edir, çünki uğurun əsasını işçilər təşkil edir [3, s.89].

İdarəetmə fəlsəfəsi özünü idarə etmənin təşviqinə, çətin məsələlərin kreativ həllinə, müstəqilliyə və məsuliyyətə yüksək ehtiyaca, yaradıcı iştirak, qarşılıqlı inama dayanaraq, dəyərlərə və insan potensialının inkişafına əsaslanan idarəetmə deməkdir. Beləliklə, müasir cəmiyyətin, siyasətin, iqtisadiyyatın, modernləşdirilməsi prosesində idarəetmə qərarlarının qəbulu mədəniyyətində kommunikativ rəşadət və bir çox sinergetik amillərin mövcudluğu kontekstində, hadisələr haqqında dəyişən məlumatları nəzərə almaq, qərarların müxtəlif variantlarının həyata keçirilməsi ehtimalını müəyyən etmək, əxlaqi tənzimləyicilərə və dəyərlərə diqqət yetirmək, etimad, əməkdaşlıq və məsuliyyət idealları lazımdır.

Demokratik kommunikativ rəşadət onun iştirakçılarına hətta uğur zəmanətinin olması halında belə, konsensusa nail olmaq naminə məqsədyönlü ünsiyyət saxlamağa imkan verir ki, bu da belə ünsiyyəti potensial və ya faktiki repressivlikdən məhrum edir.

İdarəetmədə vətəndaş amili

Son 10 ildə Azərbaycanda həyata keçirilən islahatların insan və vətəndaş amilinin yüksəlişinə xidmət etdiyini xüsusi vurğulamağa ehtiyac yoxdur. Respublikanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətə çevrilməsi məqsədinin özü də, ilk növbədə ölkə vətəndaşlarının sosial rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədinə hesablanmışdır. Üstəlik, sosialyönümlülük respublikanın milli-iqtisadi inkişaf modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu baxımdan, Azərbaycanın inkişaf modeli digər Qafqaz ölkələrinə nəzərən İsveç modelinə daha yaxındır. İsveç modelində sosial siyasət vacib yer tutur və işçi qüvvəsinin (əsasən yüksək ixtisaslı) təkrar istehsalı üçün qismən normal şəraitin yaradılmasını təmin etməklə, sosial gərginliyin

azaldılmasında, sinfi antoqonizm və münaqişələrin neytrallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Professor İ.Məmmədzaadənin fikrincə, hazırda dövlətin və cəmiyyətin möhkəmlənməsi və modernləşməsi prosesində bir sıra məsələlər xüsusilə nəzərə alınmalıdır: “Dövlət müstəqilliyimizin daha da gücləndirilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunması və qorunması; siyasi sahədə demokratiya institutlarının daha da inkişaf etdirilməsi, dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının rolunun gücləndirilməsi, qanunun aliliyini tam təmin edən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi; iqtisadi sahədə ilk növbədə qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi hesabına davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması, iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin şaxələndirilməsinin genişlənməsi, ölkəmizin ümum daxili məhsulunun tərkibində və dövlət büdcəsinin formalaşmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması və qeyri-neft amilinin üstünlüyünün təmin edilməsi; iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin təmin edilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi; mövcud resurslardan və coğrafi mövqedən istifadə olunmaqla Azərbaycanın bütün bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafının müasir tələblər səviyyəsində təmin edilməsi [4].

Müasir dövrümüzdə dövlətlərin idarəetmə sistemində də təzahür edən modernləşmə yeni idarəetmə modellərinin, müasir, vətəndaşa yönümlü, onu məmnun edən idarəetmənin qurulmasının zəruriliyini üzə çıxarmışdır. Subyektivliyin aradan qaldırılması üçün sərt reqlamentlərə əsaslanan ənənəvi modellərdən fərqli olaraq yeni idarəetmə modelləri bunun üçün şəffaflığın artırılmasını ön plana çəkir. Sərt qaydaların deyil, optimal menecment metodlarının tətbiqi, insan kapitalı, ictimai rəy, asan və səmərəli xidmətlə vətəndaş məmnunluğu arasındakı zəruri əlaqə müasir islahatların əsas qayəsi kimi çıxış edir. Müvafiq olaraq respublikamızda aparılan ardıcıl islahatlar da idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə, səmərəli və peşəkar dövlət qulluğunun, vətəndaş-məmur münasibətlərində yeni düşüncə tərzinin formalaşdırılmasına, dövlət qulluğunun xalqa qulluq mənasını ifadə etməsinə, məsuliyyətli, kreativ, dövlətinə və xalqına sadıq kadr potensialının formalaşdırılmasına xidmət edir.

Müasir cəmiyyətin modernləşməsi prosesində qlobal və milli münasibətlər, milli prioritetlərin qorunub saxlanması problemi daim özünü göstərir. Bəzi tədqiqatçılar müasir dövrdə yerli etnikliyin (millətçilik) milli dövlətlərin formalaşmasına və inkişafına töhfə verdiyi kimi, vətəndaşların identifikasiyasının da milli şüur və millətə mədəni mənsubiyyət vasitəsilə həyata keçirildiyini, müasir qloballaşmanın milliyyətçiliyi birləşdirdiyini və milliyyətçiliyin formalaşmasına “siyasi bütövün postmilli özünü dərk”ə, “postmilli cəmiyyət” gətirib çıxaraçağını iddia edirlər (Y.Habermas).

Ulrix Bek də özünün “kosmopolit dövlət” konsepsiyasında, vahid Avropanın millətlərüstü strukturlarının formalaşmasında, millinin aradan qaldırılmasında, milli hökumətlərin məhdudlaşdırılmasında, transmilli strukturların və məkanların yaradılmasında, vahid suverenlik nöqtəyi-nəzəri qoruyur.

“Avropanın izahının” alternativ modelləri həm milləti, həm də milli dövləti əsas istinad nöqtəsi hesab edir, lakin qlobal mədəniyyətin öncəgörmələrinə gəlincə, onlar, zaman və məkanda mədəniyyətlərin köklülüyünü və yaddaşa identik olaraq asılılığı nəzərə almaq iqtidarında deyillər [4].

Qloballaşmanın aşkar iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni üstünlükləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bir çox digər ölkələrdə onlar əhəmiyyətli itkilərə və məyusluqlara çevrilir. Dünya sosialist sisteminin süqutundan sonra birqütblü dünya çərçivəsində bütöv, vahid, münaqişəsiz bəşəriyyətin qurulmasına olan ümidlər açıq-aşkar şişirdilmiş illüziyalara çevrildi. Aydın olur ki, milli dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti şəraitində qlobal birliyin institusional təşkilinin ənənəvi formaları da eyni dərəcədə aktualdır.

Qlobal böhran şəraitində, şübhəsiz ki, cəmiyyətin modernləşdirilməsi prosesində həm ümumavropa, həm də dünya demokratiyasının bərqərar olması üçün mexanizmlərin

axtarılması vacibdir ki, bu da təkcə milli demokratiyaların simvolu kimi deyil, həm də dünya demokratiyasının təzahürü kimi çıxış edəcəkdir. Lakin vətəndaşların özlərinin iradəsinin təzahürü, müxtəlif maraqların, şəxsiyyətlərin, qlobal məsuliyyətin, hamı üçün ədalət ideal-
larının və öz etnik qrupu üçün yaxşılığı təmin etmək istəyinin real dialoqu nəzərə alınmalıdır.

Həyat reallıqları milli icmalarda yaranan münaqişələrin “burada və indi” həlli problemini aktuallaşdırır - böhran şəraitində iş yerlərini necə saxlamaq, ən həssas sosial təbəqələrin maraqlarını qorumaq, cəmiyyətin sabitliyini necə təmin etmək və s.

Müasir cəmiyyətin modernləşməsi geosiyasi oriyentirlərin dəyişməsi prosesində

Müasir dövrün təcrübəsi göstərir ki, «Qlobal demokratiya» mümkün olmadı. Yəni Qərb demokratiyasının yerdə qalan dünyanın demokratikləşməsi hesabına saxlanması xülyaya çevrildi. Zaman göstərdi ki, gerçəklik neolibəralların təkmillərindən daha mürəkkəbdir. Modernləşmə, eləcə də sivilizasiya prosesi bir çox cəhətdən, bəzi parametrlərə görə qeyri-bərabər şəkildə cərəyan edir.

Müxtəlif şəraitlərdən, böhranlardan plüralizmin və tolerantlığın çatışmazlığından, siyasi oyunlardan asılı olaraq modernləşmə, sivilizasiyanı ləngidə bilər, yaxud da dayandırılabilir. Belə halda, cəmiyyətin tarixi mənlilik şüurunun böhranı baş verə bilər [3, s.112].

Müasir Qafqaz cəmiyyətin modernləşməsi prosesində bu gün də postsosialist ölkələrinin dövlət, hüquqi, siyasi və mədəni sistemlərinin demokratikləşməsi istiqamətində köklü dönüş baş verir. Modernləşmə modellərinin məqsədi təkcə siyasi və iqtisadi problemləri həll etmək deyil, həm də innovativ dəyişikliklərin zəruriliyini təklif etmək, cəmiyyətin daha keyfiyyətli yeni sosial, mədəni, mədəni dəyişikliklərə keçidinin mümkün variantlarını və vektorlarını müəyyən etməkdir.

Modernləşmə prosesinin məzmun-mahiyətinin dərkini haqqında Azərbaycan tədqiqatçısı V.Ömərrov yazır: "Biz müasirləşmə prosesini nəzərdə tuturuq. Öncə, "müasirləşmə" anlayışının dəqiq fəlsəfi dərkini olmalıdır. Yəni aydınlaşmalıdır ki, fəlsəfi səviyyədə konkret cəmiyyət üçün müasirlik nə deməkdir. Hesab edirik ki, bunun üzərində Azərbaycan filosoflarının düşüncəsinin faydası vardır. Burada bəzi məqamlar üzərində dayanmaq istərdik. Müstəqilliyini yeni əldə etmiş dövlətlər üçün müasirləşmə siyasi, sosial-mədəni, iqtisadi, hərbi və idarəetmə sferalarının hər birində köklü dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur. Bu yeniliklər dövlətin idarə edilməsində demokratik prinsiplərin bərqərar olmasını, insan haqlarına tam əməl edilməsini, cəmiyyətin şəffaflığına nail olunmasını, hüququn aliliyinin təmin edilməsini, bazar iqtisadiyyatı sisteminin formalaşmasını, mədəni-əxlaqi davranışlarında milli ilə beynəlmiləlin sintezini daşıyan insan tipinin yetişdirilməsini əhatə edir. Özlüyündə bu proses mürəkkəbdir və uzun zaman ola bilər. Onun reallaşdırılması hakimiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əməkdaşlığını tələb edir. Müasirləşmə ənənədən imtina deyil. Əslində məsələni bu cür qoymaq cəmiyyəti müasirləşmədən məhrum etməkdir. Çünki yeniləşmə özlüyündə keçilmiş yolu da nəzərdə tutur. Yəni yeniləşmə həmişə nələrsə görə müasirləşmədir. Ona görə də ənənənin müasirləşmədə yeri şübhə doğurmamalıdır. Ancaq o başqa məsələdir ki, konkret cəmiyyətdə yeni sosial-mədəni, iqtisadi, mədəni-əxlaqi meyarlarla ənənəvi meyarların nisbəti necə olmalıdır. Problemin bu tərəfi kreativ xarakter daşıyır - hər bir konkret hal üçün ayrıca araşdırılmalı və uyğun nəticələr çıxarılmalıdır" [6]. Qərbdə formalaşmış dəyərlər sisteminə maddi nemətlərə münasibət, təbiətə, insana, cəmiyyətə dərin münasibət, onların postsənaye informasiya cəmiyyətinin tələb və istəklərinə adaptasiyasının vacibliyi dinlənilmədi və həyata keçirilmədi. Üstəlik, bu dünyanın və ayrı-ayrı dövlətlərin “nüfuz sahiblərinin” media vasitəsilə mədəni, şəxsi zənginləşməsi üzərində materialın gücü kütləvi cəmiyyət üçün uyğun bir çağırış bələdçisi oldu.

Geosiyasi oriyentirlərin dəyişməsi nəticəsində transformasiya cəmiyyətlərində kommunizmin ideoloji baxışlarını inkişaf etmiş cəmiyyətlərin Qərbdə işlənib hazırlanmış və sürətlə tətbiq edilən ideoloji konsepsiyaları – konservatizm, liberalizm, sosial-demokratiya, onların ən

yeni variantları və birləşmələri əvəzləməyə başladı [7, s.217]. Bəzi cəmiyyətlərdə həmin konsepsiyalar asanlıqla mənimsənilir, digərlərində isə ictimai, siyasi və iqtisadi zəmin tapmayaraq, bu və ya digər solumun ənənəvi qaydalarına müvafiq olaraq əriyib itirdi. Hətta belə fikirlər də yaranmağa başlamışdı ki, Qərbin ideoloji konseptləri ənənəvi cəmiyyətlərə yabançıdır və bu cəmiyyətlər yalnız özlərinin xüsusi, ənənəvi inkişaf yolları əsasında tərəqqi edəcəkdir.

Professor İlham Məmmədzađə qeyd edir ki, ölkənin inkişafının hazırkı mərhələsində əsas hədəf çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial sahədə önləyici inkişaf trendinin təmin olunması və əhalinin rifahının layiqli, qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır. Şübhə etmədən demək olar ki, ölkə başçısının məntiqli siyasəti Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr sırasına yüksəlməsində mühüm rol oynayacaqdır. Keyfiyyətə yeni mərhələdə, eyni zamanda, Azərbaycanın modernləşməsi mərhələsi uğurla başa çatdırılmalıdır. Şübhəsiz, modernləşmə dedikdə, kosmetik deyil, keyfiyyətə təkmilləşdirməni, iqtisadiyyatın xarakterinin mahiyyətə dəyişdirilməsini başa düşmək lazımdır. Bu, ilk növbədə, iqtisadiyyatı bazar prinsiplərinə keçirməkdən, sərt bürokratik nəzarətdən xilas etməkdən, sərmayə mühitini yaxşılaşdırmaqdan, büdcə siyasətini sağlamlaşdırmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda, cəmiyyətin varlı və yoxsul təbəqələri arasında aralıq mövqe tutan orta sinfin yaradılması üçün dövlətin məqsədyönlü səyləri olmadan modernləşmə mümkün deyildir [8, s.127].

Müasir sosial-mədəni şəraitdə cəmiyyətin qlobal modernləşməsinin zəruriliyi araşdırılmalıdır. Bu, Qərbin yüksək inkişaf etmiş ölkələrinə də aiddir, çünki texnokratik cəmiyyət iqtisadi artıma və hərbi gücə can atmaqla istehsal və istehlak, zənginlik və yoxsulluq, real həyatın maddi və mənəvi tərəfləri arasında davamlı ziddiyyətlərlə üzləşmişdir [9, s.201].

Bəzi Qərb analitiklərinin diqqət yetirdiyi müasir sivilizasiyanın ən ciddi problemlərindən biri də budur ki, bu gün “Şərq Qərbi dəyişib” (Vinfrid Bettçer), Qərb bürokratik quruluşla, inadkar şəkildə artıq öz tarixi üstünlüklərini nümayiş etdirmək gücündə deyil, Qərbin Şərqlə səmimi dialoqu lazımdır çünki bir regionun çətinlikləri digəri üçün çox təhlükəlidir, həm Qərbin, həm də Şərqin səhvlərindən qaçmağa imkan verəcək yollar və yanaşmalar tapmaq lazımdır.

Tədqiqatçılar müasir postmodernləşməyə qədər bir neçə modernləşmənin olduğunu bildirirlər: postmodernləşmədən əvvəl kooperasiyaya və manufakturada əmək prosesində funksiyaların bölgüsünə keçidlə bağlı sənayedən əvvəlki modernləşmə; sənətkarlıqdan fabrik istehsalına texnoloji keçidlə müəyyən edilən erkən sənaye modernləşdirilməsi; fabrikdən axın-konveyer istehsalına keçidlə bağlı sonrakı sənaye modernləşmə.

Siyasi modernləşmə cəmiyyətin sistemli modernləşməsinin zəruri tərkib hissəsi kimi dünya düzəninə müasir modelini kökündən dəyişdirir, siyasi sistemin tədricən dəyişməsinə, əhalinin müxtəlif qruplarının siyasətdə iştirakının artırılmasına, yeni dövlətlərin formalaşmasına siyasi institutlar, ən əsası isə siyasi sabitliyi qorumaqla cəmiyyətin siyasi sisteminin və siyasi şüurun demokratikləşməsinə əsaslanır. Burada siyasi və intellektual elitanın rolu, onun məqsədyönlü fəaliyyəti, hakimiyyətə və vətəndaş cəmiyyəti arasında dialoqu vacibdir. Əhalinin diqqətini hakimiyyətə yönəldən liberal ssenariyə uyğun olaraq, siyasi modernləşmənin aşağıdakı variantları mümkündür: cəmiyyətin demokratikləşməsi; elit rəqabətin artması, lakin əhalinin aşağı fəallığı ilə avtoritar rejimlərin qurulması və modernləşmənin qarşısının alınması; elitaların rəqabəti üzərində siyasi iştirakın hökmranlığı altında modernləşmənin ləngiməsi; elitalar arasında rəqabət və siyasi iştirak səviyyəsini minimuma endirməklə yanaşı diktaturaya təhrik etmək [3, s.204].

Sosio-mədəni modernləşməyə də diqqət yetirmək məqsədə müvafiqdir. Sosio-mədəni modernləşmədən bəhs edərkən, ilk növbədə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən kursa, inkişaf

strategiyasına toxunmaq lazımdır. Dövlət müəyyən inkişaf strategiyası hazırlayır və mərhələli surətdə onu həyata keçirərək modernləşmənin təmin olunmasına nail olmağa çalışır. Burada əsas məqam mexanizm və vasitələrin düzgün seçilməsidir. Digər tərəfdən, ictimai-siyasi institutlar da sosio-mədəni modernləşmə kursunun həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırlar.

Ölkəmizdə milli inkişaf strategiyasının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edən modernləşmə kursu mərhələli surətdə davam etdirilməlidir. Dünya praktikasında mərhələli surətdə reallaşdırılan modernləşmə kursuna nümunə modernləşmə strategiyasının fonunda konservativ xəttə də istinad edilir. Ona görə də, biz daha diqqətli olmalı, rəşional düşünməli və strateji cəhətdən ən əhəmiyyətli kursu seçməliyik [4].

Bizdə konservativ xətt həmişə üstünlük təşkil edib. Amma mövcud konservatizmin fonunda liberal dəyərlər də təşəkkül tapmalıdır. Bu gün ölkəmizdə həyata keçirilən modernləşmə kursunun fonunda konservatizmlə liberalizmin çulğalaşması müşahidə olunur. Bu isə olduqca təqdirəlayiqdir.

Mühafizəkar istiqamətin nümayəndələri demokratik transformasiyaları və dəyərləri inkar etmədən müasirləşməyə əsas diqqəti siyasi sabitliyə, siyasi institutların gücünə və təşkilatlanmasına, onların siyasi nizamının mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin köməyi ilə təmin olunmasına yönəldirlər. S.Hantinqtonun fikrincə, əgər avtoritar rejim nizam-intizamı, iqtisadi yüksəlişi, sosial problemlərin həllini, milli birliyi, bazar münasibətlərinə keçidi təmin edərsə, kifayət qədər uyğundur. Avtoritar hakimiyyətin rəhbərliyi altında, islahatlar prosesində keyfiyyətə müxtəlif uzun mərhələlərin və konkret prioritetlərin əsaslandırılması, onların tətbiqinin dəqiq vaxtının müəyyən edilməsinə əsaslanan siyasi liderlərin səriştəsinə kimi şərait yaradılır. Hantinqton hesab edir ki, birinci, siyasi sabitliyi gücləndirmək lazımdır, çünki sənaye sıçrayışının demokratik ənənələrlə üst-üstə düşmədiyi ölkələrdə siyasi hakimiyyət sistemində islahat cəhdləri mənfi nəticələrə səbəb olacaqdır. İqtisadi və sosial münasibətlərin islahatı sahəsində nailiyyətlər demokratiyaya keçidi təmin edəcəkdir.

Siyasi modernləşmə mexanizmlərini bütün alternativlərlə yaxud siyasi sistemin ardıcıl liberallaşdırılmasını vurğulamaqla, ya da başa düşməkdə, kəskin "şok" liberallaşmasına diqqət yetirməklə, nəyin bahasına olursa olsun ("köhnə siyasi sistemin dağılması və yeni demokratik sistemin tətbiqi- konkret model"), aydın olur ki, modernləşmənin mühüm vəzifəsi cəmiyyətin dəstəyinə əsaslanan, islahatları əsaslandırmağa və həyata keçirməyə, instrumental strategiyalar qurmağa, sosial müdafiəni təmin etməyə qadir olan siyasi və diplomatik elitənin formalaşdırılmasıdır. İqtisadi artım və demokratik islahatlar, həm beynəlxalq, həm də yerli səviyyədə yaranan sosial gərginlik və münaqişələrin vaxtında həllini tələb edir. Cəmiyyətin modernləşdirilməsi və innovativ inkişafı imkanlarının müasir dəyər-normativ modeli institusional oxa (mədəniyyət - hüquq - dövlət) və ya dəyər oxuna (yenilik - ədalət - azadlıq) meyillənib. Bu bir tərəfdən mütərəqqilik, yaradıcılıq, digər tərəfdən isə ənənəvilik, mədəni özünəməxsusluq və inkişaf meylinin bir-birini tamamlamasında ifadə olunur [10,s.82]. Aydın olur ki, cəmiyyətin modernləşməsi üçün modellər qurarkən biz baş verənləri rəşional dərk etməkdən, ağıla, bəşər tarixinin mənasına, insan azadlığına inamdan, şəxsi və ictimai şüurun ağlabatan əsaslarla dəyişdirilməsi imkanlarından əl çəkməməliyik. Şəxsi və ictimai mövqeyimizi və davranışımızı müəyyən edən ağıldır və buna görə də əxlaq, vicdan, ədalət bizim üçün əhəmiyyətlidir, çünki ağılın yaratdığından o zaman adekvat istifadə edilə bilər ki, onun istifadəsində də ağıl iştirak edir.

Rəşional yanaşma, elmi rəşionallıq, elmin idealları və normalarına bu gün intizamlı biliyinin formalaşması və inkişafının klassik dövrü və XX əsrin 60-cı illərinin bizə daha yaxın olan dövrlərlə müqayisədə tamamilə fərqli prizmadan baxılır. Belə ki, o zaman elmi rəşionallığa, "liriklərin" və "fiziklərin" dialoquna xüsusi maraq var idi. Müasir fəlsəfi- metodoloji və ictimai-siyasi tədqiqatlarda rəşionallığa fəlsəfi və ideoloji bir quruluş kimi xüsusi diqqət yetirilir ki, ona görə ağıl prinsipləri insanların varlığının, idrakının və davranışının

həqiqi əsaslarını təşkil edir. “Qlobal böhran” və “qlobal depressiya” şəraitində cari hadisələrin rəşional dərkinə müraciət, əldə edilmiş biliklərin sintezi zərurəti, sosial-fəlsəfi, dəyər-antropoloji, elmi-tədqiqat və s. koqnitiv, siyasi-hüquqi və iqtisadi diskurslar şəklində rasionallığın fundamental mövzusunı aktuallaşdırır. Rasionallıq fenomeninə müraciət etmək, kommunikativ rasionallığın xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması, rəşional və əxlaqi yönümlü qərarların qəbulu bugünkü riskli cəmiyyətdə xüsusiylə zəruridir. Avropa ənənəsində rasionalizm həyat qabiliyyətli və tam başqa düşüncə tərzii kimi hər birinə ayrı-ayrılıqda deyil, mahiyyətlərinin fərqliliyinə baxmayaraq istisnasız olaraq sosial, iqtisadi, siyasi sahələrə xarakterik rəng verirdi. Mövcud iş adamlarının və siyasətçilərin, demək olar ki, hamısı rasionalist və ya ona yaxın mövqe tutmuşlar. Onlar bu düşüncə tərzinə özləri, inamları yaxud rasionalizmin qaçılmaz olduğuna əminlikləri, ya da heç bir əsaslandırma olmadan qəbul edərək gəlmişlər. Eyni zamanda, rasionalistin ümumi xarakteri və münasibəti ondan ibarətdir ki, o, hər bir mümkün şəraitdə ağılın müstəqilliyini və zərurətini həmişə təsdiq edir, fikir azadlığını təsdiq edir, yalnız ağılın avtoriteti istisna olmaqla hakimiyyət qarşısında baş əyməkdən imtina edir [9, s.6].

Rasionalist öz düşüncə tərzinə görə həm skeptik, həm də optimistdir: skeptikdir – çünki bütün müxtəlif fikirlərdə, adət-ənənələrdə, inanclarda onun tənqidindən, ağıl məhkəməsiindən qaça biləcək heç bir şey yoxdur; nikbindir, ona görə ki, o, öz ağılının əşyaların həqiqi dəyərini müəyyən etmək qabiliyyətinə, fikirlərin ədalətliliyinə və ya hərəkətlərin aşağılığına heç vaxt şübhə etmir. Müasir demokratik cəmiyyətdə ünsiyyətin kommunikativ rasionallıq yaxud ünsiyyətin rasionallığı kompromis, konsensus, rəşional diskurs dəyərlərinin üstünlüklərinə yönəldilməsi və bununla da sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsinə səbəb olan sosial subyektlərin fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə, ən mütərəqqi yerli kommunikasiya təcrübələrinin inkişafı və sosial inkişafa inteqrasiyasına töhfə verməsi vacibdir [C.Rouls].

Beləliklə, maraqların uzlaşdırılması yolunda münəqişələrin rasionallaşdırılması, siyasi və iqtisadi qərarların qəbulunun rasionallaşdırılması, münəqişə tərəfləri üçün məqbul olan konsensus variantlarını tənzimləmək üçün xüsusi institutların və texnologiyaların işlənilib hazırlanması imkanı. Eyni zamanda, siyasi və iqtisadi diskurs elm dilinin rəşional standartlarından istifadə edir və eyni zamanda müəyyən sosial reallıqlara və sosial məqsədlərə – siyasi səmərəlilik, iqtisadi səmərə və s. cavab verir. İqtisadiyyatda rasionallıq təsərrüfat subyektinin (istehlakçının, istehsalçının, hökumətin və s.) iqtisadi səmərə, mənfəət və s. kimi dəyər yönümlərinin üstünlükləri (imtiyazları) ilə bağlı qaydalar toplusuna uyğun gələn davranışı deməkdir.

Eyni zamanda, müasir sosial qarşılıqlı əlaqə iqtisadiyyatı altruizm, ədalət hissi və s. formalaşması üçün təbii mexanizmləri ortaya qoyan antropoloji dönüşü “yaşayır”. Neyro-iqtisadçılar eksperimental olaraq sübut etdilər ki, insanlar həqiqətən də ən azı bir qədər fədakardırlar və ədalətsizliyi və bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün öz pullarını ödəməyə hazırdırlar [9, s.11]. Avropa və Amerikanın ədalət anlayışında sosial-mədəni kontekst müasir iqtisadçılara Avropa və Amerika arasındakı makroiqtisadi fərqləri izah etməyə imkan verir. Kəsiblərin tənbel deyil, şəraitin və ədalətsizliyin qurbanı olduğuna inanan avropalıları yüksək sosial müavinətləri və müvafiq olaraq yüksək vergiləri dəstəkləyir, amerikalılar isə aşağı səviyyəli yenidən bölüşdürmə və aşağı vergilərə səs verirlər. Belə çıxır ki, insan varlığının həyatdan məmnunluq və ya xoşbəxtlik kimi antropoloji və şəxsi-subyektiv hadisələri də iqtisadi ölçüyə məruz qala bilər. Ekonometrik metodlar, subyektivliyə, dəyişkənliyə və xoşbəxtlik göstəricilərinin gözləntilərinin dəyişməsiindən asılılığına baxmayaraq, hələ də müəyyən etməyə imkan verir ki, faydalılıq funksiyasının və ya iqtisadi agentlərin hədəf funksiyasının ən yaxın analoqu olan həyatdan və ya xoşbəxtlikdən özünü dərk edən məmnunluqdur. “Xoşbəxtlik iqtisadiyyatı” gəlirin artması ilə tam xoşbəxtlik hissi, inflyasiyanın aşağı düşməsi və işsizliyin artması nəticəsində bədbəxtlik və s. arasında əlaqə qurur.

Sinergetik qnoseologiya 21-ci əsrdə sosial və humanitar elmlərin və insan davranışının

inkışafında yeni prinsiplər müəyyən edir, çünki başa düşmək vacibdir ki, “xətti olmayan mürəkkəb reallıqda xətti düşüncə təhlükəli ola bilər... Yadda saxlamalıyıq ki, siyasətdə və tarixdə monokausallıq dogmatizmə, dözümsüzlüyə və fanatizmə gətirib çıxara bilər... Mürəkkəb sistemlərin öyrənilməsinə yanaşma qnoseologiya və etikada yeni nəticələr yaradır. Mürəkkəb qeyri-xətti dünyada xaosun qarşısını almağa və sinergetik effektlərin yaradıcı imkanlarından istifadə etməyə imkan verir” [7,s.306].

Köklü şəkildə dəyişən bazar, iş dünyasının artan mürəkkəbliyi, açıqlığı, qeyri-müəyyənliyi və sürətli dəyişkənliyi şəraitində onun global texnoloji dəyişiklikləri, iyerarxik idarəetmə ilə inert, birölçülü-xətti idarəetmə modelləri müasir şirkətlərin sistemi ilə ziddiyyət təşkil edir. Əmr-nəzarət praktikası, sərt iyerarxiya və göstərişlərə ehtiyatsız əməl etmək ruhunda idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi innovativ və yaradıcı yanaşma, çevik mobillik, korporativ mədəniyyətə və müştəri maraqlarına diqqət tələb edən müasir biznesin məntiqinə uyğun gəlmir. Davranışın üstünlük təşkil etdiyi prinsiplərə, təşkilat həyatının tələblərinə və əxlaqi qaydalara dair sabit inanclar sistemi kimi dəyərlərə əsaslanan idarəetmə modeli mürəkkəb məsələləri səmərəli, yaradıcı və məsuliyyətli şəkildə həll etməyə, qeyri-müəyyənliyə uyğunlaşmağı, qarşılıqlı inam və şirkətə sadıqlıqla işləməyi bacarmağa imkan verir.

Sual “liberalizmin dominant ideologiyasının əxlaqi əsaslı şəkildə inkar etdiyi bir şəraitdə insan simasını necə qoruyub saxlamaq olar... və həyat şəraitinin kəskin pisləşməsi “ətalətlə” qalan əxlaq normalarından xilas olmaq üçün güclü şirnikdirmə yaradır.

Müasir cəmiyyətin rasionallığı şəxsi və ümumi maraqları əlaqələndirmək bacarığında, müxtəlif siyasi, iqtisadi və mədəni seçimləri ifrata və qarşıdurmalara çatdırmamaq, onların yarana biləcək toqquşmalarını neytrallaşdırmaq istəyində özünü göstərir.

Nəticə

Cəmiyyətin modernləşməsi mürəkkəb bir proses olmaqla, həm də zəruriliyi ilə fərqlənir. Belə ki, global transformasiyalar şəraitində cəmiyyətdə müxtəlif hadisə və proseslər baş verir ki, onların düzgün istiqamətə yönəldilməsi vacib məsələdir. Cəmiyyətin inkişafı və modernləşməsi üçün yeniliklərin tətbiqi, müasir texnologiyalardan istifadə edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Modernləşmə təhsilin, səhiyyənin, humanitar sahələrin inkişafına xüsusi diqqətin ayrılmasını, insan amilinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmasına nail olunmasını, multikultural və tolerant dəyərlərə əməl olunmasını, xalqın bilik və bacarıqlarının səmərəli tətbiqi mexanizmlərinin qurulmasını, bəşəri dəyərlərə söykənməklə milli-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanmasını, qloballaşmanın üstünlüklərindən yararlanan önləyici inkişaf modelinə keçidin təmin olunmasını, aztəminatlı ailələrin etibarlı sosial müdafiəsinin təmin olunmasını, əhalinin orta təbəqəsi dairəsinin genişləndirilməsini və onun cəmiyyətin həyatında rolunun və əhəmiyyətinin artırılmasına nail olunmasını, idarəetmənin təkmilləşdirilməsini, səmərəli və peşəkar dövlət qulluğunun olmasını, mütəmadi olaraq yeni inkişaf mərhələsinə keçməni, yeni demokratik mexanizmlərin yaradılmasını və xalqa xidmət müstəvisində səmərəli və şəffaf, müasir idarəetmə modelinin, vətəndaş - dövlət münasibətlərində yeni düşüncə tərzinin, kadr potensialının formalaşdırılmasını tələb edir. Cəmiyyətin düzgün idarə olunması və yeni idarəetmə texnologiyalarından istifadə modernləşməni dərinləşdirir, inkişaf vektorunu müəyyən edir.

Modernləşmə cəmiyyətdəki ictimai həyatın bütün sahələrində olmalıdır. Modernləşmə idarə olunun prosesidir. Neoliberal nəzəriyyə bu prosesi universal hesab edir. Qeyd edək ki, BMT-nin yaradılması onun bəyannamələrinin və sənədlərinin başlıca mənası məhz həmin dünyanın universal idarəetmə prinsipini həyata keçirməkdir. Təbii ki, bu prosesdə arxaik ideologiya yalnız ətalət yarada bilər.

Modernləşmə yarımçıq qaldıqda, yaxud dayandırıldıqda mədəniyyətin geriləməsinə, avtoritarizmin kök salmasına, şovinizmə, dini fanatizmə gətirib çıxarır. Belə olduqda siyasi

avantürizmin yaranması hər cür tərəqqiyə ölümçül zərbə deməkdir. Bununla belə, dialektik proses olan modernləşdirmə özündə yeni pozitiv ideyaların həyata keçirilməsi imkanlarını daşıyır. Buna görə də son nəticədə modernləşmə və sivilizasiya prosesləri qarşısı alınmaz fenomenlərdir.

Modernləşmə modellərinin məqsədi təkcə siyasi və iqtisadi problemləri həll etmək deyil, həm də innovativ dəyişikliklərin zəruriliyini təklif etmək, cəmiyyətin daha keyfiyyətli yeni sosial, mənəvi, mədəni dəyişikliklərə keçidinin mümkün variantlarını və vektorlarını müəyyən etməkdir. İdarəetmə prosesi zamanı modernləşmənin nəticələri nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova N. İdarəetmədə müasir islahatların əsas istiqamətləri: şəffaflıq, asan xidmət, vətəndaş məmnunluğu. <https://asan.gov.az/media/news/idareetmede-mueasir-islahatlarin-esas-istiqametleri-seffaqliq-asan-xidmet-vetendas-memnunlugu> (12.05.2023)
2. Modernləşmə xətti yenə də gündəlikdədir. Son söz əvəzi: ideologiya, yoxsa ideya? https://azertag.az/xeber/modernlasma_xatti_yena_da_gundalikdadir_5-7593 (15.05.2023)
3. Яскевич Я.С. Политический риск и психология власти. – Минск: Право и экономика, 2011, – 298 с.
4. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın bundan 40-50 il sonrakı vəziyyətini düşünür. https://yeniazərbaycan.com/Musahibe_e9243_az.html (17.05.2023)
5. Долан С. Управление на основе ценностей. Корпоративное руководство по выживанию, успешной жизнедеятельности и умению зарабатывать деньги в XXI веке. / С. Долан, С. Гарсия. – М.: Претекст, 2008, – 313 с.
6. Ömərov V. Ulu Öndər Heydər Əliyevin modernləşmə siyasətinin dövlətçiliyimizin inkişafına təsiri. <https://sesqazeti.az/news/mia/412777.html> (28.05.2023)
7. Майнцер К. Размышления о Сложности. Сложная динамика материи, разума и человечества / К. Майнцер. – М.: «Наука», 1994, – 342 с.
8. Мəmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında / İ. Məmmədzadə. Bakı, «Təknur», -2020, 225 s.
9. Деягин М. В жерновах глобальной депрессии/М.В.Деягин.- М.: – «Свободная мысль», 2013, № 1 (1637). с.5-17.
10. Тульчинский Г.Л. Доверие и гражданская идентичность как факторы консолидации российского общества //-М.: «Философские науки», -2012, № 11, - с.76-88.

Ильхам Солтанов

МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ МОДЕРНИЗАЦИИ НА КАВКАЗЕ

Резюме

Для развития и модернизации общества существует большая необходимость применения инноваций и использования современных технологий. В данной статье подробно анализируются вопросы модернизации общества и демократического управления в странах Кавказа. Правильное управление обществом и использование новых технологий управления углубляют модернизацию и определяют вектор развития. Модернизация, проявившаяся в системе управления государствами в нашу современную эпоху, выявила необходимость создания новых моделей управления, современного, ориентированного на граждан и удовлетворяющего управление. Целью моделей модернизации является не только решение политических и экономических проблем, но и обоснование необходимости инновационных изменений, определение возможных вариантов и векторов перехода общества к новым, более качественным социальным, моральным и культурным изменениям.

Ключевые слова: Кавказ, общественно-политические события, общество, ценности, модернизация, управление, демократия, развитие

MANAGEMENT MODEL BASED ON MODERNIZATION IN THE CAUCASUS

Summary

For the development and modernization of society, there is a great need to apply innovations and use modern technologies. In this article are analyzed in detail the issues of modernization of society and democratic governance in the Caucasus countries. Proper management of society and use of new management technologies deepens modernization and determines the vector of development. Modernization, manifested in the management system of states in our modern era, has revealed the necessity of establishing new management models, modern, citizen-oriented, and satisfying management. The purpose of modernization models is not only to solve political and economic problems, but also to suggest the need for innovative changes, to identify possible options and vectors for the transition of society to new social, moral, and cultural changes of better quality.

Keywords: Caucasus, socio-political events, society, values, modernization, management, democracy, development

UOT 316.6

Nigar Kərimova

Azərbaycan Universiteti, doktorant

nigar.karimova@au.edu.az

SOSIAL İNSTİTUT KİMİ UŞAQ EVLƏRİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ TƏDQIQI

Uşaq evləri bir sosial institut kimi cəmiyyətin müəyyən tələbatını ödəmək üçün yaradılan strukturlar olaraq qəbul edilir. Uşaq evlərində uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafı onların sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və digər insanlarla yaxşı münasibətlər qurmağa kömək edə bilər.

Bu tədqiqatın məqsədi uşaq evlərinin sosial institut kimi necə fəaliyyət göstərdiyini, bioloji valideynlərin olmamasının uşağın sosiallaşma prosesinə necə təsir etdiyini və uşağın sosial mühitinin onun əxlaqına/rəftarına təsir edib-etmədiyini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Məqalə yazılarkən nəzəri ədəbiyyatın təhlili, analiz, sintez, induksiya-deduksiya və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Məqalənin **elmi yeniliyi** uşaq evlərinin sosial institut kimi araşdırılması və formalaşması tarixinin araşdırılması ilə bağlıdır.

Açar sözlər: kimsəsiz uşaqlar, uşaq evləri, sosial institutlar, ailə, təhsil, din, dövlət

Giriş

Uşaq evləri kimsəsiz və tərk edilmiş uşaqlara sığınacaq, qayğı, təhsil və müdafiə təmin etmək üçün yaradılır. Uşaq evlərinin məqsədi uşaqların fiziki, emosional və sosial ehtiyaclarını ödəmək, onlara cəmiyyətin təqdim edə bilmədiyi ailə mühitini təmin etməkdir.

Müasir dövrdə də uşaq müdafiəsi müəssisələri uşaqların rifahını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daim inkişaf edir və təkmilləşir.

Sosial institutların cəmiyyətdəki mühüm rolu

Sosial institutlar bir şeyi dəqiq, rəsmi və nizamlı şəkildə yerinə yetirmək üsuludur. Hər bir cəmiyyətdə müəyyən davranışlar təkrarlanır və bu təkrarlar davranışın stereotipləşməsinə və cəmiyyəti təşkil edən fərdlər tərəfindən ümumi qəbul edilən bir hərəkət formasına çevrilməsinə səbəb olur. Nəticədə cəmiyyətdə müəyyən prosedur, qayda, davranış forması bərqərar olanda o, sosial instituta çevrilir. Sosial institutlar cəmiyyətin fəaliyyəti üçün həlledici olan müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Sosial institutların əsas funksiyalarından biri fərdlərə sosiallaşma, təhsil və təlim verməkdir. Bu funksiya fərdlərə cəmiyyətdə fəaliyyət göstərmək üçün zəruri olan bacarıqlar, dəyərlər və inanclar verən ailə, təhsil və din kimi qurumlar tərəfindən yerinə yetirilir.

Bildiyimiz kimi, sosial norma və dəyərlərin formalaşmasında həlledici rol oynayan müxtəlif sosial institutlar var. Onlardan ən vaciblərindən biri də ailədir. Bu, fərdlərin qarşılaşdığı ilk sosial institutdur və fərdlərə mədəniyyətlərinin əsas norma və dəyərlərini öyrətməkdə mühüm rol oynayır. Valideynlər və digər ailə üzvləri uşaqlara necə davranmağı, başqaları ilə necə ünsiyyət qurmağı və cəmiyyətdə hansı davranışın məqbul sayıldığını öyrədirlər. V.S. Yazıkova və L.A. Zubenko hesab edirlər ki, ailənin tərbiyə funksiyası cəmiyyətin məqsədinə, sosial inkişafa, nəhayət insan şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş əsas və ən mühüm funksiya (Zubenko & Yazykova, 1984, s. 7).

Din sosial norma və dəyərlərin formalaşmasında rol oynayan digər mühüm sosial institutdur. O, fərdlər üçün əxlaqi çərçivə və icma hissini təmin edir. Bu, ailələrdə öyrədilən norma və dəyərləri gücləndirməyə kömək edir və insanların həyatına məna və məqsəd hissi verir. Dini qurumlar həm də cəmiyyətimizdə sosial birlik hissi yaratmaqla insanların bir araya gəlməsi və bir-birini dəstəkləməsi üçün bir yol təqdim edir (Beyerlein & Hipp, 2006, s.97–117).

İnsan sosial varlıq olaraq həyatını sağlam şəkildə davam etdirmək üçün müəyyən təhsil almalıdır. Bu təhsil prosesi bir tərəfdən insanların sosiallaşmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə onların sosial həyata uyğunlaşmasını təmin edəcək bəzi bilik, dəyərlər və davranış nümunələri əldə etmələrinə şərait yaradır. Deməli, təhsil sosial institut kimi sosial norma və dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məktəblər və digər təhsil müəssisələri fərdlərə öz cəmiyyəti və onun tarixi haqqında öyrədir, həmçinin hakimiyyətə hörmət, məsuliyyət və zəhmətkeşliyin əhəmiyyəti kimi dəyərləri aşılayır. Təhsil ailələrdə və dini qurumlarda öyrədilən norma və dəyərləri möhkəmləndirməyə kömək edir və fərdlərə cəmiyyətdə iştirak etmək və öz icmalarına mənalı töhfələr vermək üçün lazım olan bilik və bacarıqları təmin edir (Martin & Fabes, 2001, s. 431–446). Televiziya, qəzetlər və sosial media informasiya yayır və ictimai rəyə təsir edir. Media həm də müəyyən dəyərlərin və ideyaların təbliği üçün platforma rolunu oynaya bilər ki, bu da zamanla sosial norma və dəyərlərin formalaşmasına kömək edə bilər. Eynilə, hökumətlər və hüquq sistemləri qanunlar və qaydalar vasitəsilə sosial normaları tətbiq edir və siyasət və təşəbbüslər vasitəsilə dəyərləri formalaşdırmağa kömək edirlər. Hökumətlər, həmçinin insanların bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olması və mübahisələrin necə həll edilməsi qaydaları da daxil olmaqla, sosial qarşılıqlı fəaliyyət üçün çərçivə təmin edir. Hökumətlər bu qayda və qanunları tətbiq etməklə cəmiyyətdə nizam və sabitlik hissi yaratmağa kömək edir.

Beləliklə deyə bilərik ki, sosial institutlar cəmiyyətin əsas hissələridir. Onlar sosiallaşma, təhsil və davranışın tənzimlənməsi daxil olmaqla müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir və fərdi və kollektiv davranışa, inanclara və münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Sosial institutların rolunu və təsirini başa düşmək həm siyasətçilər, həm akademiklər, həm də vətəndaşlar üçün vacibdir, çünki onlar təkcə cəmiyyətimizin dinamikasını və dəyişiklik potensialını daha yaxşı anlamağa kömək etmir, həm də sivil, dinc və mehriban bir cəmiyyət yaratmağa həvəsləndirir.

Validəyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial inkişafında uşaq evlərinin rolu

Uşaqların sosial inkişafında uşaq evlərinin mühüm rolu var, lakin bu rol çox vaxt onların mənfi təsirləri baxımından qiymətləndirilir. Uşaq evlərindəki uşaqlar çox vaxt ailə mühiti olmadan böyüyürlər ki, bu da onların psixoloji, emosional və sosial inkişafına təsir göstərir. Xüsusilə sevgi, şəfqət və güvən kimi əsas ehtiyacları qarşılanmadıqda uşaqların sağlam şəkildə inkişafı çətin ola bilər.

Uşağın yaşından asılı olmayaraq valideynlərini itirməsi və uşaq evinə verilməsi travmatikdir. Harvard Tibb Məktəbinin və Boston Uşaq Xəstəxanasının pediatriya professoru Çarlz Nelson hesab edir ki, “travma beyin üçün dəhşətlidir”. Alim sübut edir ki, travma insanın beynini dəyişdirir. Bu dəyişiklik uşaq üçün bir çox çətinliklərə səbəb ola bilər, məsələn, emosiya ilə bağlı çətinlik (onları ifadə etmək, müəyyən etmək və tənzimləmək), həddən artıq narahatlıq, ayrılma, depressiya, ümitsizlik hissi və s. Uşaq bir çox emosional çətinliklərdən keçir, bu da öz növbəsində onun düşüncə tərzinə, davranışına və şəxsiyyətinə təsir göstərir.

Uşaq evi, himayədar uşaqların fiziki, zehni və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi, onların gözləntilərə uyğun şəxsiyyət inkişafı üçün geniş, uyğun və adekvat imkanlara malik olması üçün əvəzedici xidmətlərin göstərilməsinə cavabdeh olan sosial təminat müəssisəsidir. Uşaq evləri diqqətdən kənarda qalan uşaqlara həm özlərinə, həm də cəmiyyətə qarşı layiqli və

məsuliyyətli yaşaya bilən cəmiyyətin üzvlərinə çevrilmələri üçün onların ağlabatan şəxsi inkişafına və iş bacarıqlarına yiyələnməsinə kömək və istiqamət verməklə sosial iş peşəsinə əsaslanan xidmətlər göstərir.

Bildiyimiz kimi, uşağın sosiallaşması prosesi valideyndən başlayır və bunun mümkün olmadığı hallarda; uşağın qəyyumu onların rolunu alır. Uşağın himayəçisi uşağa valideyn rolunu yaxşı oynadıqda, uşaq yaxşı ünsiyyət qurur, amma rolu yaxşı oynamadıqda uşaq özünə qapanmağı öyrənir. Valideyn və ya övladında valideyn rolunu alan hər hansı bir şəxs yaxşı rol aldıqda, bu, uşağın özünə inamını artırır və uşağın yaxşı inkişaf etməsinə kömək edir. O, hər bir uşaq kimi yaxşı sosiallaşır, çünki onun emosional ehtiyacları qarşılır.

Uşaqlara elə qayğı göstərilməlidir ki, onların inkişaf etmələrini, onların sağ qalmalarını və xəsarətlərdən, fiziki və cinsi zorakılıqdan qorunmasını təmin etsinlər, bu cür təhlükəsizlik ehtiyacları bütün uşaqlara, o cümlədən fərdi xüsusiyyətləri olmayan gənc uşaqlar üçün xüsusilə vacibdir. Uşaqlara dəstəyin göstərilməsi onların məktəbdə və cəmiyyətdə uyğunlaşmasını və yaxşı fəaliyyət göstərmə qabiliyyətini poza bilən narahatlıq və depressiya ilə əlaqəli davranışların daxililəşdirilməsi riskini minimuma endirməyə kömək edir. Həddindən artıq qorxu, çarəsizlik, apatiya, depressiya və geri çəkilmə kimi simptomlar qeyri-adekvat valideyn himayəsindən məhrum olan gənc uşaqlar arasında müşahidə olunan emosional çətinliyin göstəriciləridir. Valideyn fiqurunun olması uşağın tərbiyəsində mühüm rol oynayır sosiallaşma prosesi və uşağın özünə inamını artırır.

Qayğı müəssisələri, daha konkret desək, uşaq evləri uşaqların müəyyən yaşa qədər təhlükəsizliyini təmin edən müəssisələrdən daha çox, uşaqların hər cür problemləri ilə məşğul olan, onların sosial həyata uyğunlaşmasına kömək edir (Şükrü, 1969: 18).

Uşaq evlərindəki uşaqların sosial inkişafına mənfi təsirlər aşağıdakıları əhatə edə bilər:

1. Emosional Çətinliklər: Uşaq evi təcrübəsi uşaqların emosional çətinliklər yaşamasına səbəb ola bilər. Ailə əlaqələrinin olmaması, etibarsızlıq hissi və tərək edilmə qorxusu kimi emosional problemlər yarana bilər.

2. Sosial Bacarıqların İnkişafı: Ailə mühitində böyüyən uşaqlar çox vaxt ailə üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqədə sosial bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Uşaq evlərində belə qarşılıqlı əlaqənin olmaması uşaqların sosial bacarıqlarına təsir edə bilər.

3. Şəxsiyyətin inkişafı: Ailənin uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rolu var. Uşaq evi təcrübəsi uşağın şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərə bilər və şəxsiyyət çətinliyinə səbəb ola bilər.

4. Təhsil və Karyera İmkanları: Uşaq evlərindəki uşaqlar üçün təhsil və karyera imkanları çox vaxt məhdudlaşdırıla bilər. Bu, onların gələcək həyatlarında uğur qazanmalarını çətinləşdirə bilər.

Bununla belə, uşaq evləri uşaqlara sığınacaq, təhsil və onların əsas ehtiyaclarının ödənilməsi kimi mühüm xidmətlər də göstərir. Bu xidmətlər uşaqların fiziki sağlamlığını və ümumi rifahını qorumağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, bəzi uşaq evləri uşaqlara psixoloji dəstək və təhsil imkanları verməklə müsbət təsir göstərə bilər.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, uşaq evlərinin uşaqların sosial inkişafında rolu mürəkkəbdir və həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də uşaq evlərindəki uşaqların ehtiyaclarının ödənilməsi, sağlam inkişafı üçün müvafiq mühitlərin yaradılması vacibdir.

Müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqlar üçün yaradılmış müəssisələrin tarixi

Uşaq müəssisələri, ümumiyyətlə, uşaqlara qulluq, təhsil və müdafiə üçün yaradılmış təşkilatlardır. Bu müəssisələr uşaqların əsas ehtiyaclarını ödəmək, təhsillərini təmin etmək və lazım gəldikdə onları qorumaq üçün fəaliyyət göstərir. Uşaq müəssisələrinə çox vaxt uşaq evləri, uşaq bağçaları, uşaqlara dəstək mərkəzləri və ya himayədarlıq xidmətləri daxil ola bilər.

Bu qurumlar uşaqların sağlam mühitdə böyüməsinə və potensiallarını reallaşdırmağa kömək etmək üçün çalışır. Bundan əlavə, uşaqların hüquqlarını qorumaq və lazım gəldikdə müdafiəni təmin etmək onların mühüm missiyalarındandır.

Uşaq müəssisələrinin tarixi kifayət qədər qədim və çeşidlidir. Bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərində yetim qalan, ailələri tərəfindən tərk edilmiş və ya pis rəftara məruz qalan uşaqlar üçün müxtəlif qurumlar yaranmışdır.

Qədim dövrlər: Bu dövrlərdə uşaqlar çox vaxt ailələrinə və ya icmalarına mənsub idilər. Bununla belə, bəzi hallarda yetim və ya ailələri tərəfindən tərk edilmiş uşaqlar üçün müxtəlif institutlar tətbiq edilmişdir. Məsələn, Qədim Romada bəzi hallarda uşaqlar kölə olaraq satılırdı, digər hallarda isə uşaqlar üçün uşaq evləri və ya oxşar müəssisələr yaradılırdı.

Orta əsrlər: Qeyd olunan əsrlərdə kilsələr və monastırlar tez-tez uşaqların qayğısı və təhsili ilə məşğul olan mühüm qurumlara çevrildilər. Uşaq evləri çox vaxt monastırların və ya kilsələrin yanında yerləşirdi. Bəzi monastırlar uşaqlar üçün sığınacaq, təhsil və qida təmin edərkən, digərləri uşaq böyüdərək kilsəyə yeni üzvlər cəlb etməyə çalışırdılar.

Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, dünyada ilk uşaq evi 1434-cü ildə Xorvatiyanın Dubrovnik şəhərində açılıb. Hökumət 1432-ci ildə uşaqları şəhərin ətrafına heyvan kimi atmağı rəzil və qeyri-insani hesab edərək, şəhərdə uşaq evi açmaq qərarına gəlib. Açılan ilk uşaq evi mərkəzdə Müqəddəs Kler monastırının bir hissəsi olaraq inşa edildi. Onun qalıqlarını bu günə qədər görmək mümkündür (Thomas, 2018, s.52-56).

Həmin dövrdə əhəlinin həddindən artıq yoxsulluğu səbəbindən uşaqların əksəriyyəti uşaq evində böyüməli olurdu. Altı yaşına kimi burada qalır, sonra övladlığa verilir, bəzən də valideynləri tərəfindən geri alınır. Övladlarını uşaq evinə vermək utancından qurtulmaq üçün analar qara paltar geyinir, gecəyarı buraya gəlirdilər. Onlar qapının yanında quraşdırılmış fırlanan qurğuya uşağı qoyub, qapının zəngini çalaraq çıxıb gedirdilər. Napoleon müharibə zamanı uşaq evlərini bağlatdırmış, buranı silah-sursat anbarına çevirmişdi.

Qədim Romada və orta əsrlərdə monastırlar, kilsələr və xeyriyyə müəssisələri yetimlərə və zəif uşaqlara qayğı göstərmək üçün mühüm mərkəzlərə çevrildi. XVI əsrdə Avropada uşaq evləri daha çox yayılmış və müxtəlif dini və ictimai təşkilatlar tərəfindən idarə edilmişdir.

Növbəti uşaq evi 1729-cu ildə ABŞ-ın Missisipi ştatının Natchez şəhərində açılıb. Bura həmin vaxtda hindilərlə ağdərili amerikalılar arasında münasibət nəticəsində yetim qalan uşaqlara qulluq etmək üçün yaradılmışdı. Bununla belə getdikcə uşaq evlərinin sayı artmışdı (Bremner, 1970, s.74).

Uşaq evləri həm də ölkədə təlatümlər və ya sürətli sosial dəyişikliklər zamanı sabitləşdirici qüvvə kimi görünürdü. Bu qurumlar hüquqdan məhrum edilmiş əhəlinin uşaqlarına dəyərləri öyrətmək üçün bir yer olaraq görüldü.

Erkən Çağ və Müasir Dövr

Müasir dövrdə, xüsusilə XIX əsrdə sənayeləşmə və urbanizasiya prosesləri ilə birlikdə uşaqların həyat şəraiti və qayğıları əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Sənaye İnqilabının təsiri ilə uşaq əməyi və uşaqların pis şəraitdə çalışdırılması problemi ortaya çıxdı. Bu dövrdə uşaqların müdafiəsi və təhsili ilə bağlı müxtəlif islahat hərəkətləri və hüquqi tənzimləmələr edildi. Uşaq evləri, uşaq bağçaları, təhsil müəssisələri, uşaqların müdafiəsi orqanları kimi müxtəlif müəssisə və təşkilatlar yaradıldı.

1830-1850-ci illər arasında Amerikada 56 uşaq müəssisəsi yaradıldı. Bu müəssisələr epidemiyalar (vəba, vərəm, qrip), müharibələr, immiqrant axını, artan urbanizasiya və iqtisadi böhran kimi hadisələrin baş verməsi səbəbilə uşaqların əsl pənah yerinə çevrilmişdi (Bremner, 1970, s.74).

Kimsəsiz uşaqlara qayğı göstərənləri bir araya gətirmək və fikir mübadiləsi aparmaq üçün 1909-cu ildə Prezident Teodor Ruzvelt tərəfindən Ağ Evdə Uşaqlarla bağlı ilk Konfrans

təşkil edilmişdir (Cole, 1990, s. 2001-2085). Konfrans iştirakçıları belə qənaətə gəliblər ki, mümkün olan yerlərdə uşaqlar müəssisələrə deyil, himayədar ailələrə verilməlidir. Bu konfransın konsensusu ondan ibarət idi ki, “ev həyatı sivilizasiyanın ən yüksək və ən yaxşı məhsuludur. Təcili və məcburi səbəblər istisna olmaqla, uşaqlar ondan məhrum edilməməlidirlər... Bu konsensus o vaxtdan bəri uşaq rifahı nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir” (Jones, 1993, s. 458-477).

Konfransdan sonra bir çox ştatlarda anaların təqaüd almasına icazə verən qanunlar qəbul edildi. Bu dəstək ailəni qorudu və bir çox uşağın uşaq evlərinə verilməsinin qarşısını aldı (Cole, 1990, s.2001-2085). Lakin bu təqaüd bütün ailələrə şamil edilmirdi. Əxlaqsız hesab edilən və ya pis xarakterə malik olduğu düşünülmən qadınlara maddi yardım təklif edilmirdi. Bununla belə, konfransın nəticələri müəssisələrə yerləşdirilən uşaqların sayına az təsir göstərmişdir. Əslində, sonrakı illərdə bu rəqəm artmağa davam etdi. Konfransdan 35 il sonra uşaq evlərində olan uşaqların sayı nəhayət 1909-cu il səviyyəsindən aşağı düşdü. Həmin dövrdə himayə olunan uşaqların sayının artması müxtəlif səbəblərlə, o cümlədən əsrin birinci yarısında Böyük Depressiya və daha sonra baş vermiş müharibələrlə əlaqələndirilə bilər. Ola bilsin ki, analara verilən təqaüd anlayışı sadələşdirilmiş fikirlərə əsaslanırdı ki, uşaqların əksəriyyəti valideynlərinin pulu olmadığı üçün, bəzilərinin isə valideynlik problemlərinə görə yerləşdirilirdi (Jones, 1993, s.458-477).

Müasir dövrdə uşaqların hüquqlarını qorumaq, onların rifahını təmin etmək və təhlükəsiz mühitdə böyümələrini dəstəkləmək üçün uşaqların müdafiəsi müəssisələri yaradılmışdır. Bu müəssisələr tez-tez uşaqların pis rəftar, laqeydlilik, sui-istifadə və ya ailələrindən ayrılma riski ilə üzləşdiyi vəziyyətlərə cəlb olunurlar. Müasir dövrdə uşaqların müdafiəsi agentliklərinin bəzi əsas elementləri bunlardır:

Uşaq evləri və uşaq bağçaları: Bunlar uşaqların ailələrindən ayrılmalı olduğu hallarda sığınacaq və qayğı göstərən müəssisələrdir. Bununla belə, bu gün uşaqların ailələri ilə birlikdə qalması və alternativ qayğı variantlarını seçməsi daha çox adi hala çevrilib.

Qoruyucu Ailə Xidmətləri: Uşaqları bioloji ailələrindən ayrıldıqları təqdirdə müvəqqəti olaraq himayədar ailələrə yerləşdirən bir sistemdir. Bu yolla uşaqlar ailə mühitində böyümək və inkişaf etmək imkanı əldə edirlər.

Qoruyucu ailənin himayəsi həm qorunacaq uşaq, həm uşağın həqiqi ailəsi, həm himayədar ailə, həm də sosial xidmətlər müəssisəsi üçün üstünlüklərə malikdir. Uşaqlar üçün himayədarlığın ən böyük faydası onlara ailə mühitinin istiliyini verməsidir. Çünki anadangəlmə ailəsi tərəfindən lazımi qayğı ilə təmin oluna bilməyən, lakin ailə həyatına uyğunlaşmaqda çətinlik çəkməyən və ya valideynlərindən tamamilə ayrı qalan, kimsəsiz, atılmış və ailə mühitinə ehtiyacı olan uşaqlar üçün himayədar ailə qayğısı bir çox üstünlüklər təmin edir (Şenocak, 2005, s.114).

Uşağın həqiqi ailəsi üçün himayədarlığın faydası aşağıdakı kimi üzə çıxır. Uşaqla öz ailəsi arasında müəyyən səbəblərə görə uşaq ailəsindən uzaqlaşdırıldıqda, sosial işçilər bu uşağa ən uyğun qayğı metodunu tapıb tətbiq etməyə çalışır, eyni zamanda ailədən irəli gələn problemlərin tapılması və həlli istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Çünki burada məqsəd problemlərin tez bir zamanda aradan qaldırılması, beləliklə də uşağın ailəsi ilə əlaqəsinin davam etməsini təmin etmək və ailə üzvlərinin birgə yaşamasına şərait yaratmaqdır. Nəticədə, uşağın əsl ailəsi nəinki problemlərinin həllində yardım alır, həm də uşağa qayğı və müdafiədə dəstək olur.

Qoruyucu ailə olmaq istəyinin bəzi ümumi səbəblər var. Bunlardan başlıcası; uşaqlara kömək etmək istəyi, cəmiyyətdə himayədar ailəyə olan ehtiyacın ödənilməsi, ailə büdcəsinə töhfə vermək, tənhalığın həlli, ailənin daha da genişləndirilməsi, övladlığa götürmə, uşaq itkisi və ya dini səbəblərə görə kompensasiya və s. sayıla bilər (Linares & Montalto, 2003, s. 2).

Müəssisənin bu vəziyyətdən faydası, institusional qayğı ilə müqayisədə daha ucuz sosial

xidmət hazırlamaq və uşaq üçün daha uyğun böyümə mühitini təmin etmək kimi ümumiləşdirilə bilər. Lakin unutmamaq olmasın ki, sosial xidmət müəssisələrinin əsas məqsədi uşaq üçün ən uyğun böyümə mühitini müəyyən etmək və uşağın belə bir mühitdə böyüməsini təmin etməkdir.

Uşaqlara Dəstək Mərkəzləri: Bunlar zorakılığa məruz qalmış və ya ailələrindən ayrılmalı olan uşaqlara xidmət göstərən mərkəzlərdir. Bu mərkəzlər psixoloji dəstək, tibbi yardım, təhsil və digər əsas ehtiyacları təmin etmək üçün müxtəlif peşəkarlar komandası tərəfindən idarə olunur.

Uşaqların Müdafiəsi Qanunları və Qaydaları: Uşaqların hüquqlarını qorumaq və təmin etmək üçün müxtəlif hüquqi qaydalar və qurumlar yaradılmışdır. Bu qanunlar uşaqları pis rəftardan, sui-istifadədən və etinasızlıqdan qoruyur və cinayətkarları cəzalandırır.

Təhsil və Maarifləndirmə Proqramları: Uşaqların hüquqları, müdafiəsi və təhlükəsizliyi haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün müxtəlif təhsil və maarifləndirmə proqramları təşkil edilir. Bu proqramlar uşaqlara öz hüquqlarını və təhlükəsizliyini qorumağa kömək edir, eyni zamanda valideynlərə və cəmiyyətə uşaqların müdafiəsi haqqında məlumat verir.

XX əsrdə himayədar ailə xidmətləri kimi daha humanist və uşaq dostu qayğı modelləri də inkişaf etdirildi. Bununla yanaşı, XX əsrin ikinci yarısında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası kimi beynəlxalq sənədlər uşaqların hüquqlarının qorunması və onların rifahının təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu proses bütün dünyada uşaqların müdafiəsi institutlarının daha effektiv və universal olmasına öz töhfəsini verib.

Bu gün uşaqların hüquqları və rifahı ilə bağlı beynəlxalq standartlar müəyyən edilib və uşaqların müdafiəsi müəssisələri daha geniş yayılıb. Uşaqların ailələri ilə birlikdə qalması və ailə mühitində böyüməsi təşviq edilsə də, uşaqlar üçün təhlükəsiz və dəstəkləyici alternativ variantlar da mövcuddur. Uşaq hüquqlarına dair məlumatlılıq və həssaslıq artdıqca, uşaqların müdafiəsi və rifahı üçün müxtəlif milli və beynəlxalq hüquqi tənzimləmələr həyata keçirilir.

Uşaq evləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar

Uşaq evləri haqqında çoxlu müxtəlif tipli əsərlər yazılıb. Bu əsərlər, ümumiyyətlə uşaq evlərinin tarixi, fəaliyyət göstərməsi, təsirləri, uşaqların təcrübələri, bu mövzuda sosial, psixoloji və siyasi məsələlərdən bəhs edir. Uşaq evləri haqqında yazılmış mühüm əsərlərdən biri **Christina Baker Kline** tərəfindən qələmə alınan "Orphan Train" adlı əsərdir (Kline, 1964). Müəllif 1929-cu ildə Böyük Depressiya zamanı ABŞ-dakı uşaq evlərindən qatarla göndərilən uşaqların hekayəsindən bəhs edir. **Adam Johnsonun** "The Orphan Master's Son" adlı əsəri də diqqətəlayiqdir (Johnson, 2012). Bu roman Şimali Koreyada uşaq evlərində böyüyən bir uşağın hekayəsindən bəhs edir. Dəyərli tədqiqatlardan biri də **Fyodor Dostoyevskinin** "The House of the Dead or Prison Life in Siberia" əsəridir (Dostoyevsky, s.1860-1862). Dostoyevskinin bu əsəri Sibirdəki həbsxanada baş verənlərdən bəhs edir və bu həbsxanadakı bəzi obrazlar uşaq evlərində böyüyənlərdir. Mövzumuzla bağlı maraqlı əsərlərdən biri də **Philip R. Reillynin** "Orphan: The Quest to Save Children with Rare Genetic Disorders" əsəridir (Reilly, 2015, s.121-125). Bu kitab genetik xəstəlikləri olan valideyn himayəsindən məhrum və tərk edilmiş uşaqların yaşadıkları çətinlikləri və onlara kömək etməyə çalışanların söylərini təsvir edir. **Nancy Amisin** qələmə aldığı "The Orphans of Normandy: A True Story of World War II Told Through Drawings by Children" əsəri də diqqəti cəlb edir. Bu kitab II Dünya Müharibəsi haqqındadır. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Normandiyada baş verənlərdən oradakı valideyn himayəsindən məhrum uşaqların gözü və rəsmləri ilə danışılır. Maraqlı tədqiqatlardan biri də **Nina Bernsteinin** "The Lost Children of Wilder: The Epic Struggle to Change Foster Care" əsəridir. Bu kitab Amerikadakı himayədarlıq sistemini tənqid edir və sistemin necə təkmilləşdirilə biləcəyini müzakirə edir. Mövzumuzla bağlı məlumat

verən tədqiqatçılardan biri də Elxan Quliyevdir. Müəllif XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət (farsdilli mənbələr əsasında) əsərində orta əsrlərdə Azərbaycanda kimsəsiz uşaqlara göstərilən diqqət və qayğıdan da bəhs etmişdir. Əsər dövrün tarixini öyrənmək baxımında çox qiymətli mənbədir.

Uşaq evləri, kimsəsizlər haqqında çoxlu sayda məqalələr də yazılmışdır. Bu məqalələr ümumiyyətlə uşaq evlərinin fəaliyyəti, uşaqların təcrübələri, onların sosial və psixoloji təsirləri, cəmiyyətə təsirləri və bu mövzuda siyasət tövsiyələrindən bəhs edir. Bu mövzuda yazılmış mühüm məqalələrdən *"Orphanages and Their Impact on Children"* (Uşaq evləri və onların uşaqlara təsiri) qeyd etmək olar. Bu tip məqalələr tez-tez uşaq evlərinin uşaqların inkişafı və rifahına təsirlərini araşdırır, daha yaxşı qayğı modelləri və siyasətlərinin işlənilib hazırlanması üçün təkliflər verir. *"The Effects of Institutionalization on Child Development"* (İnstitusionallaşmanın Uşaq İnkişafına Təsirləri). Belə məqalələr uşaq evlərində böyüyən uşaqların emosional, sosial və idrak inkişafına necə təsir etdiyini araşdırır və daha yaxşı qayğı metodları təklif edir. *"The Long-Term Effects of Growing Up in Orphanages"* (Uşaq evlərində böyümənin uzunmüddətli təsirləri). Bu tip yazılan məqalələr uşaq evlərində böyüyən uşaqların yetkinlik dövründə qarşılaşdıqları çətinliklərdən və onların bu çətinliklərin öhdəsindən necə gələ biləcəklərindən bəhs edir. *"Alternatives to Institutional Care for Orphaned Childre"* (Kimsəsiz uşaqlar üçün institusional qayğıya alternativlər) Bu cür tədqiqatlar uşaq evləri tərəfindən həyata keçirilə bilən alternativ qayğı modellərini araşdırır və qayğının daha yaxşı üsullarını təklif edir. *"The Impact of Foster Care on Orphaned Children"* (Övladlığa götürmənin kimsəsiz uşaqlara təsiri) Belə yazılar himayədar ailə xidmətlərinin valideyn himayəsindən məhrum uşaqlara təsirini araşdırır və daha yaxşı qayğı modellərinin hazırlanması üçün təkliflər verir.

Bu tədqiqatlar kimsəsiz uşaqların həyatını yaxşılaşdırmaq və onlara daha yaxşı gələcək təklif etmək üçün müxtəlif yanaşmaları əhatə edir. Bu sahədə aparılan araşdırmaların uşaqların həyatına müsbət təsir göstərməsi və onlara dəstək olması vacibdir.

Göründüyü kimi, uşaq evləri və kimsəsiz uşaqlarla bağlı müxtəlif aspektlərdə tədqiqatlar aparılmışdır. Valideyn himayəsindən məhrum uşaqlarla bağlı araşdırmalar ümumiyyətlə bu uşaqların yaşadıkları çətinlikləri anlamaq, həyatlarını yaxşılaşdırmaq və onlara dəstək olmaq üçün aparılır. Bu tədqiqatlar ümumiyyətlə sosial xidmətlər, psixologiya, sosiologiya və təhsil kimi sahələrdə aparılır.

Nəticə

Uşaq evləri kimsəsiz uşaqlara qayğı göstərmək üçün yaradılmış dövlət qurumudur. Valideyn himayəsindən ayrılan və uşaq evlərinə yerləşdirilən uşaqların emosional, mənəvi və sosial ehtiyacları var ki, bu ehtiyaclar qarşılanmadıqda onları risk altında qoya bilər. Valideynlərin ölümü və ya valideynləri tərəfindən tərk edilməsi, bacı-qardaşlarından ayrı düşməsi, ailədə emosional xəstəlik və ya zorakılıq uşaq üçün bir çox çətinliklərə səbəb ola bilər. Bioloji valideynlərin və ya ardıcıl baxıcının olmaması uşağın sosiallaşma prosesinə böyük təsir göstərir. Uşağın tərbiyə olunduğu mühit uşağın əxlaqi davranışına və sosial münasibətinə təsir edə bilər. Ona görə də uşaq evləri sistemlərini təkmilləşdirmək və uşaqların daha yaxşı şəraitdə baxılmasını təmin edəcək islahatların aparılması çox vacib bir məsələdir. Doğma ailəsinə qovuşmaq mümkün olmadıqda, qohumluq qayğısı, himayədarlıq və ya övladlığa götürmə kimi ailə qayğısının alternativ formaları uşaqların sosial və emosional inkişafı (həmçinin onların fiziki və intellektual inkişafı) üçün daha yaxşı nəticələr verə bilər. Hökumət uşaqları övladlığa götürmə siyasətini və uşaqların sosial mühitini onlara daimi qəyyumlarla təmin etməklə yaxşılaşdırmalıdır. Qoruyucu ailə xidmətləri kimsəsiz uşaqların ailə mühitində böyüməsinə şərait yaradır, eyni zamanda onlara gözəl əxlaq və rəftarın aşılmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hasan Şenocak. Korunmaya muhtaç çocuklar: İstanbul yetiştirme yurtları üzerine bir alan araştırması. Doktora tezi. İstanbul. 2005, 292 s.
2. M. Şükrü Tulay. Korunmaya Muhtaç Çocukların Müesseselerde Bakımı. // Sosyal Hizmet Dergisi, 1969, C. III, S. 12, Eylül, s. 18
3. Adam Johnson. The Orphan Master's Son. New York: Random House. 2012
4. Beyerlein, K., & Hipp, J. R. From pews to participation: The effect of congregation activity and context on bridging civic engagement. // Social Problems. 2006, 53 (1), pp.97–117.
5. Christina Baker Kline. Orphan Train. 1964
6. Cole, E. Family Preservation, Child Welfare League of America, Inc. Washington, D.C. 1990, s.2001-2085.
7. Fyodor Dostoevskynin. The House of the Dead or Prison Life in Siberia. "Vremya". 1860–1862
8. Jones, M. B. "Decline of the American Orphanage." Social Service Review. 1993, pp. 458-477
9. Martin, C. L., & Fabes, R. A. The stability and consequences of young children's same-sex peer interactions. // Developmental Psychology. 2001, Vol. 37, p.p.431-446.
10. Oriana Linares, Daniela Montalto, "Foster Families", Child Study Center Letter, Vol: 8, No: 2, Nov.–Dec. 2003, s. 2.
11. Philip R. Reilly. Orphan: The Quest to Save Children with Rare Genetic Disorders. New York. 2015, 232 p.
12. Robert Bremner. Children and youth in America: a documentary history. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1970, p.74
13. Zubenko L.A. and Yazykova, L. A. () The role of the family in the system of communist education / L. A. Zubenko, V. S. Yazykova. Moscow: Mosk. 1984
14. WorkermMark Thomas. From the Dubrovnik Archives – Dubrovnik's first Orphanage. 2018.
15. From the Dubrovnik Archives – Dubrovnik's first Orphanag. <https://www.thedubrovniktimes.com/information/item/5083-from-the-dubrovnik-archives-dubrovnik-s-first-orphanage>

Нигяр Керимова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ДЕТСКИХ ДОМОВ КАК СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА

Резюме

Детские дома как социальный институт рассматриваются как структуры, созданные для удовлетворения определенных потребностей общества. Развитие социальных навыков детей в детских домах может помочь им улучшить свои социальные навыки и построить хорошие отношения с другими людьми.

Цель данного исследования – определить, как детские дома функционируют как социальный институт, как отсутствие биологических родителей влияет на процесс социализации ребенка, влияет ли социальная среда ребенка на его нравственность/поведение.

Методология исследования. При написании статьи использовались методы интерпретации теоретической литературы, анализ, синтез, индукции-дедукции.

Научная новизна статьи связана с исследованием детских домов как социального института и истории их становления.

Ключевые слова: беспризорные дети, детские дома, социальные учреждения, семья, образование, религия, государство

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL STUDY OF CHILDREN'S HOMES
AS A SOCIAL INSTITUTION**

Summary

Orphanages as a social institution are considered as structures created to meet certain needs of society. Developing the social skills of children in orphanages can help them improve their social skills and build good relationships with other people.

The purpose of this study is to determine how orphanages function as a social institution, how the absence of biological parents affects the process of socialization of the child, and whether the child's social environment influences his morality/behavior.

Research methodology. When writing the article, the methods of interpretation of theoretical literature, analysis, synthesis, and induction-deduction were used.

The scientific novelty of the article is related to the study of orphanages as a social institution and the history of their formation.

Keywords: *street children, orphanages, social institutions, family, education, religion, state*

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

JEL CODES Q1; Q13

Vilayat Ismayilov

Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations,

Doctor of Economics, Professor

ismaylov1953@mail.ru

ORCID:0000-0003-0892-0365

PRIORITIES OF THE INFLUENCE OF THE "GREEN" ECONOMY ON THE FORMATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Summary

The article notes that the transition to a "green" economy on a global scale, with commodity production, can have a beneficial effect on public health and at the same time will have a negative impact on atmospheric pollution. In this study, the author also examines the main aspects of the concept of economic development, which are the main factors influencing the provision of a "green" economy. **The purpose of this article** is to develop the main tasks of the state within the framework of the concept of economic development of the country. The events organized by the Azerbaijani state in the direction of the transition of a green economy, as well as a bilateral agreement with companies on the creation of new "green projects" related to hydropower, hydroelectric power plants and wind energy, are noted. **The methodology** of determining the principles and stages of the development of the green economy is also revealed. As a result, the features of the development of the green economy in Azerbaijan have been identified.

As a result of the study, the author comes to the conclusion that with the possibility of applying new methods and methods in the use of resources (economic and environmental) in developing countries of the world, progress is very slow, and the main reasons for such rates are revealed.

The reasons for the slowdown in the speed of application of the expected new principles in economic development, as well as in the field of environmental protection, are incidents requiring state intervention in the economic sphere. In the article, the author also revealed that in developing countries, of course, not everyone is satisfied with such events, which the state decides to hold events, there is special resistance from leading enterprises engaged in the fuel and energy system. Because the heads of oil and gas companies do not seek to apply a green economy and try to do everything possible to stop this process of "greening" on a global scale. Even these companies, if necessary, agree to give up the expected large-scale profits that they are seeking.

Keywords: *economic development, green economy, projects, applied measures*

I. INTRODUCTION

During the period of human activity, regardless of any desires, they pollute the environment causing enormous damage that cannot return to the previous state. Since, until recently, people lived according to the principles of requirement and condition, which they called "after us, at least the flood". But despite the recent principle, at this time people tend to change the direction of their life activities in accordance with their principles in a

positive way. Given these meanings, the surrounding countries of the world perceived that moving to a Green economy. All this is direct proof that the world is going through the process of transition to a "green" economy and scientists consider this meaning to be the main key factor. Therefore, countries of the world support government measures towards the development of a green economy. In our opinion, all of the above mentioned meanings are direct evidence of the process of transition of the countries of the world to a green economy.

In economic literature, it is noted that the green economy is a new model of economic development. This model is aimed at shaping people's responsibility towards economic and environmental resources. And the use of these natural resources with maximum adjustments or effectiveness prevents environmental pollution, since this process is interesting for them. The green economy model is aimed at finding and determining the most effective compromise option between improving the well-being of the world's population and preserving natural resources. In other words, the green economy focuses on solving a compromise between people's desires and capabilities [9].

It is known that as a result of transformations in the civilized world, there is a process of economic development, a process of economic development accompanied by the introduction and steady growth of all types of production and consumption, which followed the period of civilization until 1950 for half a century, While a large number of products were produced, which is aimed at improving the welfare of the population. The production of products that meet the demand of the population, along with the growing demand of the world's population, marked the beginning of the transition to a green economy [8].

Thus, the rapid development of commodity production means a positive impact on improving the well-being of the world's population, and a negative impact on environmental pollution (ecology). As a result of calculations, it has been established that more than 10 million hectares of forests are destroyed by humans annually in the world. And to balance this process, the process of creating new forest strips in its place is carried out either very poorly or is not drained by all States at all. The rate of carbon dioxide emissions into the atmosphere from the production of new and demanded goods and the use of vehicles is also increasing. At the same time, the release of plastic substances and waste from construction products to landfills in large volumes has also repeatedly led to pollution of the environment with waste in excess of the norm. Humanity will face a great environmental threat if the civilized world does not pay attention to the process of environmental pollution. Therefore, in the current conditions, the implementation of measures aimed at jointly solving the problems of sustainable development with a green economy is one of the main tasks facing each country.

II. DEVELOPMENT OF THE MAIN TASKS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE CONCEPT OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

A compromise option by mitigating the contradictions between environmental conservation and economic growth, including natural resources. The optimal variant of these two main indicators is considered to maintain a balance between economic growth and the preservation of the ecological environment, and this process provides an opportunity to mitigate contradictions, which includes natural resources and economic development. When defining the goals of the concept of economic development, three axioms were mainly used, which include:

- It is impossible to expand the sphere of influence indefinitely within a limited space;
- Land resources are limited, which means that an increase in human consumption will sooner or later lead to their depletion;
- All the processes taking place on earth are interconnected.

It should be noted that some countries of the world have already begun to seriously deal with environmental safety issues. And they have developed and begun to implement a number of economic measures aimed at combating negative anthropogenic impacts. These anthropogenic impacts can cause serious damage to the environment. The countries of Western Europe, South Korea, the United States, China, etc. are already dealing with environmental safety issues. These countries have begun to struggle with the negative anthropogenic impact that harm the environment.

At this time, the Azerbaijani state, like other countries, has begun to deal with environmental safety issues. Since appropriate measures have been taken in the Republic of Azerbaijan to eliminate environmental pollution and the resolution of issues related to these problems continues. Solving the problem of preserving natural (ecological and economic) resources has always been and remains the main issue of all countries of the world. Among these measures, it is possible to note the announcement of December 25, 2023 by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan of 2024 in Azerbaijan as the "Year of Solidarity for a Green World". In accordance with the decree, one of the priority issues of socio-economic development until 2030 and, most importantly, "a country of clean environment and green growth" has been identified. Priority issues related to environmental issues, forced work in these areas is being carried out in Azerbaijan in an appropriate sequence. These priority issues include: the creation of green zones, the restoration and expansion of existing parks, ensuring the effective use of existing natural resources, newly created sources of heat and water, and this also gives reason to confidently ensure its development, although it lags behind some developed countries that are leading in this area, including for the development of the green economy [1].

It should be noted that on the basis of the territories liberated from occupation, which had been occupied by Armenian vandals for many years (about 30 years), the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated 07.07.2021 redistributed economic regions and created the Karabakh and East Zangezur economic regions, as well as, after this Decree, the Karabakh and East Zangezur economic regions and Nakhchivan The Autonomous Republic has been declared a green energy zone. Extensive monitoring is being carried out in Jabrayil, Zangelan, Fizuli, Gubadli districts and adjacent villages belonging to the East Zangezur Economic Region in order to identify environmental terrorism and spread its consequences around the world.

Based on the monitoring conducted with these territories, it was established that as a result of the environmental terror committed by the Armenians, 10 hectares of forest lands were looted, great damage was done to the natural landscape and biological diversity of the region, and hundreds of natural monuments were purposefully destroyed. One of the main conditions for priority in the direction of environmental protection is considered to be a large-scale restoration and reconstruction process on a par with the stages of the "Great Return" carried out in these liberated territories. In these places, a "smart city", a "smart village", etc. are being created. Based on the introduction of innovative approach models, the ecosystem of the territory is being restored and the transition to a green economy is being phased out [10].

The creation of various types of green energy and its transportation to world markets within the framework of the "Year of Solidarity for a Green World" is one of the main

priorities in the energy policy of the Republic of Azerbaijan. Thus, Azerbaijan has set a goal to produce electricity by emitting renewable energy sources, to bring the share of this type of energy to 30% by 2030.

III. PRINCIPLES AND STAGES OF THE GREEN ECONOMY

As part of the implementation of various aspects of the environmental program adopted by the United Nations in 2011, four of its basic principles were identified. The principles of the mentioned program include:

- the principle of efficiency and sufficiency -this principle implies limiting the exploitation of land resources at a harmless level in order to restore natural systems. In this case, states are interested in the introduction of low-carbon and resource-saving technologies, maintaining stable production and consumption;
- the principle of well-being (peace of mind)- This principle provides for special attention to the social and economic well-being of the population. At this time, there is a need to revise the criteria for the level of well-being of the population. Thus, since the level of GDP (gross domestic product) does not take into account the impact of the environment, it is not considered a suitable tool for optimal assessment of the level of well-being;
- the principle of good governance - this principle requires that the economy be "transparent" and accountable. Thus, responsibility for environmental damage is distributed among all countries based on the ratio of impacts. The economic system is expected to be based on environmental standards adapted to the cultural characteristics of different countries;
- the principle of a healthy planet - this principle determines the investment of states in the restoration of natural resources (ecology) and the preservation of natural diversity. Thus, the motto of the new system of this planet should be: "we did not inherit the earth from our ancestors, we borrowed it from our children".

Currently, no country questions the need to switch to a new economic model in order to achieve economic development. However, it should be noted that this switching process must be performed with some caution and under the necessary conditions. If this condition, which we have discussed, is unexpected or unfulfilled, in addition to the environmental disaster that may occur in the world, huge financial losses and socio-political problems may arise [2, pp.264-271]. The transition to a new economic model can be carried out in four stages using the example of environmental initiatives implemented by the European Union:

- reduction of production investments that will damage the environment;
- Introduction of a high level of tax burden on "dirty" industries (high-carbon industries);
- Increasing financial support for "green" industries;
- Reducing production methods that consume too many resources.

IV. THE CONCEPT OF A GREEN ECONOMY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The concept of "sustainable development" began to be used in 1987 after the publication of the report of the UN International Commission on Environment and Development. The materials of the report reflect a set of measures aimed at meeting the

needs of people, while the main issue is considered to be meeting people without harming the environment [3, p.58].

Based on the conducted research, we can conclude that in order to achieve sustainable development, a balance must be maintained between the following main components: -economic growth; - social responsibility; - ecological balance. Thus, for a green economy, the main process is to maintain a balance between the above-mentioned components and eliminate (mitigate) existing contradictions [13, pp.60-78].

The UN General Assembly (2015) ecology and development within the framework of the program identified 17 priority areas, including economic (poverty eradication, hunger eradication, industrialization, innovation and infrastructure formation, achieving decent work and economic growth, ensuring responsible production and consumption, reducing economic inequality), social (ensuring the consumption of clean energy water, achieving environmentally friendly and affordable energy, combating climate change, protecting terrestrial ecosystems, conservation of marine ecosystems) and environmental (improving human well-being and health, achieving quality education, eliminating gender inequality, ensuring peace, justice and an effective institution, ensuring urban security, ensuring international partnership in the interests of future generations) [9].

In our opinion, active support of international initiatives in the field of sustainable development by all sectors of the economy is considered important. For example, in Azerbaijan, within the framework of the banking sector, attempts are being made to popularize the process of approach and promote the current agenda in the country, contributing to solving the most important economic, environmental and social problems.

V. FEATURES OF THE GREEN ECONOMY DEVELOPMENT STRATEGY IN AZERBAIJAN

The greening of the economy and its sustainable implementation in Azerbaijan has begun in recent years. Thus, our country has rich natural resources, including oil, cotton, etc. Therefore, the process of importing these types of products without processing them should be gradually reduced. And this requires that both state and industry institutions, private enterprises, etc. should be involved in achieving a green economy at the maximum level [12]. They must work from the heart. It should also be noted that in some "green" areas, Azerbaijan did not lag far behind, even took a place among the countries in its respective ranks. For example, hydropower plants, the share of electricity produced by wind power has increased in recent years, and this growth amounted to about 20%. The amount of electricity produced in Azerbaijan for 2005-2022 is given in Figure 1.

An analysis of the data on electric energy produced in Azerbaijan in 2005-2022 shows that during the period under review, the amount of electric energy produced in the country increased by 6168.3 million kilowatt hours. It should also be noted that in 2017 and 2020, the number of this indicator decreased by 632 and 233.8 kilowatt hours, respectively, compared to the previous year.

The production dynamics of this indicator corresponded to the equation shown below:

$$y = 786.59x + 20635. \quad (1)$$

And the regression coefficient was $R^2 = 0.7167$, which shows the high adequacy of the model.

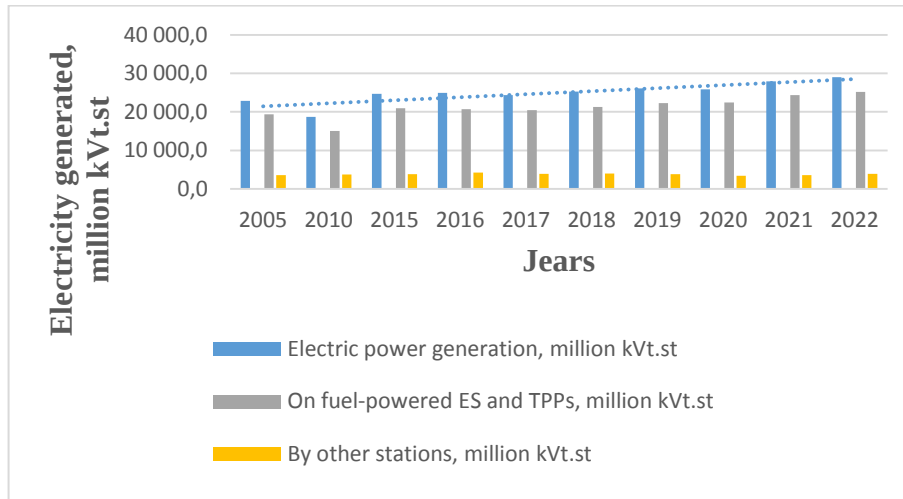

Figure 1. The amount of electricity produced in the country

Source: Based on [1] compiled by the author

The analysis of statistical materials shows that the production of thermal energy in 2022 increased 2.17 times compared to 2015. The highest growth in the compared period was in wind energy 18 times and in solar energy 13 times (Figure 2).

Based on the presented data for a certain period, a regressive model of energy development in Azerbaijan has been developed, which can be predicted further development using the following formula:

$$y=51.736x+2003.5; \quad R^2=0.7973 \quad (2)$$

In the eight months of 2023, 35 hydroelectric power plants in Azerbaijan have a capacity of 1,308 MW, 8 wind farms, three of which are hybrid, have a capacity of 66.4 MW, two bioenergy stations, one of which is hybrid, have a capacity of 37.7 MW, and 13 hybrid solar power plants have a capacity of 281.9 MW. In addition, the total power generation capacity of Azerbaijan is 8320.8 MW, and the capacity of renewable energy power plants, including large hydroelectric power plants, is 1687.8 MW, which is 20.3% of the total capacity [1]. In the whole country, electricity generation by hydroelectric power plants increased by 2% (to 26.5 million kWh) compared to the same period last year and amounted to 1.282 billion kWh.

As a continuation, relevant work is being carried out in the field of increasing energy potential, for which, by Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated September 22, 2020 (No. 1159), the State Agency for Renewable Energy Sources (GAVIE) was established under the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. It should be noted that Azerbaijan is among the countries with high potential of renewable energy sources. For example, the technical potential of these types of energy resources in our country is 135 kW on land and 157 GW at sea. Based on the assessment, it was determined that the economic potential of renewable energy sources is 27 GW, as well as 3,000 MW of wind energy, 23,000 MW of solar energy, 380 MW of bioenergy potential and 520 MW of mountain river potential [1].

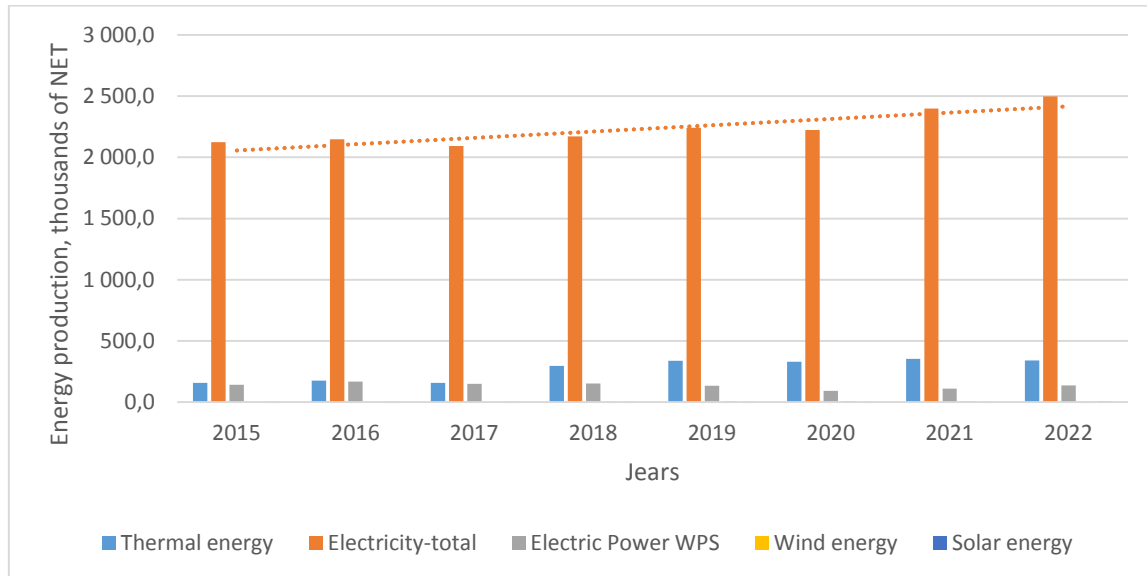

Figure 2. Energy production in Azerbaijan for 2015-2022

Source: Based on [1] compiled by the author

A number of leading global companies (Masdar, ACWA Power, BP, China Gezhouba Group Overseas Investment, Total Energies, Nobel Energy, A-Z Czech Engineering, etc.) have been working in Azerbaijan since 2020 to implement projects in the field of renewable energy sources.

In 2023 (October 26), within the framework of cooperation with the UAE, Masdar commissioned the largest solar power plant in the Caspian region and CIS countries, Garadagh Solar Power Plant with a capacity of 230 MW. This is the first industrial-scale solar power plant built with the involvement of foreign investments in the amount of 262 million US dollars due to the costs incurred. Due to the generation of 500 million kWh of electricity at the plant, 110 million m³ of natural gas will be saved, and the amount of carbon dioxide emissions into the atmosphere will be reduced by 200 thousand tons. The power plant has an area of 550 hectares, where 330 kW substations were built to connect the station to the electric grid with the installation of 570 thousand solar panels [1].

According to the preliminary analysis carried out on the project, compiled on the basis of "The Roadmap for the development of the use of offshore wind energy in Azerbaijan", the total technical potential of wind energy in the Azerbaijani part of the Caspian Sea was estimated at 157 GW, with 35 GW in shallow basins and 122 GW in deep basins.

VI. CONCLUSION

Research shows that achieving sustainable development supports the restoration of a balance between economic growth, social responsibility and environmental balance.

Developing countries are striving to introduce new environmental principles for environmental safety at a very slow pace. There are a number of reasons for the expected slow progress. Therefore, serious government interventions are required to achieve environmental safety. Since a number of countries are not striving to achieve this process, or they simply cannot be considered [5-6].

They are doing everything possible to stop the process of "greening". Based on the research, we came to the conclusion that the main obstacle is resistance from fuel and energy enterprises. Since oil and gas companies, which receive a large amount of profit, are in no hurry to give up and, if possible, the countries have stopped the process of

"greening". Even in this direction, countries and companies that hinder the growth of energy production in Azerbaijan and its promotion to the markets of Europe and other countries are trying to hinder this development.

LITERATURES

1. Azerbaijan State Statistical Committee. Statistical data on energy consumption. Baku. 2023, 806 P.
2. Dinnik I. Development of the Ukrainian state in the context of implementing the strategy of sustainable development "Ukraine – 2020" / I. Dinnik // efficiency of Public Administration: sat. scientific works. Lviv, 2015, Issue 43, pp. 264-271.
3. Bobylev S.N., Zakharov V.M. "Green" economy and modernization. Ecological and economic foundations of sustainable development // On the way to sustainable development of Russia. - 2012. – No. 60. – p. 58.
4. Bobylev S.N. Green light at the end of the tunnel // Russian forest news. – 2013. [Electronic resource]. – Access mode: <http://lesvesti.ru/news/expert/6339/>
5. Ivanov S. "Green standards" in construction. // Business Review. Volga area. – 2012. – №5(32). [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.dopfo.ru/?rubric=22&id=322>
6. Mokrushina K. "There is no state support for environmental construction in Russia." [electronic resource]. – Access mode: <http://rbcdaily.ru/addition/article/562949989030758>
7. Polyakov A.N. Ecological construction in Russia. Prerequisites for development and growth constraints. [electronic resource]. – Access mode: <http://greenevolution.ru/analytics/ekologicheskoe-stroitelstvo-v-rossii-predposylki-krazvitiyu-i-ogranichiteli-rosta/>
8. Semin A.N. Information portal of UGSU. What is a "Green Economy"? [electronic resource]. – Access mode: <http://pressa.ursmu.ru/2287.html>
9. Towards a "Green" economy: ways to sustainable development and poverty eradication – a summary report for representatives of the authorities. United Nations Environment Programme, UNEP. France, 2011 [Electronic resource]. – Access mode: http://old.ecocongress.info/5_congr/docs/doklad.pdf
10. Sixth Assessment Report of the United Nations Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), March 13-19, 2023 URL: <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/>
11. Bondarenko L.V. et al. Global climate change and its consequences // Bulletin of the Plekhanov Russian University of Economics, 2018.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnoe-izmenenie-klimata-i-ego-posledstviya>
12. Matveeva E.V. The problem of climate change and the world community // Political expertise, 2010.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-izmeneniya-klimata-i-mirovye-soobshchestvo-1>
13. Solntseva, M. Climate change: an international legal dimension. international environmental law. 2018, No.1, pp.60-78

Vilayət İsmayılov

"YAŞIL" İQTİSADİYYATIN AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAFIN FORMALAŞMASINA TƏSİRİNİN PRİORİTETLƏRİ

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, qlobal miqyasda xammal istehsalı ilə "yaşıl" iqtisadiyyata keçid əhalinin sağlamlığına faydalı təsir göstərə bilər və eyni zamanda atmosferin çirklənməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu araşdırmada müəllif "yaşıl" iqtisadiyyatın təmin edilməsinə təsir edən əsas amillər olan iqtisadi inkişaf konsepsiyasının əsas aspektlərini də nəzərdən keçirir. Bu məqalənin *məqsədi* ölkənin

iqtisadi inkişafı konsepsiyası çərçivəsində dövlətin əsas vəzifələrinin işlənilməsindən ibarətdir. Azərbaycan dövlətinin yaşıl iqtisadiyyata keçid istiqamətində təşkil etdiyi tədbirlər, həmçinin hidroenergetika, su elektrik stansiyaları və külək enerjisi ilə bağlı yeni "yaşıl layihələr" in yaradılması ilə bağlı şirkətlərlə bağlanmış ikitərəfli sazişlər və onların əsas yerinə yetirəcəyi işlər qeyd olunur. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf prinsiplərini və mərhələlərini müəyyənləşdirmək üçün **metodologiya** da açıqlanır. Aparılmış tədqiqat nəticəsində Azərbaycanda Yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətləri müəyyən edilib.

Tədqiqat nəticəsində müəllif belə bir **nəticəyə gəlir** ki, dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində resurslardan (iqtisadi və ekoloji) istifadədə yeni metod və qəbuledicilərdən istifadə etmək mümkündür, bu istiqamətdə tərəqqi çox yavaş gedir və bu cür yavaş tempin əsas səbəbləri müəyyənləşdirilir.

Iqtisadi inkişafda, eləcə də ətraf mühitin qorunması sahəsində gözlənilən yeni prinsiplərin tətbiqi sürətinin yavaşlamasının səbəbləri dövlətin iqtisadi sahəyə müdaxiləsini tələb edən hadisələrdir. Məqalədə müəllif, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, əlbəttə ki, hər kəsin dövlətin qərar verdiyi bu cür tədbirlərdən məmnun olmadığını, yanacaq və enerji sistemində çalışan aparıcı müəssisələrin xüsusi müqavimət göstərdiyini də açıqlayır. Çünki neft və qaz şirkətlərinin rəhbərləri "yaşıl" iqtisadiyyatı tətbiq etməyə çalışmırlar və bu "yaşıllaşdırma" prosesini qlobal miqyasda dayandırmaq üçün əllərindən gələni etməyə çalışırlar. Hətta bu şirkətlər, ehtiyac olduqda, axtarıqları gözlənilən geniş miqyaslı mənfəətdən imtina etməyə razıdrlar.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, layihələr, tətbiq olunan tədbirlər

Вилаят Исмаилов

ПРИОРИТЕТЫ ВЛИЯНИЯ "ЗЕЛеноЙ" ЭКОНОМИКИ НА ФОРМИРОВАНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье отмечается, что переход к "зеленой" экономике в глобальном масштабе, с сырьевым производством, может благотворно сказаться на здоровье населения и в то же время окажет негативное влияние на загрязнение атмосферы. В данном исследовании автор также рассматривает основные аспекты концепции экономического развития, которые являются основными факторами, влияющими на обеспечение "зеленой" экономики. **Целью данной статьи** является разработка основных задач государства в рамках концепции экономического развития страны. Отмечаются мероприятия, организованные азербайджанским государством в направлении перехода к зеленой экономике, а также двустороннее соглашение с компаниями о создании новых "зеленых проектов", связанных с гидроэнергетикой, гидроэлектростанциями и энергией ветра. Также раскрываются **методология** определения принципы и этапы развития зеленой экономики. В результате были выявлены особенности развития зеленой экономики в Азербайджане.

В результате проведенного исследования автор приходит к **выводу**, что при наличии возможности применения новых методов и приемчиков в использовании ресурсов (экономических и экологических) в развивающихся странах мира прогресс идет очень медленно, и выявляются основные причины таких темпов.

Причинами замедления темпов применения ожидаемых новых принципов в экономическом развитии, а также в области охраны окружающей среды являются инциденты, требующие вмешательства государства в экономическую сферу. В статье автор также раскрыл, что в развивающихся странах, конечно, не всех устраивают подобные мероприятия, о проведении которых решает государство, особое сопротивление испытывают ведущие предприятия, занятые в топливно-энергетической системе. Потому что руководители нефтяных и газовых компаний не стремятся применять "зеленую" экономику и стараются сделать все возможное, чтобы остановить этот процесс "озеленения" в глобальном масштабе. Даже эти компании при необходимости соглашаются отказаться от ожидаемой крупномасштабной прибыли, к которой они стремятся.

Ключевые слова: экономическое развитие, зеленая экономика, проекты, применяемые меры

UOT 3.33

Fərhad Mehbalıyev

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
 prorektor, i.f.d., prof.
 ferhad.mehbaliyev@mail.ru

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ “YAŞIL” İQTİSADİYYATA KEÇİDİN ROLU

Xülasə

Məqalədə dünyamızda, o cümlədən **Azərbaycanda təbii resurslarının intensiv istismarının**, onlara olan tələbatın ildən-ilə sürətlə artmasının, təbii ehtiyatların getdikcə azalmasının və qlobal səviyyədə iqlim dəyişikliklərinin, ətraf mühitin çirklənməsinin ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarmasından bəhs olunur. Həmçinin, **dayanıqlı iqtisadi və təhlükəsiz inkişafa nail olmaq** üçün “Yaşıl” iqtisadiyyatın dünya miqyasında genişləndirilməsindən, onun müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən və keçirilməkdə davam edən layihə və tədbirlərin mühüm əhəmiyyəti, bu istiqamətdə Azərbaycanın qısa, orta və uzunmüddətli strategiyalarından olan neft sənayesi ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı, qlobal inkişafa inteqrasiya və iqtisadiyyatın dayanıqlılığının inkişaf etdirilməsi məsələləri araşdırılır.

Eyni zamanda, məqalədə azsaylı dünya ölkələri ilə yanaşı **Azərbaycanda da dayanıqlı inkişafın** tərkib hissəsi olan “Yaşıl” iqtisadiyyata keçidlə bağlı uğurlu dövlət siyasəti aparılmasından, bu siyasətlərin müxtəlifliyindən, hər bir müstəqil ölkənin özünün mövcud olan resurslarına, vətəndaş cəmiyyətinə uyğun formada bu keçidi həyata keçirməsindən bəhs edilir.

Beləliklə, **yaşıl iqtisadiyyata keçidlə dayanıqlı inkişafa nail olmaq** yolunda ölkələrin apardığı siyasət müxtəlifdir. Ölkələr öz resursları və vətəndaş cəmiyyətinə uyğun şəkildə bu keçidi həyata keçirir. Odur ki, yeniliklərin tətbiqinə açıq olan ölkələr əhaliyə daha yaxşı həyat tərzini vəd edən yaşıl keçidli iqtisadiyyatın, həmçinin dayanıqlı inkişafın təmsilçiləri sırasında yer olacaqdır.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, təbii resurslar, yaşıl investisiya, Cop-29, külək enerjisi, günəş enerjisi, yaşıl liman

Giriş

Azərbaycanın uzunmüddətli hədəf strategiyalarından biri, neft sənayesi ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı, qlobal iqtisadi inkişafa inteqrasiya və iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsi təşkil edir.

Dünyamızda təbii resursların intensiv istismarı, onlara olan tələbatın ildən-ilə sürətlə artması, təbii ehtiyatların getdikcə azalması və iqlim dəyişiklikləri ətraf mühitin çirklənməsinə, ekoloji tarazlığın dünyada pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, dayanıqlı və təhlükəsiz inkişafa nail olmaq üçün “Yaşıl iqtisadiyyat”ın genişləndirilməsi onun müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanın Milli Prioritetlərində təmiz ətraf mühir və yaşıl artım

Bu gün dünyanın az sayda ölkələri ilə yanaşı **Azərbaycanda da dayanıqlı inkişafın** tərkib hissəsi olaraq yaşıl iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində uğurlu siyasət aparılır. Belə bir siyasət Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən “Avropa İttifaqının Şərq tərəfdaşlığı ölkələrində iqtisadiyyatın ekolojiləşdirilməsi” proqramı çərçivəsində ölkədə

iqtisadiyyatın yaşıl formasına keçid prosesini sürətləndirməyə dəstək göstərmiş, fəaliyyətin dayanıqlığının təmin edilməsi məqsədilə EU4 Enviroment proqramı fəaliyyət göstərir. Proqram Şərq tərədaşlığı ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda təbii kapitalın mühafizəsi və ondan daha yaxşı istifadə olunması, insanların ekoloji rifahının yüksəldilməsi və iqtisadi artımı stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. Eyni zamanda təsadüfi deyildir ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər” də ölkəmizin növbəti onillikdə sosial-iqtisadi inkişafına dair prioritetlərində beşinci prioritet istiqamət “Təmiz ətraf mühit” və “Yaşıl artım” ölkəsi müəyyənləşdirilmişdir. Milli prioritetlərin sırasında qəbul edilmiş birinci prioritetin həyata keçirilməsi üçün qarşıya qoyulmuş iki məqsədin (-davamlı və yüksək iqtisadi artım; - daxili və xarici təsirlərə dayanıqlıq), ikinci prioritetin həyata keçirilməsi məqsədilə qarşıya qoyulmuş üç məqsədin (-inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi; - yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyət; -paytaxt və regionların tarazlı inkişafı), müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərti kimi qəbul edilmiş üçüncü prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün qarşıya qoyulmuş üç məqsədin (-XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil; -yaradıcı və innovativ cəmiyyət; -vətəndaşların sağlam həyat tərzini), işğaldan azad edilmiş ərazilər üzərində qələbənin əbədləşdirilməsi üçün doğma torpaqlarından köçkün düşən insanların vətənə qayıdışını təmin edəcək “Böyük Qayıdış” ın realizasiyasını həyata keçirəcək dördüncü prioritetin qarşıya qoyduğu iki məqsədin və nəhayət, “Təmiz ətraf mühit və “Yaşıl artım” ölkəsi” nin realizasiyasını əks etdirən beşinci prioritetin qarşıya qoyduğu iki məqsədin (-yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit;- yaşıl enerji məkanı) effektiv reallaşdırılmasına nail olunması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Milli prioritetlərin icrası ilə əlaqəli qəbul edilmiş sənəddə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, təbii resurslardan, təmiz və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının təşviqi, ekoloji baxımdan əlverişli olan “yaşıl” texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı qarşıya konkret tapşırıqlar qoyulmuş və onların dövlət tərəfindən şərtsiz yerinə yetirilməsi öz əksini tapmışdır.

Dünya ölkələri və yaşıl iqtisadiyyata keçid

Dünyada son zamanlarda əvvəlki illərə nisbətən tez-tez baş verən böhranlar və sürətlə artmaqda olan global problemlərin kəşginləşməsi nəticəsində bir çox dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar yeni inkişaf modeli axtarmağa başladılar. Bu problemlərin həllinə cavab verə biləcək modellərdən biri kimi “yaşıl iqtisadiyyat” modeli-cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi və sosial tələbatların artması ilə bərabər, ekoloji risklərin və defisitlərin azalmasını təmin edən iqtisadi sistem təklif olundu.

“Yaşıl iqtisadiyyat” anlayışı bir termin olaraq ilk dəfə 1989-cu ildə ABŞ-da Birləşmiş Krallıq hökumətinin bir qrup eko-iqtisadçıları tərəfindən hazırlanmış hesabatda “Yaşıl iqtisadiyyat layihəsi” başlığı altında verilmişdir. “Yaşıl iqtisadiyyatın” beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış tərif yoxdur. “Yaşıl iqtisadiyyatın” tərifinin açıqlanmasında müxtəlif baxışlar mövcuddur. BMT-nin daxil olduğu bir çox beynəlxalq təşkilatların ekspertləri belə hesab edirlər ki, “Yaşıl iqtisadiyyat” global iqtisadiyyatın daha sürətli davamlı inkişafını təmin etməklə, yoxsulluq və işsizliyin azaldılmasına kömək edəcəkdir.

“Yaşıl iqtisadiyyatın” tələblərinə görə qəbul edilən bütün strategiyalar, proqram və layihələrdə energetika, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və atmosfərə buraxılan karbonlu istixana qazlarının azaldılması və ya məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulmalı və bərpa olunan enerji növlərinin inkişafına və ekosistemin qorunmasına xidmətlər öz əksini tapmalıdır.

“Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası “iqtisadi artım tərəqqinin əsasıdır”, “öncə iqtisadi artım, sonra ekoloji problemlərin həlli” kimi əvvəllər adi qəbul edilən fikirlərin artıq dəyişdiyini göstərir. Dünya birliyində hələ də ekoloji davamlılıqla iqtisadi inkişaf arasında qaçılmaz ziddiyyətin mövcudluğu tezisi yayılıb. Ancaq artıq qəbul olunub ki, iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılması maddi nemətlərin və ya iş yerlərinin yaranmasına heç də mane olmur, əksinə bir çox “yaşıl” sektorlara investisiya qoyuluşlarının artması maliyyə firavanlığının və məşğulluğun artmasına səbəb olur.

Odur ki, “yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası davamlı inkişaf konsepsiyasını əvəz etmir. Çünki, bütün təşkilatlar və iqtisadi qurumlar etiraf edirlər ki, iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılması olmadan davamlı inkişaf mümkün olan bilməz, başqa sözlə “yaşıl iqtisadiyyat” davamlı inkişafın əsası olmaqla bu konsepsiyanın inkişafının nəticəsi kimi yaranıb. Deməli “yaşıl iqtisadiyyat” davamlı inkişafa nail olmanın ən səmərəli yoludur.

“Yaşıl iqtisadiyyatın” təməl prinsipləri yoxsulluğun azaldılması, təbii resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi, əhalinin rifahının yüksəldilməsi əsasında meydana gətirilir. Yaşıl iqtisadiyyat üç əsas mərhələni əhatə edir. Birinci mərhələ-2020-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edirik i, bu zaman insanların maarifləndirilməsi ön plana çıxır. İkinci mərhələ-2020-2030-cu illər yaşıl iqtisadiyyat amillərinin formalaşdırılması dövrü. Üçüncü mərhələ isə 2030-2050-ci illəri nəzərdə tutur ki, bu zaman sistemin nəticə verməsi gözlənilir.

“Yaşıl iqtisadiyyat” üzrə fərqli modellər

Qeyd etdiyimiz kimi, “Yaşıl iqtisadiyyat” üçün dünyada ümumi bir model olmadığı üçün bu istiqamətdə müxtəlif ölkələrin özünəməxsus təklifləri vardır. Yaşıl iqtisadiyyata keçid həm dövlət, həm də özəl sektorun tərəfdaşlığını tələb edir. Yaşıl iqtisadiyyat mövzusu bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da olduqca aktualdır. Belə ki, bir çox dövlət və özəl qurumların yaşıl keçidlə bağlı qarşılarına qoyduqları müxtəlif öhdəliklər vardır. Bu öhdəliklərin icrası bir başa olaraq ölkədə dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmağa yönəlmişdir.

Bu gün dünyada yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı onun tərkib elementləri ilə əlaqədar proseslər sürətli baş vermir. Respublikamızda da bu problemlərlə bağlı çətinliklər mövcuddur. Belə ki, bu sahədə maraqlı tərəflərin azlığı, göstərilən təşəbbüs və layihələrin kifayət qədər olmaması ilə bərabər, həm də bu sahəyə investisiya qoyuluşları kimi problemlər vardır. Maliyyə çatızmazlığı ilə yanaşı infrastrukturun zəif olması və texniki imkanların olmaması və s. onların həlli üçün orta və uzunmüddətli strategiyanın hazırlanmasını zəruri edir.

“Yaşıl iqtisadiyyat”a keçiddə Azərbaycanın qazandığı nailiyyətlər bu keçidlə əlaqədar müəyyən addımların atıldığını göstərir. Bunlara Sənaye Parklarının eko-sənaye parkına çevrilməsini, paytaxt ərazisinə gətirilən avtobusların sıxılmış qaz və elektrik enerjisi ilə çalışmasını, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə enerji zonasının və ağıllı kəndlərin yaradılmasını qeyd etmək olar.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadi artıma və yaşıl enerjiyə keçidin üstünlükəri

Ölkəmizdə bərpa olunan enerji mənbələri “yaşıl” iqtisadiyyata keçid üçün əsas potensial hesab olunur. Bu mənbələrdən istifadə etmək üçün tələb olunan avadanlıqların ölkəyə gətirilməsi isə investisiya tələb edir ki, həm ölkə, həm də bu sahəyə investisiya qoymaqda marağı olan beynəlxalq təşkilat və şirkətlərin təşəbbüsləri nəzərə alınsın.

“Yaşıl iqtisadiyyat” eyni zamanda sıfır karbon tullantısı və tullantısız təmiz iqtisadiyyat deməkdir. Tullantısız və təmiz iqtisadiyyatın inkişafında eko-sənaye parklarının yaradılması vasitəsilə təkrar emal prosesi aparılır və ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların

miqdarı minimuma endirilir. Yaşıl iqtisadiyyat sahəsinə aid olan kompleks ünsürlərin təşviq edilməsi bilavasitə onun maarifləndirilməsi ilə əlaqədardır. Yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı dövlət və özəl qurumların təşəbbüsü vasitəsilə maarifləndirici fəaliyyətlərin təşkili, məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində bu sahə ilə bağlı dərslərin tədris olunması yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişafı ilə bağlı maarifləndirmənin inkişafına müsbət töhvələr verəcəkdir.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat sahəsinin idarə edilməsini İqtisadiyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Energetika Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Milli prioritetlər, eyni zamanda BMT-nin “Dünyamızın transformasiyası” 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində “Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə sosial iqtisadi inkişaf prioritetlərindən biri olan “yaşıl artıma” nail olunması, eləcə də 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisinin istehsal gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30 faizə çatdırılmasının planlaşdırılması Azərbaycanın enerji transformasiyası ilə bağlı hədəflərini özündə əks etdirir [7].

Yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı layihə və təkliflərin geniş vüsət alması, alternativ və bərpa olunan enerjinin rolunun artması yaxın perspektivdə neftə olan tələbatın azaldılmasına səbəb olacaqdır ki, bu da öz növbəsində orta və uzunmüddətli dövrdə neft qiymətlərinin aşağı düşməsilə bağlı ehtimalları artıracaqdır. Məhz buna görə də ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqaməti getdikcə dəstəklənməyə meylli olmağa başlamışdır. Yaşıl iqtisadiyyata keçid və neft ehtiyatlarının tükənməsi, neft gəlirlərinin azalmasına səbəb olsa da, son illərdə qeyri-neft sektorundan büdcəyə daxil olmaların həcmünün artmasına baxmayaraq azalan neft gəlirlərinin əvəzlənməsinin hələlik tam təmin olunmamasını və qismən təmin olunmasını göstərir.

Qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alsaq görürük ki, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli dərəcədə yer verilməli, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı çirklənmiş ərazilərin bərpası istiqamətində addımlar atılmaqdadır.

Təsədüfi deyildir ki, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Üzrə Çərçivə Konvensiyasının – Cop-29-un Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının bu il 2024-cü ildə ölkəmizdə keçirilməsi qərara alınıb. Bu tədbirin Azərbaycanda keçirilməsində əsas məqsəd dünyada iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə irəliləyişləri qiymətləndirməkdir. 1990-cı ilin ortalarından başlayaraq konfrans çərçivəsində inkişaf etmiş ölkələrdə istixana qazlarının atmosfərə tullantılarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı icbari hüquqi öhdəlikləri ehtiva edən “Kyoto” protokolu müzakirə olunmuşdur və 2011-2015-ci illərdə keçirilən sessiyalarda iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə əhəmiyyətli beynəlxalq sənəd hesab olunan “Paris Sazişi” müzakizə edilib və 2015-ci ildə qəbul olunub. Bu günədək 195 ölkə, o cümlədən Azərbaycan da bu razılaşmaya qoşulub. “Kyoto” protokolu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi Konvensiyası Çərçivəsində ilk əlavə olaraq qəbul edildiyini əks etdirən beynəlxalq bir müqavilə, onu imzalayan üzvlərə istixana qazı emissiyalarını azaltmaq üçün milli proqramlar hazırlamağı tapşırırmışdır. Karbon dioksid (CO₂), metan (CH₄), azot oksidi (N₂ O), perftorkarbonlar (PFC), hidroftorkarbonlar (HFC) və kükürd heksaftorid (SF₆) kimi istixana qazları planetin enerji balansına təsir edir [13].

Bu istiqamətdə görülməli işlərin nəticəsi olaraq istilik effekti yaradan qazların miqdarı beynəlxalq normalara uyğun səviyyədə saxlanılacaqdır. Ölkənin iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin qorunması və bərpası, yaşıllıqların artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji növlərindən səmərəli istifadə olunmasını təmin edəcəkdir. 2022-ci ilin iyul ayının 1-də qüvvəyə minmiş “Enerji resurslarından səmərəli istifadə və Enerji effektivliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda enerji resurslarından səmərəli

istifadə və enerji effektivliyi üzrə təşviq edici tədbirlərdə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunmasının əks olunması dünya ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizdə də xüsusi diqqət göstərilir, və yeni dayanıqlı enerji növlərinə üstünlük verilir.

Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi məsələlərdən biri məhz gələcək nəsillərin tələbatının dolğun təmin etmək məqsədilə ekoloji baxımdan əlverişli olan yaşıl enerji növləri ilə yanaşı, yaşıl texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsidir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın bütün sahələrində alternativ bərpa olunan enerji növlərinin istehlakda payını artırmaqla iqlim dəyişikliklərinə təsirini xeyli azaldacaqdır. Bu istiqamətdə respublikamızda həyata keçirilən layihələrdən biri “Təmiz Şəhər” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (ASC) atılan tullantıların yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsinin müasir standartlara uyğun təşkil etməklə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra layihə təşəbbüsü ilə çıxış edir [12]:

1. Bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi zavodu;
2. Bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodu;
3. Balaxanı Sənaye Parkı;
4. Abşeron göllərinin ekoloji bərpası layihəsi;
5. Bərk məişət tullantılarının vahid mərkəzdən idarə edilməsi layihəsi.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçiddə həyata keçirməkdə olduğu layihələrdən biri də “Yaşıl Liman” layihəsidir. Bakı Limanı beynəlxalq standartlara riayət etməklə və enerji, tullantıların idarə olunması, havanın keyfiyyəti, rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma, eləcə də dayanıqlı biznes təcrübələri kimi müxtəlif istiqamətlərdə müasir texnologiyalardan istifadə etməklə regionda “Yaşıl Liman və Loqistika” mərkəzi kimi inkişaf etməkdə davam edir. Bakı Limanı nəqliyyat sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçiddə fəal olan əsas tələblərdən biridir. 2021-ci ildə Avropa İttifaqı ilə birlikdə Limanın 2035-ci ilə qədər onun fəaliyyətini əhatə edəcək “Climate” adlı strategiyası hazırlanmışdır. (Bakı Limanı ISO goal: 2015 keyfiyyət idarəetmə sistemi). Bakı Limanın günəş panellərinin quraşdırılması və limanı elektrik enerjisinin tam olaraq bu panellərdən alınan enerji hesabına təmin olunması planlaşdırılır [10].

Ətraf mühitə atılan zərərli yanacaq tullantıları əsasən yerüstü nəqliyyat sektorunun üzərinə düşür. Bunun qarşısının alınması üçün yaşıl nümunə isə, yerüstü nəqliyyat şəbəkəsini özündə birləşdirən Bakı Nəqliyyat Agentliyinə (BNA) məxsusdur. 2015-ci ildən dizel mühərrikli avtobusların yeni daha təmiz yanacaq növü olan sıxılmış təbii qazla çalışan müasir avtobuslarla əvəzlənməsinə başlanılmışdır. 2024-cü ildən isə daha təmiz ekologiyayı kirləndirməyən elektrik cərəyanı ilə çalışan avtobusların gətirilməsinə başlanılmışdır. Şəhərin ictimai nəqliyyatında xidmət göstərən avtobusların elektrik cərəyanı ilə çalışan avtobuslarla əvəzləndikdən sonra ekoloji mənzərənin ciddi dəyişilməsini müşahidə edəcəyik. Görülən işlərin hər biri yaşıl iqtisadiyyata keçid müddətində yaşıl və dayanıqlı nəqliyyat sistemini təmin edir [11].

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 3 may 2021-cil tarixli “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “Yaşıl enerji” zonasının yradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” imzaladığı sərəncamla bu ərazilərdə yaşıl enerji zonasının yaradılması ilə əlaqədar müvafiq konsepsiyanın hazırlanması üçün ixtisaslaşmış beynəlxalq məsləhətçi şirkətinin cəlb edilməsi istiqamətində 2021-ci ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Ehtiyat Fondundan Energetika Nazirliyinə 1 milyon 391 min 40 ABŞ dolları məbləğində vəsait ayrılmasını qərara almışdır [4].

Azərbaycanda yaşıl enerji növlərindən biridə külək enerjisidir. Qlobal Külək Enejisi Şurasının hazırladığı “Qlobal Külək Hesabatı” 2022-ci ilə əsasən Azərbaycanın külək enerjisi potensialı təxminən 157 GBt və 2030-cu ilə qədər hökumət bərpa olunan enerjinin ümumi elektrik enerjisi investisiyalarında payını 30 faizə çatdırmağı planlaşdırır. Siyahıda

Azərbaycanla yanaşı 2060-cı ildə yaşıl hidrogen Siyasətinin bir hissəsi olaraq Avstraliya, Şri-Lanka və Türkiyədə daxildir. Türkiyənin potensialı 70giqabayt olaraq qiymətləndirilir. Bütün bu mənbələr işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni enerji layihələrinin gerçəkləşməsinə imkan verir [14].

Nəticə

Ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsi məqsədilə bu kimi amillərin mütləq olaraq nəzərə alınması vacibdir:

1. Ölkədə yaşıl enerji növlərinin kompleks şəkildə strategiyası qəbul edilməlidir;
2. Respublikada maarifləndirmə işinin sürətlə aparılması;
3. Bərpa olunan enerji mənbələrindən səmərəli istifadə edilməsi;
4. Ölkə ərazisində yaşıl nəqliyyata keçid;
5. Yaşıl investisiyaların təşviqi;
6. Tullantıların yenidən bərpası.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyata keçidlə dayanıqlı inkişafa nail olmaq yolunda ölkəmizin və digər ölkələrin apardığı siyasət müxtəlifdir. Hər bir ölkə öz resurslarına, öz vətəndaş cəmiyyətinə uyğun şəkildə bu keçidi həyata keçirirlər. Qarşıya qoyulmuş yaşıl keçid hədəflərinə çatmaq üçün dəyişən dünyanın tələblərinə uyğunlaşmaq və bu tələblərə cavab vermək vacibdir. Yeniliklərə açıq olan cəmiyyətlər üçün daha yaxşı yaşam, həyat tərzı vəd edən yaşıl keçid iqtisadiyyatı, həmçinin ölkəmizində dayanıqlı inkişafının təmsilçisi olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı, V., Hüseyin, R., Hüseyinov, R., Həsənov, R., Cəfərov, C., və Bayramova, A. (2022). Yaşıl iqtisadiyyat "Azprint" nəşriyyatı 280 səh.
2. Abbaszadə, F., Ayhan, S., Yaşıl iqtisadiyyat perspektivləri: struktur yanaşmaların və fiskal siyasətin təhlili, "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnal № 3(8) <https://ereforms.gov.az/az/publication/8>
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncam: Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, <https://president.az/az/articles/view/50474>
4. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, 2021, "Dənizdə külək enerjisindən istifadənin inkişafı planları müzakirə edilib", <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/denizde-kulek-enerjisinden-istifadenin-inkisafi-planlari-muzakire-edilib>
5. Avropa İttifaqı ilə Əməkdaşlıq, 2022
6. <https://www.economy.gov.az/article/eu-ve-azerbaidjan/22009>
7. Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 28 may tarixli Fərmanı, <https://president.az/azarticles/view/51773>
8. "Respublika" qəzeti, Pərviz Şahbazov, 2021, "Azərbaycan energetikasının yeni dövrü Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdan başlayır" https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/energetika-naziri-perviz-sahbazovun-respublika-qezetinde-meqalesi-derc-edilib_4244
9. "Azərbaycan" qəzeti, 2021, "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur yaşıl enerji zonası olacaq", <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-ve-serqi-zengezur-yasil-enerji-zonasi-olacaq-1633466251>
10. "Azərbaycan" qəzeti, 2021, "Qarabağ bölgəsi "yaşıl enerji" zonası kimi dünya üçün bir nümunə olacaq", <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-bolgesi-yasil-enerji-zonasi-kimi-dunya-ucun-bir-numune-olacaq-1621716007>
11. Bakı Limanı, <https://portofbaku.com/Sustainability/GreenPort>

12. Bakı Nəqliyyat Agentliyi, Strateji inkişafı və planlaşdırma şöbəsi, 2021
13. Təmiz Şəhər, <https://www.tamizshahar.az/az>
14. <https://www.britannica.com/event/Kyoto-Protocol>
15. <https://gwec.net/wp-content/uploads/2024/02/GWEC-2024.pdf>

Фархад Мохбалыев

РОЛЬ ПЕРЕХОДА К “ЗЕЛЕННОЙ” ЭКОНОМИКЕ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

*В статье говорится о том, что интенсивная эксплуатация природных ресурсов в нашем мире, в том числе в Азербайджане, стремительный рост спроса на них из года в год, постепенное истощение природных ресурсов и изменение климата на глобальном уровне, загрязнение окружающей среды приводят к нарушению экологического баланса. Также отмечается важное значение проектов и мероприятий, осуществляемых и продолжающихся в направлении расширения “зеленой” экономики в мировом масштабе, ее развития на **уровне современных требований** для достижения устойчивого экономического и безопасного развития. В этом направлении, наряду с нефтяной промышленностью, рассматриваются вопросы развития ненефтяного сектора, интеграции в глобальное развитие и повышения устойчивости экономики, являющейся одной из краткосрочных, среднесрочных и долгосрочных стратегий Азербайджана.*

В то же время в статье говорится об успешном *проведении государственной политики* в отношении перехода к “зеленой” экономике, которая является составной частью устойчивого развития как в Азербайджане, так и в немногих странах мира. Многообразие указанных политик отражается в том, что каждая независимая страна осуществляет этот переход в форме, соответствующей имеющимся у нее ресурсам, гражданскому обществу.

Таким образом, политика, проводимая странами на пути к достижению устойчивого развития с переходом к зеленой экономике, разнообразна. Страны осуществляют этот переход в соответствии со своими ресурсами и гражданским обществом. Именно поэтому страны, открытые для внедрения инноваций, а также устойчивого развития, обещающего населению лучший образ жизни, займут место в ряду представителей зеленой переходной экономики.

Ключевые слова: зеленая экономика, природные ресурсы, зеленые инвестиции, Сор-29, энергия ветра, солнечная энергия, зеленый порт

Farhad Mokhbalyev

THE ROLE OF THE TRANSITION TO A “GREEN” ECONOMY IN ENSURING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Summary

The article says that the intensive exploitation of natural resources in our world, including in Azerbaijan, the rapid growth in demand for them from year to year, the gradual depletion of natural resources and climate change at the global level, environmental pollution lead to a violation of the ecological balance. The importance of projects and activities carried out and continuing in the direction of expanding the “green” economy on a global scale, its development at the level of modern requirements to achieve sustainable economic and secure development is also noted. In this direction, along with the oil industry, issues of development of the non-oil sector, integration into

global development and increasing the sustainability of the economy, which is one of the short-, medium- and long-term strategies of Azerbaijan, are being considered.

At the same time, ***the article talks about the successful implementation*** of state policy regarding the transition to a “green” economy, which is an integral part of sustainable development both in Azerbaijan and in a few countries of the world. The diversity of these policies is reflected in the fact that each independent country implements this transition in a form appropriate to its available resources and civil society.

Thus, the policies pursued by countries towards achieving sustainable development with the transition to a green economy are diverse. Countries are making this transition according to their resources and civil society. That is why countries that are open to innovation, as well as sustainable development that promises the population a better way of life, will take their place among the representatives of the green transition economy.

Keywords: *green economy, natural resources, green investments, Cop-29, wind energy, solar energy, green port*

УДК 330.110.52:338.1

Кристина Шестакова

Белорусский государственный университет
shestakova.ch@gmail.com

Елена Карпенко

Белорусский государственный университет
emkarpenko@mail.ru

СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ «УСТОЙЧИВОСТЬ», «УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ» «СТАБИЛЬНОСТЬ» И «БЕЗОПАСНОСТЬ» В КОНТЕКСТЕ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМИ СИСТЕМАМИ

Резюме

В статье выделены и показаны особенности употребления понятий «устойчивость», «устойчивое развитие», «стабильность» и «безопасность» для описания состояния и поведения социально-экономических систем.

Цель – выявить общие и специфические аспекты содержания понятий «устойчивость», «устойчивое развитие», «стабильность» и «безопасность», а также особенности их использования в контексте изучения социально-экономических систем.

Методика – в работе методологической основой исследования наряду с теоретическими методами (индукция, дедукция, анализ, синтез, сравнение) выступают категориальный анализ и контент-анализ.

Результаты исследования – проведено разграничение понятий «устойчивость», «устойчивое развитие», «стабильность» и «безопасность». Так, «стабильность» определяет такое состояние социально-экономической системы, при котором сохраняются ее признаки и параметры в любых ситуациях. Термин «устойчивое развитие» синонимично понятию «сбалансированность» и указывает на такое функционирование социально-экономической системы, при котором сохраняются ее основные пропорции и соотношения между ее элементами, а также способность удовлетворения потребностей системы за счет пропорционального (сбалансированного) развития. «Устойчивое развитие» выступает принципом функционирования социально-экономических систем. «Устойчивость» или резильентность характеризует способность социально-экономической системы сохранять возможность дальнейшего развития, достигнуть своих целей, при этом возможно изменение параметров системы. Устойчивость (резильентность) прямо соотносится со скоростью, с которой любая система возвращается к своему исходному состоянию после шока, полностью поглощая экзогенный импульс. «Безопасность» представляет собой состояние, являющееся следствием реализации принципа «устойчивого развития» и свойства устойчивости социально-экономической системы, которая становится обязательной предпосылкой целесообразного развития.

Ключевые слова: *социально-экономическая система, устойчивость, устойчивое развитие, стабильность и безопасность*

ВВЕДЕНИЕ

В последние десятилетия в политический и научный дискурс прочно вошли такие категории как «устойчивое развитие», «устойчивость экономики», «экономи-

ческая безопасность», что подтверждается появлением ряда политических документов (международных и национальных) (таблица 1), а также росте научных публикаций как в англоязычном, так и русскоязычном академическом пространстве (рисунок 1).

В свою очередь, рост интереса к данным характеристикам социально-экономических систем породил появление множества их трактовок и гносеологический плюрализм, что привело к смешению вышеобозначенных терминов и случаям их некорректного использования. В частности, такое «сущностное смешение» категорий, когда одна категория неправомерно подменяется другой, в большей степени наблюдается на постсоветском академическом и политическом пространстве.

Таблица 1. Некоторые международные, региональные и национальные программные документы в сфере устойчивого развития, устойчивости национальной экономики, экономической безопасности

Страна/ организация	Наименование документа, год принятия
<i>международный</i>	
ООН	Повестка дня в области устойчивого развития до 2030 г. (2015)
ООН	Повестка дня на XXI век (1992)
<i>региональный</i>	
Европейский Союз	Shared vision, common action: A stronger Europe. A global strategy for the European Union's foreign and security policy (2016)
Большая семерка (G7)	The Cornwall Consensus (2021)
<i>национальный</i>	
Великобритания	UK national security strategy. A strong Britain in an age of uncertainty (2010)
	Resilience to Long-term Trends and Transitions to 2050 (2022)
США	USA National Security Strategy (2022)
Россия	Указ Президента РФ «О Стратегии экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года (2017)
Беларусь	Национальная стратегия устойчивого развития до 2035 г (2020)

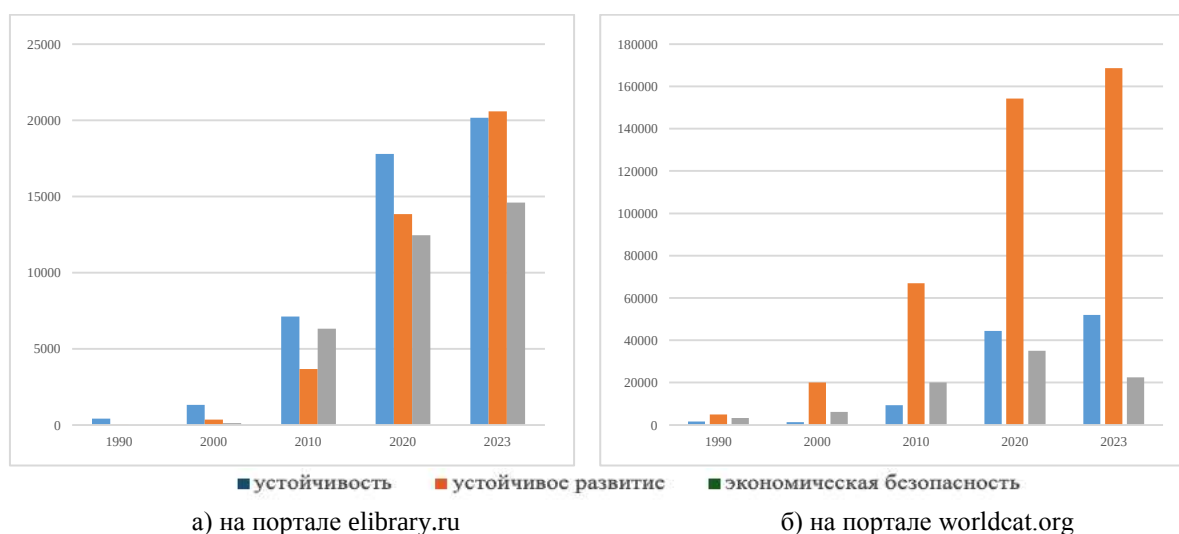

Рисунок 1. Количество публикаций по ключевым словам «устойчивость», «устойчивое развитие», «экономическая безопасность» на порталах elibrary.ru, worldcat.org в 1990, 2000, 2010, 2020, 2023 гг.

Стоит отметить, что наиболее частая «гносеологическая путаница» наблюдается в применении следующих пар категорий: категория «устойчивое развитие социально-экономических систем» замещает категорию «устойчивость социально-экономических систем», категория «устойчивость социально-экономических систем» – категорию «стабильность социально-экономических систем», категория «безопасность социально-экономических систем» - категорию «устойчивость социально-экономических систем». В данном аспекте возникает научная необходимость разграничения данных понятий с применением инструментария категориального анализа. В данной статье предпринята попытка провести параллели в вышеобозначенных понятиях и выделить их специфическое смысловое наполнение.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Возникновение «путаницы» в применении категорий «устойчивость социально-экономических систем», и «устойчивое развитие социально-экономических систем», с одной стороны, лежит в плоскости этимологии данных понятий. Так, в западной литературе используются два термина для обозначения устойчивости: «resilience» и «sustainability». В Оксфордском словаре даются следующие толкования данных слов [1]:

- Sustainability - использование натуральных продуктов и энергии таким образом, чтобы не наносить вред окружающей среде; способность продолжаться или быть продолженным в течение длительного времени;
- Resilience – способность людей или вещей быстро восстанавливаться после чего-либо неприятного, например, шока, травмы и т. д.

В первом случае устойчивость понимает то, как нынешние поколения могут удовлетворить свои потребности, не ставя под угрозу эту способность для будущих поколений путем нанесения вреда либо истощая природные ресурсы, что синонимично понятию «сбалансированность». Данный термин отражает суть Концепции устойчивого развития (sustainable development), зародившейся в 1970-е года прошлого столетия. Отдельные аспекты осмысления проблемы устойчивого развития мировой системы (sustainability, сбалансированное развитие) нашли отражение в трудах Х.Босселя, В.И.Вернадского, О.К.Дрейера, Д.Медоуза, Н.Н.Моисеева, Д.Форрестера и др. Однако фундаментальными истоками формирования данного понимания «устойчивости» являются работы эколога С.Холлинга и доклады Римского клуба. С.Холлинг рассматривал устойчивость как «меру способности систем поглощать изменения и нарушения и при этом поддерживать те же отношения между популяциями или переменными состояниями» [2]. Римский клуб определял устойчивость как способность системы функционировать, не выходя за рамки естественных пределов роста. Развивая данный тезис в работе [3] указывается, что устойчивость социально-экономической системы выражается «в ее способности эффективно использовать, автономно видоизменять ресурсы своего развития, непрерывно наращивать показатели своего положительного изменения, не увеличивая или минимизируя затраты базовых, невозобновляемых ресурсов». В это же время появляется концепция экономики устойчивого состояния (steady-state economy) Г.Дейли, под которой понимается экономика с относительно стабильными главными показателями, такими как численность населения и уровень потребления, размер которых не превышает несущую способность экосистемы [4].

Во втором случае «устойчивость» (resilience) рассматривает способность системы готовиться и противостоять угрозам, поглощать негативные воздействия, а также восстанавливаться и адаптироваться после разрушительных событий и может

быть трактовано как «прочность» системы. Для выделения сущностных отличий данного аспекта устойчивости рядом авторов введен термин **резилиентность** (С.Холлинг [2], Р.Мартин [5], К.Фостер [6] и др.). Истоки данной трактовки исходят из механистического подхода и связаны с именами таких ученых как Л.Эйлер, Пуанкаре, Лаграндж, М.Я.Ляпунов, которые изучали способность системы возвращаться в точку равновесия, выдерживая (нивелируя) внешние возмущения. Л.Эйлер в 1749 г. писал: «тела равновесное положение будет устойчиво, ежели оно тело, будучи несколько наклонено, опять справиться. Напротив того, ежели по малом отклонении опрокинется сие равновесное положение будет падкое» [7 с. 166]. В дальнейшем данное понимание устойчивости было заимствовано социальными науками и получило широкое распространение в экономике, психологии, политологии и др. науках. Так, в психологии устойчивость – это определяющее свойство личности, характеризующее меру способности личности выдерживать стрессовую ситуацию, сохраняя внутреннюю сбалансированность и не снижая успешности деятельности [8], в политологии – «характеристика любого субъекта политической жизни, которая позволяет ему сохранить свой статус-кво, т.е. вернуться к форме, максимально приближенной к первоначальной после внешнего или внутреннего воздействия» [9, с. 208] и др. В экономике устойчивость – «способность экономики полностью восстанавливаться после воздействия шоков различной природы за счет внутренних адаптивных свойств» [10] (Акбердина). Следует отметить, что устойчивость механистической системы рассматривается с позиции сопротивления вызовам внешнего воздействия, тогда как социально-экономические системы подвержены как вызовам внешнего воздействия, так и внутренним вызовам ими же порожденными. Обобщенно варианты трактовки «термина» устойчивость в рамках второго подхода приведены на рисунке 2.

Рисунок 2. Варианты интерпретации сущности термина «устойчивость» [11]

Таким образом, категория «устойчивое развитие» употребляется в содержательном плане для обозначения гармонического развития экономики и социума, что в большей степени соответствует экологической парадигме функционирования социально-экономической системы (бережливость ресурсов) и может быть рассмотрен в

качестве принципа их функционирования, а термин устойчивость (резилиентность) отражает их системообразующее свойство, выраженное в способности сохранять себя и базовые системные характеристики: целостность, структурированность (наличие связей между элементами), целеустремленность (см. Таблица 2).

Таблица 2 – Категориальный анализ термина «устойчивость»

Элементы категориального анализа	Устойчивость	
<i>термин в англоязычной среде</i>	<i>sustainability</i>	<i>resilience</i>
<i>термин в русскоязычной среде</i>	устойчивое развитие	устойчивость, резилиентность
<i>синоним</i>	сбалансированность, гармония	сопротивляемость, прочность
<i>цель</i>	сохранение равновесия, целостности социально-экономической системы	
<i>механизм</i>	проактивный	реактивный
	бережное потребление ресурсов системы, не допущение их истощения, гармоничное развитие	защита, сопротивление угрозам, нивелирование (поглощение) возмущений, адаптация к изменениям для достижения цели СЭС.
<i>Приложение относительно социально-экономических систем</i>	Принцип функционирования	Свойство

Категории «стабильность» и «устойчивость» часто рассматриваются как синонимы. Можно привести следующие примеры их одновременного использования в трактовке сущности друг друга. Так, в [12] приводится следующее определение устойчивости – «неизменность траектории движения динамической системы (стабильный режим функционирования системы), невзирая на воздействующие на систему возмущения. В [13] встречается следующее определение устойчивости – «способность системы на протяжении определенного времени сохранять неизменным некоторое свое свойство, невзирая на неопределенность иных некоторых параметров системы». Однако синонимическое использование категорий «устойчивость» и «стабильность» не всегда оправдано. Термин «стабильность» можно охарактеризовать, как некое постоянство в своем состоянии. Как синоним устойчивости он применяется в технических науках и ассоциируется с инертностью (например, «устойчивость (инертность) – свойство системы сохранять скорость своего движения неизменной по величине и направлению, когда не действуют никакие силы, а также свойство тела сопротивляться изменению его скорости»), в то время как устойчивость социально-экономической системы – это свойство возвращаться к своему равновесию. Однако следует понимать, что в аспекте функционирования социально-экономической системы нет единственного состояния равновесия, поскольку кризисные и шоковые ситуации смещают данную точку и после нивелирования которых социально-экономической система либо восстанавливается в прежнем равновесном состоянии, либо переходит на новую равновесную траекторию развития, которая может быть хуже/лучше изначальной. Поэтому, на наш взгляд, главным критерием устойчивости социально-экономической системы является способность сохранять свою целостность (элементный состав) и достигать своих целей под воздействием внутренних и внешних факторов среды функционирования. Согласно О.И.Лаврушину и Г.Г.Фетисову стабильность – это то, что в том или ином явлении (процессе) остается постоянным, устойчивость – это то, что

приобретается, изменяется в процессе функционирования в сторону прогресса [14].

Отсюда следует вывод, что стабильность – это статический параметр, сохранение ее признаков и параметров в любых ситуациях. В то время как устойчивость отражает динамические процессы нивелирования возмущений, выводящих социально-экономическую систему из состояния равновесия (кризисы, шоки различного рода) и перехода в новое ее новое качество. Т. е. устойчивость в таком контексте означает не только сохранение положительных значений ее параметров, но и включает в себя развитие, которое проявляется в тенденции положительных изменений совокупных показателей развития социально-экономической системы с течением времени. Следует отметить, что стабильность выступает одним из условий устойчивости социально-экономических систем, поскольку снижает вариабельность параметров и повышает их предсказуемость. Однако стремление к стабильности социально-экономической системы может породить обратный процесс, который приводит к потере устойчивости. Х.П.Мински констатирует, что «стабильность дестабилизирует» (*stability is destabilising*) [15]. Таким образом, если в касательно детерминированных механистических систем уместно синонимичное употребление категорий «устойчивость» и «стабильность», то в приложении к исследованию социально-экономических систем такой подход ошибочен.

В условиях возрастания динамичности развития мировой экономики вопросы обеспечения национальной экономической безопасности входят в круг первоочередных задач государственной политики. Целью национальной экономической безопасности выступает защита экономики государства и социума от угроз и опасностей как внешних, так и внутренних, а также создания условий для защиты национальных экономических и политических интересов, удовлетворения потребностей всех ее субъектов. Сама суть политики безопасности заложена в природе систем и может быть объяснена действием закона самосохранения. Вопрос сохранения систем, нахождения взаимосвязи между развитием и безопасностью имеет глубокие корни. Так, Цицерон выдвигал проблему безопасности на первое место, указывая «...прежде всего, каждому виду живых существ природа даровала стремление защищаться, защищать свою жизнь, избегать всего того, что кажется вредоносным, и приобретать и добывать себе все необходимое для жизни» [16 с. 131]. Платон понимал безопасность как «предотвращение вреда государству» (171, с. 434). В общем смысле безопасность может трактоваться как состояние отсутствия опасности. Однако такой подход к трактовке безопасности представляется идеалистическим, поскольку трудно представить состояние функционирования социально-экономической системы, при котором отсутствуют противоречия в разрезе внутренних и внешних факторов среды ее функционирования. Следовательно, безопасность социально-экономической системы будет выражаться в ее жизнестойкости, т.е. ее способности противостоять угрозам и опасностям внутри и извне системы, что обеспечивается устойчивостью социально-экономической системы. Устойчивость выступает необходимым условием достижения состояния безопасности социально-экономической системы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резюмируя вышесказанное, следует отметить выявленную специфику изученных категорий. Так, «стабильность» – состояние социально-экономической системы, сохранение ее признаков и параметров в любых ситуациях. «Устойчивое развитие» или «сбалансированность» – это состояние социально-экономической системы, при котором сохраняются основные пропорции и соотношения между ее

элементами, способность удовлетворения потребностей системы за счет пропорционального (сбалансированного) развития. Устойчивость (резильентность) – это способность социально-экономической системы сохранять возможность дальнейшего развития, достигнуть своих целей. Устойчивость (резильентность) прямо соотносится со скоростью, с которой любая система возвращается к своему исходному состоянию после шока, полностью поглощая экзогенный импульс. «Безопасность» – состояние, являющееся следствием реализации принципа «устойчивого развития» и свойства устойчивости социально-экономических систем, которая становится обязательной предпосылкой целесообразного развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Оксфордский толковый словарь. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
2. Holling, C. Resiliency and stability of ecological systems // C. Holling. Annual Review of Ecological Systems, 1973, Vol. 4. pp. 1–24.
3. Meadows D. H., Randers J., Meadows D.L., Behrens W. W. The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind, NY.: Universe Books, 1972, 211 с.
4. Daly H., Costanza R. From a Failed Growth Economy to a Steady-State Economy. Encyclopedia of Earth. 2009.
5. Martin R. Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks // Journal of Economic Geography. 2012. № 12. pp. 1–32.
6. Foster K. A. A Case Study Approach to Understanding Regional Resilience. Institute of Urban and Regional Development, University of California, Berkeley, Working Paper 2007-08. 2007.
7. Ломоносов, М. В. Полное собрание сочинений: в 11 т. Академия наук СССР. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1950–1983. Т. 11: Письма. Переводы. Стихотворения. Указатели: дополнительный, справочный. 1983, 422 с.
8. Леонтьев, Д. А. Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. М.: Смысл, 2006, 63 с.
9. Павлова Е. Б., Гудалов Н. Н., Коцур Г. В. Концепция стрессоустойчивости в политической науке: на примере биополитических практик в Российской Федерации // Политическая наука. 2018. №1. С. 201–222.
10. Акбердина, В.В. Факторы резильентности в российской экономике: сравнительный анализ за период 2000–2020 гг. // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2021. Т. 17. № 8. С. 1412–1432.
11. Шестакова К.В., Карпенко Е.М. Устойчивость социально-экономических систем: междисциплинарный подход // Сацьяльна-економічні і правові дослідження. 2024. №2. С. 102–108.
12. Лопатников Л.И. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки. М.: Дело, 2003, 520 с.
13. Балашов А. И. Формирование механизма устойчивого развития фармацевтической отрасли: теория и методология: монография. СПб.: СПбГУЭФ, 2012, 161 с.
14. Лаврушин О.И., Фетисов Г.Г. Устойчивость прежде всего // Национальный банковский журнал. 2005. № 1. С. 56–60.
15. Мински Ф. Стабилизируя нестабильную экономику. М.; СПб: Изд-во Института Гайдара, Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2017, 624 с.
16. Цицерон М.-Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях. М., «Наука», 1993, 161 с.
17. Платон. Сочинения. М.: Мысль, 1971, Т.3., Ч.2., 431 с.

Kristina Şestakova
Yelena Karpenko

SOSIAL-İQTİSADI SİSTEMLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ "SABİTLİK", "DAVAMLI İNKİŞAF" "SABİTLİK" VƏ "TƏHLÜKƏSİZLİK" ANLAYIŞLARININ ƏLAQƏSİ

Xülasə

Məqalədə sosial-iqtisadi sistemlərin vəziyyətini və davranışını təsvir etmək üçün "davamlılıq", "davamlı inkişaf", "sabitlik" və "təhlükəsizlik" anlayışlarının istifadəsinin xüsusiyyətləri vurğulanır və göstərilir.

Məqsəd - "sabitlik", "davamlı inkişaf", "sabitlik" və "təhlükəsizlik" anlayışlarının məzmununun ümumi və spesifik aspektlərini, habelə sosial-iqtisadi sistemlərin öyrənilməsi kontekstində istifadəsinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Metodologiya - işdə nəzəri metodlarla (induksiya, deduksiya, analiz, sintez, müqayisə) yanaşı tədqiqatın metodoloji əsası kateqoriyalı təhlil və məzmun-təhlilindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri - "davamlılıq", "davamlı inkişaf", "sabitlik" və "təhlükəsizlik" anlayışları arasında fərq qoyulmuşdur.

Beləliklə, "sabitlik" sosial-iqtisadi sistemin hər hansı bir vəziyyətdə əlamətləri və parametrlərinin qorunub saxlanıldığı bir vəziyyəti müəyyənləşdirir. "Davamlı inkişaf" termini "tarazlıq" anlayışı ilə sinonimdir və onun əsas nisbətləri və elementləri arasındakı münasibətlərin qorunub saxlanıldığı sosial-iqtisadi sistemin belə bir fəaliyyətini, habelə proporsional (balanslı) inkişaf yolu ilə sistemin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətini göstərir. "Davamlı inkişaf" sosial-iqtisadi sistemlərin fəaliyyət prinsipi kimi çıxış edir. "Sabitlik" və ya möhkəmlik sosial-iqtisadi sistemin gələcək inkişaf imkanlarını qorumaq, məqsədlərinə çatmaq qabiliyyətini xarakterizə edir və sistemin parametrlərini dəyişdirmək mümkündür. Sabitlik hər hansı bir sistemin şokdan sonra orijinal vəziyyətinə qayıtma sürəti ilə birbaşa əlaqəlidir və ekzogen impulsu tamamilə udur. "Təhlükəsizlik", "davamlı inkişaf" prinsipinin həyata keçirilməsinin və məqsədəuyğun inkişafın məcburi şərtinə çevrilən sosial-iqtisadi sistemlərin sabitlik xüsusiyyətinin nəticəsi olan bir haldır.

Açar sözlər: *sosial-iqtisadi sistem, davamlılıq, davamlı inkişaf, sabitlik və təhlükəsizlik*

Kristina Shestakova
Elena Karpenka

CORRELATION OF THE CONCEPTS OF "SUSTAINABILITY", "SUSTAINABLE DEVELOPMENT", "STABILITY" AND "SECURITY" IN THE CONTEXT OF MANAGING SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS

Summary

The article highlights and shows the peculiarities of the use of the concepts of "resilience", "sustainability", "stability" and "security" to describe the state and behavior of socio-economic systems.

The aim is to identify the general and specific aspects of the content of the concepts of "resilience", "sustainability", "stability" and "security", as well as the peculiarities of their use in the context of studying socio-economic systems.

Methodology – the methodological basis of the study along with theoretical methods (induction, deduction, analysis, synthesis, comparison) is categorical analysis and content analysis.

The results of the study – the concepts of "resilience", "sustainability", "stability" and "security" are differentiated. Thus, "stability" defines such a state of a socio-economic system that preserves its features and parameters in any situation. The term "sustainability" is synonymous with

the concept of "balance" and indicates such functioning of the socio-economic system, in which its basic proportions and ratios between its elements are preserved, as well as the ability to meet the needs of the system through proportional (balanced) development. "Sustainable development" acts as a principle of functioning of socio-economic systems. Resilience is directly related to the speed with which any system returns to its initial state after a shock, completely absorbing the exogenous impulse. "Security" is a state that is a consequence of the realization of the principle of "sustainability" and the property of resilience of socio-economic systems, which becomes an obligatory prerequisite for expedient development.

Keywords: *socio-economic system, sustainability, resilience, stability and security*

UOT 6-004

Niyar Umarova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,

tex.ü.f.d., dos.

niyar61@list.ru

ORCID:0009-0000-3747-3459

İQTİSADI İNKİŞAFDA AĞILLI LAYİHƏLƏR

Xülasə

Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf mərhələsinin, internet-virtual əlaqələrin təsiri və tətbiqi nəticəsində global cəmiyyət (QC) mühitində integrasiya və multikultural dəyərlər global inkişaf edir. QC isə texnoloji inkişafa malik olan sivilizasiyaya əsaslanan baza üzərində qurulur və internet-şəbəkə sistemlərilə əlaqələr cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrilərək məhsuldar global informasiya fəzasını yaradır. Dünya inkişaf perspektivliyi ilə global səviyyədə ayaqlaşmaq üçün İKT sisteminin iş prinsipini öyrənmək, cəmiyyətdə əsas rol oynayan internet-şəbəkə əlaqələrini dərinlən mənimsəmək lazımdır. İKT vasitələrinin təsirlə fiziki əməyin intellektual əməklə əvəz olunması, biliklərin kapitala çevrilməsi, aparıcı iqtisadi sahələrdə əqli fəaliyyətin nəticələrinin təşviqi, innovasiya və yaradıcılığa olan maraqlar, virtual məkan üzərindəki əlaqələrin əvəz edilməzliyi, cəmiyyətdə rəqəmsal iqtisadiyyatın rolunun artması informasiya emal texnologiyalarına marağın artmasına səbəb olur. Dünya ölkələrində iqtisadi potensialın insan kapitalına çevrilməsi yolunda İKT sistemlərinin tətbiqi ilə əlaqədar sistemli tədbirlər həyata keçirilir.

Sürətli ötürülmə vasitələrinə malik olması, cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi proseslərinin inkişafında mühüm rol oynaması elektron texnologiyasını dünya səviyyəsində öndə gedən aparıcı qüvvəyə çevirir. Bu baxımdan məqalədə İKT tətbiqinin iqtisadi inkişafın dinamik yüksəlişinə müsbət təsiri, idarəetmə proseslərinin mərkəzləşməsində aparıcı rola malik olması, insanların rifahının yaxşılaşması üçün tətbiqinə ehtiyac yaranan "ağıllı" layihələrdən istifadənin əhəmiyyətinə geniş yer verilir. Həmçinin ölkə prezidenti tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişafına göstərilən diqqətdən bəhs edilərək, bu yönümlü qərarlar və layihələrə aid məlumatlar verilmiş və "Ağıllı layihə"rin üstünlüyü, onun tətbiqinin xüsusi diqqət mərkəzində olması və bu layihələrin işğaldan azad olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazilərində uğurla həyata keçirilməsindən bəhs edilir.

Məqsəd - iqtisadi inkişafda İKT-nin rolunun önəmliyi, dünya inkişaf səviyyəsinə uyğun ölkəmizdə innovativ texnologiyalara, rəqəmsal iqtisadiyyata göstərilən diqqəti, ölkə prezidenti tərəfindən iqtisadi inkişafda xüsusi rola malik olan "Ağıllı layihə"lərin tətbiqinə verdiyi önəmi və işğaldan azad olunmuş ərazilərdə onun tətbiqinin üstünlüyünü müəyyənləşdirməkdir.

Metodologiya - məqalədə iqtisadi inkişafda İKT-nin rolunu aydınlaşdırmaq üçün statistik təhlil və müqayisəli analiz metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi - İKT sektorunun müasir cəmiyyətdəki rolu, onun rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına birbaşa təsiri, "Ağıllı layihə"rin quraşdırılmasının üstünlüyü aydınlaşdırıldı.

Açar sözlər: İKT, iqtisadi inkişaf, rəqəmsal iqtisadiyyat, "Ağıllı layihə", internet

Giriş

Hazırda ixtisasdan asılı olmayaraq bütün sahələrdə tətbiq olunan İKT vasitələrindən istifadə sürətli informasiya mübadiləsinə imkan yaradır, bu isə cəmiyyətdə informasiya resurslarının artmasına və həmçinin informasiya xaosuna səbəb olur. Dünyanı dəyişdirmə

gücünə malik olan müasir rəqəmsal texnologiyalardan istifadə cəmiyyətdə elmi və praktiki innovasiyaların inkişafı ilə səciyyələnir. Qeyd edək ki, informasiya cəmiyyətində sürətli inkişafa yönəlmiş bu yol bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yoldur. Hazırkı cəmiyyətin bütün sahələrində İKT-nin tətbiqi nəticəsində informasiya və onun strukturu aparıcı rol oynayır. Bu isə iqtisadi inkişafın dinamik yüksəlişinə və idarəetmə proseslərinin mərkəzləşməsinə səbəb olur.

İş sistemində əlverişli mühit yaradan İKT sistemlərindən istifadə dövlət strukturlarına, iqtisadi və sosial sahələrə, elm və təhsilə, mədəniyyətə və bütövlükdə insanların həyat tərzinə müsbət təsir edir, dünya sistemi İKT vasitələrinin verdiyi üstünlüklərdən faydalanır. İnformasiya cəmiyyətinin əsas göstəricisi hesab edilən İKT sistemindən istifadə faizi 2008-ci ildə 51 % götürülürdüsə, hazırda bu rəqəm təqribən 93-97 % götürülür. Dünyanı bürüyən pandemiya şəbəkə əlaqələrini, virtual məkandan istifadəni məcburi şəkildə sürətlə aktivləşdirdi. Ona görə həmin illərdə dünyada IT modernləşdirilməsi sahəsi daha çox inkişaf etdi. IT modernləşdirilməsinin inkişafı və tətbiqi müasir cəmiyyətdə olduqca aktual sahə hesab edilir. Çünki, IT modernləşdirilməsi müxtəlif departamentlər arasında biznesin böyüməsinə və strategiyasını idarə etməyə kömək edir. Bu isə eyni zamanda hazırkı işçilərdən IT bacarıqlarına malik olmalarını tələb edir. IT modernləşdirilməsində məlumat mərkəzlərinin etibarlı müdafiəsinin təşkili üçün bulud yanaşmalarının rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hazırda *telesəğlamlıq marketing* sahəsi də daha sürətlə inkişaf edir. Qlobal telesəğlamlıq (ing.-telehealth) İKT tətbiqinin təzahüründən yaranan yeni termdir. Rəqəmsal texnologiyaların səhiyyə sistemində tətbiqi nəticəsində virtual tibb xidmətləri sahəsi genişləndirilir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi isə yüksək bilik və bacarıqları olan insan resurslarına tələbi artırır. Mütəxəssislərin fikrincə İKT sistemlərindən düzgün istifadə insan potensialını inkişaf etdirir və intellektual səviyyəni artırır.

Hazırda elmi tədqiqat potensialı müasirləşdirilmiş, tətbiqiyönlü tədqiqatların aparılması genişləndirilmiş, müasir texnologiyaların tətbiqi imkanları yaranmış və bu prosesdə əqli mülkiyyətin rolu artırılmışdır. Elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlara dair nəşrlərin sayı sürətlə artmışdır. Son 5 ildə akademik nəşrlərin sayı 80% artmış və Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan bu göstərici üzrə 2018-ci ildən etibarən hər il mütəmadi olaraq birinci yerdə qərarlaşmışdır. Son 5 ildə əqli mülkiyyət sahəsində institusional islahat nəticəsində Qlobal Rəqabətliklik İndeksində ölkəmiz "*Əqli mülkiyyətin qorunması*" göstəricisi üzrə 140 ölkələr sırasında 71-ci yerdən 30-cu yerə irəliləmiş, yaradıcı iqtisadiyyatın ÜDM-dəki payı 3,5%-dən 5,3%-ə yüksəlmişdir [1]. Əqli mülkiyyətə əsaslanan texnologiya, dizayn və brendlər formasında olan qeyri-maddi kapitalın davamlı inkişafı və artmasında əqli fəaliyyət nəticələrinin, innovasiya və yaradıcılığın təşviqi vacib amil rolunu oynayır. Bu səbəbdən:

- əqli mülkiyyətin üstünlük təşkil etdiyi yaradıcı iqtisadiyyatın inkişafı dəstəklənməli,
- yaradıcı və müasir rəqəmsal texnologiya biliciləri arasında əməkdaşlıq yaranmalı,
- peşə hazırlığının keyfiyyəti artırılmalıdır.

Elektron texnologiyalar başqa sahələridə özü ilə paralel inkişaf etdirir. İKT sisteminin inkişafı nəticəsində elm adamları virtual aləmlə əlaqəli təcrübələr apararaq yeni-yeni kəşflər əldə edirlər. Artıq intellektual, neyron, nanotexnologiya sistemlərdən nəinki xüsusi sahələrdə, hətta məişətdə də istifadə olunur. Hazırda hissiyatla, düşüncə ilə idarə olunan idarəetmə sistemlərindən, süni intellektə əsaslanan yeni texnoloji sistemlərdən, 4D çap texnologiyalarından, robot müəllimlərdən, humanoid robotlardan və s. istifadə olunur. Yeniləşən texnologiyalardan istifadə sahəsində əsas yeniliklər sırasında Bulud (Cloud)

texnologiyalarından istifadə də mühüm yer tutur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideyaları əsasında tərəqqi yolunda inamla addımlayan dövlətimiz hazırda iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni inkişafının tarixi dönüş mərhələsini yaşayır, bu inkişaf həmçinin dünyayada hegemon rola malik olan İKT sahəsinə də aiddir. Öz tarixi ərazi bütövlüyünü təmin etməklə ölkəmiz yeni global reallıqlar fonunda növbəti və daha böyük transformasiya astanasına keçid edir [2].

Ölkəmizdə iqtisadi inkişaf

Son illərdə ölkədə iqtisadi inkişafa müsbət təsir edən amillərin düzgün seçilməsi nəticəsində makroiqtisadi sabitlik və dayanıqlıq təmin edilmişdir, bu isə ölkədə sosial rifahı dəstəkləyən iqtisadi artıma səbəb olmuşdur. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf nailiyyətlərini xarakterizə edən beş fundamental nəticənin yüksəlməsi (1. Qalib dövlət; 2. Beynəlxalq nüfuz; 3. Təhsilli cəmiyyət; 4. Böyük iqtisadi potensial; 5. Yüksələn rifah) iqtisadiyyatın perspektiv inkişafına və ideyaların reallaşmasına zəmin yaradır.

Həyata keçirilən köklü struktur-institusional islahatlar nəticəsində milli iqtisadiyyatın strukturu dəyişmiş və iqtisadi artımlarda qeyri-neft sektorunun payı xeyli yüksəlmişdir. İqtisadiyyatımızın aparıcı sahələrində müasir elektron texnologiyası proqramlarından istifadə nəticəsində məhsuldarlıq xeyli artaraq, daxili istehsalda iqtisadiyyat sürətlə şaxələnməmiş və global dəyər zəncirinə effektiv integrasiya etmişdir. Hazırda maliyyə, turizm, aqrar, sənaye və s. kimi müxtəlif xidmətlər sahəsində İKT tətbiqini əhatə edən proqramlardan istifadə edilməsi nəticəsində Azərbaycan 4-cü Sənaye İnqilabının aktiv mərkəzlərindən biri olmuşdur, bu isə ölkəmizi xarici investorlar üçün böyük fərsətlər məkanına çevrilmişdir. Bu dövrdə milli iqtisadiyyat 15% artmış, qeyri-neft/qaz sahəsinin ümumi daxili məhsulu (ÜDM) isə 1,4 dəfə artmışdır. 2011-ci illə müqayisə etsək, hazırda *qeyri-neft/qaz* ixracı 78,3 faiz artmışdır. Azərbaycan 171 ölkəyə qeyri-neft məhsulları ixrac edir. Ölkəmizdə təmiz ekoloji mühit dəstəklənmiş, mövcud təbii resurslardan dayanıqlı və səmərəli istifadə ilə yanaşı, bərpa olunan enerji mənbələrinin dövrüyyəyə cəlbi imkanları genişlənmişdir. Aparılan məqsədyönlü siyasət, həyata keçirilən uğurlu struktur-institusional islahatlar nəticəsində qeyri-neft sektorunda özəl sektorun payı əhəmiyyətli dərəcədə böyümüşdür. Özəl sektorda inkişafın əsas aparıcı qüvvəsi qeyri-neft/qaz özəl investisiyaları olmuşdur. 2023-cü ildə aqrar və aqrar-sənaye məhsulları üzrə birgə ixracın statistik dəyəri təqribən 9,2 faiz artaraq 733,8 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir [6, səh.10], [1]. Qeyri-neft-qaz ixracının tərkib hissəsində əhəmiyyətli yer tutan aqrar-sənaye məhsullarının yaratdığı dəyər ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 12,9 faiz artaraq 162,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş, neft-qaz sektorunda məhsul istehsalı 1,9 faiz azalmış, qeyri neft-qaz sektorunda isə 7,8 faiz artmışdır [3]. Azərbaycan iqtisadiyyatı 2023-cü ildə bir faizə yaxın böyümüş və ölkədə 110,2 milyard manatlıq və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 0,8 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuş [10], ölkədə *kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı 74,3 faiz artmışdır*. Həmin məhsulların, elektrik avadanlıqlarının istehsalı sahələrində 2023-cü ildə 230,8 milyon manatlıq məhsul istehsal olunub. Belə ki, bu dövrdə 3 772 ədəd kompüter, 356,2 min ədəd ölçmə cihazları, 869 ədəd məişət soyuducuları və dondurucuları istehsal olunub. Əvvəlki illə müqayisədə bu məhsulların istehsalı 74,3 faiz, elektrik avadanlıqlarının istehsalı isə 10,3 faiz, stolüstü kompüterlərin istehsalı 2,7 dəfə, ölçmə cihazlarının istehsalı 2,1 dəfə artıb və 599 ədəd güc transformatoru, 5754 ədəd elektrik tənzimləyici cihazlar, 88 min 398,8 ton elektrik naqilləri istehsal edilib. Güc transformatorları illik müqayisədə 10,3% artıb, tənzimləyici cihazlar 47,8%, naqillər isə 4,6% artıb. İnformasiya və rabitə müəssisələri tərəfindən göstərilmiş 2826,6 milyon

manatlıq xidmətlərin 72,0 faizi əhali sektoruna aiddir, bu sahədə əldə edilmiş gəlirin 83,6 faizi qeyri-dövlət sektorunun payına düşüb, mobil operatorların gəlirləri isə 1 milyard manatı keçmişdir. Xidmətlərdən əldə edilən gəlirin 37,3 faizi və ya 1055,6 milyon manatı mobil telefon rabitəsi sahəsində formalaşmış [10], [11], [12].

Son on il ərzində ölkədə əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl genişmiqyaslı dövlət proqramları həyata keçirilir (Cədvəl 1).

Azərbaycanın böyük uğur salnaməsi olan işğaldan azad edilmiş torpaqların sosial-iqtisadi sistemə effektiv reinteqrasiyası təmin edilir. 2023-cü ildə azad edilmiş ərazilərdə 1000-dən çox sakinin məşğulluğu təmin edilib. Ümumilikdə 2023-cü ildə ölkə üzrə 1000-dən çox keçmiş məcburi köçkün peşə hazırlığına cəlb olunub [10]

Qlobal rəqabətin əsas faktoru kimi keyfiyyətli insan kapitalı, texnoloji modernizasiya və dayanıqlı iqtisadi artımın öz mühümlüyünü saxlaması üçün ölkədə yüksək sosial-iqtisadi rifah və potensial formalaşdırılmışdır. Azərbaycan dövləti postpandemiya və postkonflikt dövründə keyfiyyətə yeni olan və 2022–2030-cu illəri əhatə edən strateji inkişaf mərhələsinə daxil olur. Bu strateji dövrdə Azərbaycan dövləti öz qüdrətini daha da artırmaqla, yüksək rifah cəmiyyətinin qurulması istiqamətində yeni hədəfləri gerçəkləşdirmək əzmindədir. Məhz bu məqsədlə “Azərbaycan–2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq olunmuş və bu prioritetlərə söykənən “2022–2026-cı illərdə Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası” hazırlanmışdır. 2026-cı ilin sonuna qədər bu strategiyanın reallaşması nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı yeni keyfiyyət amilləri bazasında formalaşacaq, xüsusilə prioritet sahələrdə artım templəri sürətlənəcək [6]. Uzunmüddətli

Cədvəl 1. 2013-2023-cü illər arası ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir istiqamətləri

№	Ölkə iqtisadının inkişafına təsir istiqamətləri
1.	Köklü struktur-institusional və məqsədyönlü islahatlar. Kiçik və orta biznesin dominantlığını yüksəlmək layihələri.
2.	Ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün yerli istehsal potensialı və infrastruktur təminatının inkişaf etdirilməsi.
3.	Xarici investorların fəal cəlbinə əlverişli biznes mühitinin yaradılması. Qeyri-neft/qaz sahələrinin sürətli inkişafında xarici investisiyaların cəlb edilməsi.
4.	Əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl genişmiqyaslı dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi. Yoxsul təbəqənin ehtiyaclarının qarşılanmasına yönələn ünvanlı dövlət sosial yardımının genişləndirilməsi.
5.	Maliyyə sektorunun bütün seqmentlərinin sabitliyi və likvid olmasının iqtisadi artıma dəstəyi. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin təşkili.
6.	Keyfiyyətli insan kapitalının hazırlanması prosesinin təmin edən göstəricilərin yaxşılaşması (artması).
7.	Təhsilin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə müasir texnologiyaya əsaslanan təhsil infrastrukturunun yaradılması, tətbiqi
8.	Elmi tədqiqat potensialının müasirləşdirilməsi, tətbiqyönlü tədqiqatların genişləndirilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi prosesində əqli mülkiyyətin rolu artırılması
9.	Keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlılığın davamlı yaxşılaşması
10.	Təmiz ekoloji mühitin dəstəklənməsi və mövcud təbii resurslardan dayanıqlı və səmərəli istifadənin təmini
11.	Bərpa olunan enerji mənbələrinin dövrüyyəyə cəlbi imkanlarının genişlənməsi
12.	İKT sahəsinin yeniləşən inkişaf səviyyəsinə uyğun layihələrin, qərarların verilməsi, İT sahəsi üzrə daha çox mütəxəssislərinin yetişdirilməsi və s.

Mənbə: <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl4.pdf>

dövrə qarşıya qoyulan strateji vəzifələrin reallaşmasına yönələn “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafa dair Milli Prioritetlər” planı müasir inkişaf ideologiyasına əsaslanan yeni sosial-iqtisadi artım modelinin bazasında həyata keçiriləcəkdir [13]. Yeni sosial-iqtisadi inkişaf modeli olan bu layihə 2030-cu ilədək olan dövrdə ölkədə bütün sahələrdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan köklü islahatların ideologiyasını (məsələn, yaradıcı sahibkar, məhsuldar investisiyalar, innovasiyaları dəstəkləyən əqli mülkiyyətin inkişafı və rəqabətli bazarlar) təmin edir [6]. Dayanıqlı iqtisadi fəaliyyət mühitinin dəstəklənməsinə yönələn həmin sosial-iqtisadi inkişaf modeli iki mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- *Birinci mərhələdə* (2022–2026-cı illər) sosial-iqtisadi inkişaf modelinin 2030-cu ilədək uğurla reallaşdırılması üçün təməl şərtlər işə salınacaq və yeni sosial-iqtisadi inkişaf modeli ölkəmizdə çoxsahəli inkişafın yeni keyfiyyət səviyyəsini müəyyən edəcək.

- *İkinci mərhələdə* (2027–2030-cu illər) həmin təməl şərtlərin komplementarlığı şəraitində milli iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni simasının yaradılmasına nail olunacaq.

Artan iqtisadi güc və beynəlxalq nüfuz Azərbaycana Cənubi Qafqazın və ətraf regionların iqtisadiyyatlarının mənzərəsini dəyişdirməyə qadir olan iri layihələrin təşəbbüskarı kimi çıxış etmək imkanı yaratmışdır. Yeni inkişaf modeli çərçivəsində, işğaldan azad olunmuş ərazilər də əhatə edilməklə vahid iqtisadiyyat, yəni, müasir dəyər zənciri qurulacaqdır [1].

İqtisadi inkişafda İKT-nin rolu

İqtisadiyyat dünyada hegemonluq edə bilən və daima inkişafda olan bir sahədir. Bu inkişafa müsbət təsir edən əsas amillər sırasında - İKT sistemləri, tətbiqi proqramlar, yenilənən texnologiyalar, şəbəkə sistemləri ilə virtual əlaqələr çox böyük rola malikdir. İKT-nin dinamik inkişafı və universal tətbiqi iqtisadi sferada da köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Baş verən dəyişiklik prosesləri iqtisadiyyatın qloballaşmasını və virtuallaşmasını özündə əks etdirir.

Yenilənən texnologiyalardan düzgün istifadə bəşəriyyətdə gedən müasir təkamül proseslərinin həyata keçirilməsi və onun gələcəyi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında sürətli rəqəmsallaşma meyillərinin artması, internet-şəbəkə əlaqələrindən istifadə keyfiyyətli inkişaf üçün fərsətləri yaradır, çünki, rəqəmsal cəmiyyətin istehlakçıları sifariş etdikləri məhsulları bütün dəyər zənciri üzrə izləmə imkanına malik olurlar. Virtual bazarın formalaşmasında innovativ texnologiyaların tətbiqi müxtəlif imkanlar yaradır. İnternetin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istənilən müəssisədə intranet sisteminin yaradılmasını məcbur edir. Bu həm müəssisənin yeni fəaliyyət mühitinin yaradılmasına, həm də virtual məkanla dünya üzərindən internetin imkanlarından istifadəyə imkan verir. İnternet mühitindən istifadəyə şərait yaradan zaman bəzi amilləri, nüansları nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, məqsədli auditoriyanın dəqiq və geniş alanda əhatə olunması (yəni, məkan üzrə; daxilolma vaxtına görə; tematik saytlar üzrə və s.) əsas üstünlüklərdən biridir. Bu proseslərin işlənməsində həmçinin aşağıdakıları nüansları da nəzərə almaq lazımdır:

- Saytın dizaynının təkmilləşdirilməsinin müasir tələbata cavab verməsi;
- Virtual əlaqələrdə malların, əldə edilən nəticələr əsasında satışöncəsi və satış sonrası xidmətin analizi;
- İnteraktivlik (1. İstehlakçı satıcı ilə; 2. Məhsulla qarşılıqlı əlaqədə olmaq imkanı ilə);
- Əmtəə haqqında böyük həcmdə informasiyanın yerləşdirilməsi (audio; qrafik; video; animasiya və s.);

- İnformasiyanın yayılmasının, əldə edilməsinin operativliyi və mümkünlüyü;
- Maraqlar, peşə fəaliyyəti ilə bağlı virtual cəmiyyətlərin yaradılması, istifadəçilərin sayta maraq reytinginin artırılmasıq;
- İstehlakçıya təsir səviyyəsinin azalması və istehlakçılar üçün rahatlıq və bazar şəraitinə çevik adaptasiya. Sutkaboyu əlyetərlilik və çevikliyin təmin olunması;
- Ödəniş qabiliyyətli və sosial cəhətdən fəal auditoriya və s.

Real zaman rejimində fəaliyyət göstərən virtual bazarlar bütün dünyanı əhatə edən miqyasda, sutkanın 24 saati ərzində fasiləsiz olaraq (7/24) bizneslə məşğul olmağa imkan verir. Bunun nəticəsində bazarın zaman və məkanla bağlı olması haqqında təsəvvürlər yox olur və virtual bazar mühiti formalaşır. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində innovasiyaların tətbiqinin artan əhəmiyyəti iqtisadi strukturun bütün elementlərinə təsir edir.

İKT-nin tətbiqi ilə yaradılmış informasiya bazaları müəssisə daxilində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərilə xarici informasiya resurslarına yol açır. Hazırda hər bir müəssisə üçün məhsul bazarının fəaliyyəti, rəqiblərinin maliyyə vəziyyətinin analizi, dünya bazarı göstəricilərinin dinamikası, yeniləşən texnologiyalardan istifadə dərəcəsi və s. haqqında məlumatlara malik olmadan mövcud təsərrüfat məsələlərinin həlli qeyri-mümkündür. Hazırda insan resurslarının idarə olunması məsələsi gündəmdə olan aktiv sahələrdən biridir, ona görə də bu sahədə tətbiq olunan proqram modulunu, onların tətbiqini genişləndirilmək, yeniləmək istiqamətində (xidməti vəsiqələrin personalizasiyası modulu; ağıllı kart tipli xidməti vəsiqə; giriş-çıxış nəzarət modulu; iş vaxtının qeydiyyatı və s.) xüsusi maraqlar var.

- *Xidməti vəsiqələrin personalizasiyası modulu* – sistemdə qeydiyyatda alınmış şəxsi iş məlumatları əsasında xidməti vəsiqələrin çapı, tarixçəsinin aparılması, elektron imza təsdiqinə göndərilməsi və s. hissələrdən ibarətdir. Xidməti vəsiqələr müştərinin istəyinə uyğun dizayn olunur və ağıllı kart (smart card) üzərinə çap olunur. Məlumatların müəyyən bir hissəsi əməkdaşın iki çipli (təmassız və təmaslı) ağıllı kart tipli xidməti vəsiqəsinin təmaslı çipinə yazılır, digər təmassız çipdə isə giriş-çıxışın idarə olunması üçün məlumat saxlanılır.

- *Ağıllı kart tipli xidməti vəsiqənin tətbiq edilməsi vəsiqəsinin universallığını artırır* və əməkdaşın işlədiyi xüsusi proqram təminatlarına giriş üçün, quruma daxil olan zaman “turniket”dən keçmək üçün, həmçinin xidməti vəsiqə rolunu da oynayır. Buraya eyni zamanda:

- *Giriş-çıxış nəzarət modulu* (bütün hallarda açar rolunu isə əməkdaşın ağıllı kart tipli xidməti vəsiqəsi oynayır);

- *İş vaxtının qeydiyyatı* (hər bir işçinin hansı qapıdan və nə vaxt gəldiyini, nə vaxt getdiyini qeydiyyatda alaraq, informasiyanı verilənlər bazasında saxlayır) və s. aid ola bilər.

İqtisadiyyatın vacib elementlərindən biri də avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin yaradılması, mərkəzi nəzarət sisteminin düzgün qurulmasıdır. İqtisadiyyatın idarəedilməsi prosesi çoxcəhətlidir, həmçinin cəmiyyətin bütün fəaliyyət dairəsi ilə (məsələn, fəaliyyətin nizamlanması, qaydaya salınması, kiçik və böyük komplekslərin idarə olunması, canlı əməklə istehsal vasitələrinin əlaqələndirilməsi və s.) əlaqədardır. İqtisadi inkişaf və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönələn uğurlu addımların həyata keçməsi İKT vasitələrinin istifadə səviyyəsindən bilavasitə asılıdır və bu texnologiyalardan istifadə rahatlıq üçün əlverişli şəraiti yaradır. İstehsalçı ilə istehlakçı arasında birbaşa əlaqələrin qurulmasına, istehsalın fərdiləşdirilməsinə, natural təsərrüfatın intellektual, texnoloji alternativlərinin meydana gəlməsinə, bazardan kənar iqtisadi münasibətlərin qurulmasına və inkişafına imkanı İKT verir. Hazırda iqtisadi inkişafda virtual məşğulluq çox böyük əhəmiyyətə malikdir. (Virtual məşğulluq işçinin ənənəvi ofisindən kənarda, çevik iş rejimində, əməyin predmeti kimi müvafiq əlaqə vasitələri və

İKT-dan istifadə etməklə həyata keçirdiyi məşğulluq növüdür). Virtual iqtisadi münasibətlər sistemində yeni əmək fəaliyyəti növü - *informativ əmək fəaliyyəti formalaşır*.

İnformativ əmək fəaliyyəti və onun fəaliyyət sahəsi informasiya resurslarının istehsalı və istismarı ilə əlaqəli olan münasibətlər sistemidir. Əmək bazarının virtual müstəvidə yaradılması və istifadəyə verilən elektron informasiya sistemi (EİS) əmək müqaviləsi bildirişləri haqqında bütün məlumatları əhatə etməklə, respublikanın əmək bazarı ilə bağlı obyektiv təhlillərin aparılması üçün dolğun informasiya bazası formalaşdırır.

İKT öz elmi nailiyyətlərilə rəqəmsal iqtisadiyyatın yüksəlişinə çox böyük imkanlar yaradır. Bütövlükdə, İKT sistemlərinin təsiri ilə iqtisadi sferada baş verən transformasiya proseslərinin sistemli, məqsədli, ardıcıl olaraq elmi cəhətdən öyrənilməsinə və bu proseslərdən yaranan nəticələri düzgün proqnozlaşdırmağa ehtiyac var. Yalnız ciddi elmi əsaslara söykənən iqtisadi model qurmaqla iqtisadi münasibətləri hüquqi müstəvidə tənzimləmək, inkişaf etdirmək mümkündür. Məsələn:

1. İnkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq yeni innovativ texnologiyalar tətbiq olunmalı və müvafiq olaraq kadrların yetişməsinə, yeni texnologiyanın mənimsədilməsinə imkan yaradılmalı, öyrədici yönümlü saytların sayı artırılmalı və dünyada tanınmış firmalarla qarşılıqlı əlaqəli işlər təşki olunmalı;

2. Daha az xərclə iqtisadi vəziyyətə uyğun ümumi riskin azalmasının təmin edilməsinə xüsusi diqqət göstərilməsi;

3. İKT-nın yeni vasitələrinin əldə edilməsi üçün xüsusi güzəştli kreditlərdən istifadəyə şəraitin yaradılması və s.

Lakin innovativ texnologiyalardan, İKT-dan istifadə zamanı bəzi nüansları nəzərə almaq və onlara əməl etmək lazımdır, məsələn:

- İKT vasitələrindən istifadə və tətbiq baha başa gəlidiyi üçün istifadəçi tələb olunan büdcənin əvvəlcədən hesablanmasında maraqlı olmalı;

- Səmərəliliyin qiymətləndirilməsində hansı üsuldan istifadə olunması konkret şərait və tələbata görə müəyyənləşdirilməli və s.

Ümumiyyətlə, müəssisənin iqtisadi inkişafı üçün İKT-nın:

a) mərhələlərlə,

b) ayrı-ayrı alt sahələrə ardıcılıqla tətbiqini təşkili – daha əlverişli və az risklidir.

Yalnız ciddi elmi əsaslara söykənən iqtisadi model qurmaqla və müasir texnologiyaları tətbiq etməklə iqtisadi münasibətləri hüquqi müstəvidə tənzimləmək, virtual məkanda inkişaf etdirmək mümkündür.

İKT və müvafiq ixtisaslı kadrlar tərəfindən düzgün idarəetmə sistemilə görülmə tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sahələri, həmçinin kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf edir. elektron texnologiyaların aqrar sahələrdəki tətbiqi bu sahənin sənaye və digər sahələrə nisbətən inkişafında olan fərqlilikləri aradan qaldırılır, əmək qabiliyyətini yaxşılaşdır, iş sisteminin dəqiqliyini yüngülləşdirir və prosesləri sürətli şəkildə icra edir. Ona görə də, İKT sistemlərinin tətbiq olunduğu aqrar sahələrdə ixtisaslı kadrların işə cəlb olunması və həmçinin təhsil sahəsində də kənd təsərrüfatına marağın yaradılması mühüm şərtlərdən biridir.

İqtisadi inkişafda ağıllı layihələr

İqtisadi sferada İKT-nın tətbiqi ilə baş verən dəyişiklik prosesləri cəmiyyətdə mühüm rol oynayır və həmçinin rəqəmsal informasiyalashmanın artan sürətlə baş verməsi iqtisadi sahələrdə paralel şəkildə düzgün diaqnoz qoymanı tələb edir. İKT vasitələrinin tətbiqi iqtisadi sferanın fəaliyyət strukturunda, forma və üsullarında, inkişaf istiqamətlərində köklü dəyişikliklərə səbəb olur. İnternet-şəbəkə vasitələrinin global-virtual xüsusiyyətləri cəmiyyətdə informativlik şəraitini yaradır və ənənəvi iqtisadi münasibətlərin

real müstəvidən virtual müstəviyə keçməsinə labüdləşdirir. Ona görə də iqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklərin sistemli olaraq elmi cəhətdən öyrənilməsinə, bu proseslərin doğuracağı nəticələrin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasına ehtiyac var.

Innovativ texnologiyaların tətbiqi aqrar sahələrdə vahid mərkəzdən nəzarətə imkan verməklə yanaşı, həmçinin bu sahəni daha da inkişaf etdirir. Yeni yaranan mühitdə isə bazar strukturlarının, onun funksiyalarının və elementlərinin mühitə necə adaptasiya olunacağı, yeni münasibətlərin formalaşması inkişaf etsə də, yenə də burada bir sıra özünə məxsus suallar yaranır. Çünki, “ağıllı” şəhər, “ağıllı” iqtisadiyyat, “ağıllı” texnologiyalar, “ağıllı” idarəetmə, “ağıllı” infrastruktur və s. sahələrinin tətbiqində müəyyən problemlər yaranı bilər. Daim inkişafda olan elektron texnologiyaların son nailiyyətləri əsasında yaranan “ağıllı” layihələr müxtəlif istiqamətlər üzrə bütün sahələrə öz müsbət təsirini göstərir. “Ağıllı” texnologiyaların tətbiqinə nümunə kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

- işçilərin vaxtının izlənməsi (“ağıllı” kartlar);
- sürücülük prosesinin avtomatlaşdırılması (“ağıllı” sensorlar);
- enerji istehlakının azaldılması (“ağıllı” enerji sistemləri);
- tibbi analiz sahəsində tətbiqi (“ağıllı” tomoqrafik sistemlər);
- kənd təsərrüfatında “ağıllı” layihələr;
- sürücülük prosesinin avtomatlaşdırılması;
- intellektual robot texnologiyalarının idarə olunması, tətbiqi və s.

Göstərilən misallara əlavə kimi sənaye, aqrar, turizm, tibb, fərdi sahibkarlıq və s. sahələrinə misal göstərmək olar. Məsələn:

1. Sənaye sahəsində “ağıllı” layihələr. Bu sahəni hazırda müasir sənaye sistemlərində tətbiqi əhəmiyyətli bir rol oynayır. Sənayenin inkişafına kömək edən və onu daha sürətli və effektiv edən bu layihələr - avtomobil, enerji, istehsal və s. sahələrdə istifadə edilir.

2. “Ağıllı Büdcə” layihəsi. Ölkəmizdə gənclərin yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onlar arasında maliyyə savadlılığını təşviq etmək məqsədilə Azərbaycan Gənclərinin Nailiyyəti İctimai Birliyi AR Prezidenti yanında Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə “Ağıllı Büdcə” layihəsi çərçivəsində poster yarışlar təşkil edib. Layihədə iştirak edənlər komandalar maliyyənin əsas anlayışları olan büdcə, bank, bank kartları, vergi, sığorta və s. mövzular əsasında posterlər hazırlayıblar [7, səh. 114-128]

3. “Ağıllı turizm”. “Ağıllı turizm” turistlər və maraqlı tərəflər (paydaşlar) və fiziki obyektlər arasında ən son texnologiya ilə əlaqə qurmağa imkan verən mobil avadanlıq, proqram təminatı və şəbəkələrinin birləşməsidir (kommunikasiyasıdır) və bu birləşmə şəxsi xidmətlər üçün real vaxt informasiyasını tam təmin etməlidir. Avropa İttifaqının “Ağıllı Turizm Paytaxtları” müsabiqəsinə şəhərlər tərəfindən təqdim edilmiş müraciətlərdən 2023-cü ilin ən yaxşı təcrübələrinin seçimini göstərən hesabatda hər bir kateqoriyada (məsələn, əlçatanlıq, dayanıqlılıq, digitalizasiya, mədəni irs və yaradıcılıq) ən yaxşı təcrübələrin seçimi göstərilmişdir. Bu hesabatda effektivliyi artırmaq, vaxt məhdudiyyətlərini azaltmaq və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün istifadə olunan bəzi layihələrin nümunələrinin (məsələn, “Awaji Yumebutai” - Yaponiya memarının Tadao Ando-nun 2.3 milyon kvadrat metr sahəsində yerləşən ən iri layihəsi; “ESO Hotel” - Çili-dəki Cerro Paranal dağında yerləşən Paranal Observatoriyasının evi və s.) adı verilmişdir. Bu yönümdə “İqlim dəyişikliyi və sosial haqsızlıqlar” kimi məsələləri həll etmək üçün davamlı həll yollarını axtaran dünya İqtisadi Forumunun “UpLink” layihəsində misal göstərmək olar. Bu layihə yenilikçilərə onların girişimlərini (cəhdlərini) genişləndirmək, asanlaşdırmaq və təsirini daha da sürətləndirmək üçün lazım olan investorlar, korporativ tərəfdaşlar, ekspertlər və digər təşkilatlarla əlaqə qurmaq üçün körpü yaratmaq məqsədilə yaradılmış açıq yeni platformadır.

Turizmin sahəsinin inkişafı, şirkət işlərinin avtomatlaşdırılması və asanlaşması yönündə müxtəlif proqramlardan, tur proqram paketlərindən istifadə olunur, məsələn, MASTER TUR, CAMO TYP, TURWIN MULTIPRO AMADEUS, GALILEO, SABRE, WORLDSPAN və s.

Hazırkı hava çirkliliyinin artması, yeni enerji növlərinə tələbatın yaranması dövründə yeni texnologiyaya əsaslanan “ağıllı layihə”lərdən istifadəyə ehtiyac duyduğumuz bir zamanda infrastrukturun planlaşdırılması, təmin edilməsi, idarə edilməsi üçün daha sürətli texnologiyaya əsaslanan yeni yanaşmaların qəbul edilməsi xüsusilə vacibdir. Davamlı infrastrukturun inşası üçün ağıllı sistemlərin tətbiqi bütün sahələrdə yerinə yetirilməlidir.

İqtisadiyyatda “ağıllı layihə”lərin tətbiqi müxtəlif istiqamətli aparılır, məsələn:

- ✓ Sənaye sahəsində ağıllı layihələr;
- ✓ Ağıllı Şəhər və ya Ağıllı kənd;
- ✓ Ağıllı və Davamlı İnfrastruktur və s.

Hazırda inkişaf etmiş bir çox ölkələrin aqrar sahələrində “ağıllı” layihələrin müxtəlif istiqamətlərindən geniş şəkildə istifadə olunur. “Ağıllı kənd” layihəsi əsasən kənd təsərrüfatının inkişaf tempini artırmaq üçün tətbiq olunur. Türkiyədə, Almaniyada, Finlandiyada, ABŞ-da və s. ölkələrdə “Ağıllı kənd layihəsi” (AKL) geniş şəkildə tətbiq olunur. Çünki bu yönümlü layihələrin tətbiqinin özünə xas olan bir çox üstünlükləri var (**Şəkil 1**). Aqrar sektor, sənaye və xidmət sahələrində ağıllı texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığın artmasına səbəb olmaqla bərabər, həmçinin həmin sahədə IT mütəxəssislərinə ehtiyac yaradır, ona görə də dövlətlətimiz aqrar sektor, sənaye, xidmət sahələrinin inkişafını dəstəkləyən infrastrukturun yaradılmasında aktiv iştirak edir. Müxtəlif sənaye parklarının, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılmasında, istehsal olunan məhsul və xidmətlərin xarici bazarlara ixracının stimullaşdırılmasında ölkənin xüsusi maraqları var, çünki, bu səbəbdən ölkəmizdə - 2023–2026-cı illərdə kənd təsərrüfatı hər il orta hesabla 4% artacaq, nəqliyyat sektorunda orta illik artım tempi 5%-i üstələyəcək, tranzit yükdaşımalardan əldə olunan gəlir 450 mln. manata çatacaq, həmçinin qeyri-neft/qaz sənayesi hər il orta hesabla 8,3% artacaq, sənaye zonalarının qeyri-neft/qaz sənaye istehsalında payı 15%, qeyri-neft/qaz sənaye ixracında payı isə 25% olacaqdır. İnformasiya və rabitə sektorunda hər il orta hesabla 10%-dən çox, tikinti sektorunda isə təxminən 3% artım olacaq.

İnkişaf etmiş ölkələr sırasına aid edilən ölkəmiz “ağıllı” kənd layihəsindən ilk dəfə Qarabağ bölgəsində istifadə edib. Bu innovativ texnologiyalardan istifadə bazarı müxtəlif bölmələrə ayırır, məsələn:

- “ağıllı” istehsal və logistika,
- “ağıllı” kənd yerləri,
- “ağıllı” şəhər yerləri,
- “ağıllı” dövlət xidmətləri.

Şəkil 1. Ağıllı layihələrin tətbiqinin üstünlükləri

Mütəxəssislərin araşdırmasına görə “ağıllı” istehsal və “ağıllı” kənd təsərrüfatı sahələri, müvafiq qaydada 70 milyard və 55 milyard avro ilə ən yüksək xalis mənfəət gətirir. 5G mobil texnologiyasının “açıq innovasiyalar platforması” kimi istifadə olunması nəticəsində 2025-ci ilə qədər 2.600.000.000 avro maliyyə mənfəəti əldə edə bilər [8].

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsində bir çox abadlıq işləri aparılır. Oradakı vəziyyəti stabilləşdirmək, dayanıqlı məskunlaşma üçün layiqli həyatı təmin etmək və bu bölgəni inkişaf etdirmək üçün bir çox yeni layihələr qəbul edilir, planlı işlər həyata keçirilir və müvafiq olaraq xeyli maliyyə vəsaiti ayrılır. Məsələn, AR prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanı ilə **Qarabağ Dırçəliş Fondu** yaradılmışdır.

“Ağıllı kənd” dedikdə - dayanıqlı inkişafın təmin olunması məqsədilə sosial-iqtisadi xidmətlərin keyfiyyətinin, təhlükəsizliyinin, səmərəliliyinin artırılması, xidmətlərin göstərilməsində informasiya texnologiyalarının və innovasiyaların tətbiq edilməsi, habelə bu xidmətlər üzrə mövcud resursların effektiv istifadəsi və idarə olunması üçün zəruri infrastrukturaya malik olan kənd nəzərdə tutulur.

“Ağıllı kənd layihəsi”nin (AKL) Qarabağ bölgəsində tətbiqi ilə əlaqədar Prezidentimiz Sərəncam imzalayıb (“Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında 19 aprel 2021-ci il AR Prezidentinin Sərəncamı). Həmin layihənin tətbiqi ilə əlaqədar ölkə Prezident qeyd edib ki, “Ağıllı kənd” layihəsinin Qarabağ ərazisində tətbiq edilməsində məqsəd, **erməni işğalçıları tərəfindən bu bölgədə dağıdılmış şəhər və kəndlərimizin ən müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulmasıdır. Burada qurulacaq sistemdə əsas rol “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyaları oynayır, yəni, yenidənqurma prosesləri müxtəlif konsepsiyalar əsasında bərpə olunur** [7], [8]. İlk olaraq Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində tətbiq olunan “Ağıllı kənd” layihəsində yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit əsas götürülmüş və enerjidən səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə dayanıqlı enerji mənbələrinə üstünlük verilmişdir. Layihədə kəndin enerji təminatının dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün Həkəri çayı üzərində hər biri 212 kVt olmaqla 3 (üç) hidravlik turbindən, illik istehsal gücü 5.553.200 kVts olan Arximed Turbini tipli su elektrik stansiyası inşaat edilmiş və inzibati binaların üzərində qoyuluş gücü 325 kVt olan fotovoltaiq günəş panelləri quraşdırılmışdır. Çirkab sularının bioloji emal prosesi ilə təmizlənməsi ilə ildə 41.000 m³ texniki su əldə edilir. Həmçinin “ağıllı kənd”də evlərin xarici divarlarının tikintisində termobloklardan, tavan və döşəmələrinin tikintisində xüsusi izolyasiya materiallarından istifadə edilmişdir. “Ağıllı kənd”də yüksək sürətli (GPON (Gigabit Passive Optical Network – Gigabit tutumlu Passiv Optik Şəbəkə) internet şəbəkəsi mövcuddur [8], [9]. Bu texnologiya vasitəsilə sürətli internet, ağıllı video müşahidə kameraları, LCD məlumat lövhələri, audio məlumatlandırıcı anons sistemi, avtomatik meteo müşahidə stansiyası olan çox funksiyalı işıq dirəkləri quraşdırılmışdır. Əhalinin sosial rifahının rahat və yüksək səviyyədə təmin edilməsi üçün tele-səhiyyə, e-təhsil və digər elektron xidmətlər üzrə innovativ həllər tətbiq edilir.

“Ağıllı kənd”in mərkəzində “Ağıllı fermer təsərrüfatları” dayanmalıdır. Qarabağda təqdim edilən “Ağıllı kənd” (“ağıllı”) layihəsi müxtəlif bölmələrdən ibarətdir. Hər bir bölmə isə özlüyündə bir neçə alt hissədən ibarətdir. Onun bir neçə alt hissədən ibarət olmasının səbəbi odur ki, hazırlanan layihə müəyyən addımlar əsasında proqramda nəzərdə tutulan ardıcılıqla həyata keçirilir. Smart “Ağıllı kənd” layihəsinin həyata keçirilməsi və tətbiqi ardıcılığında aşağıdakı istiqamətlər nəzərdə tutulmuşdur. Qarabağ bölgəsində tətbiq olunan “Ağıllı kənd” layihələrinin tərkib hissələrinə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik;

1. Smart - Səmərəli;
2. Smart - Müasir;

3. Smart – Ağıllı idarəetmə;
4. Smart – Rahat;
5. Smart – Təhlükəsiz.

"Ağıllı kənd"lərdə ənənəvi suvarma üsullarının yerinə müasir suvarma sistemlərindən istifadə olunur, heyvandarlıq sahəsində məsafədən idarəetmə sistemləri genişləndirilir. Həmçinin dron texnologiyası həm suvarma, həm də əkin işlərində geniş tətbiq edilməlidir.

Ölkədə 2025-ci ilədək güclü infrastrukturun qurulması ilə bağlı mexanizmlərin tətbiqi və səmərəli istifadəsinin (bu sistem mobil əlaqə ilə uzaq bölgələrdə sürətli mobil xidmətlərə çıxış təmin edir) təmini üçün çox böyük işlər görülür. Hazırda mobil texnologiyaların əlçatan olması uzaq bölgələrdə sürətli mobil xidmətlərə çıxışı təmin edir. Ölkənin tranzit informasiya məkanına çevrilməsi və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçməklə Şərqlə Qərb arasında informasiya axınının təmin edilməsi məqsədilə "Trans-Avrasiya Super İnformasiya Magistralı" (TASİM) layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlər davam etdirilir. Layihəyə uyğun olaraq İKT sənayesinin inkişafı üzrə ardıcıl qaydada planlı işlər görülür.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış məqsədinin reallaşdırılması üçün əhalinin dayanıqlı məskunlaşması təmin olunacaq. Həmin ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası təmin ediləcəkdir.

Nəticə

Cəmiyyətdə mühüm rol oynayan iqtisadiyyat sahəsini inkişaf etdirmək üçün İKT sistemlərinin təsirlə elektron kommersiyanın, innovativ texnologiyaların, rəqəmsal marketinqin inkişafı vacibdir. Bunun üçün xüsusi maliyyə vəsaiti ayrılaraq, yeni texnologiyaların tətbiqinə uyğun sistemli tədbirlər hazırlanmalıdır, bu isə işçilərdən xüsusi IT bacarıqlarına malik olmalarını tələb edir. Xidmət keyfiyyətinə nəzarət edilməsi, istehlakçıların maraqlarının qorunması istiqamətində tənzimləyici qurumun yaradılması və ölkədə güclü infrastrukturun qurulması ilə bağlı xüsusi xidmət təkliflərin hazırlanması və planlı tədbirlərin görülməsi vacib amillərdən biridir, bunun üçün:

1. Telekommunikasiya sektorunda beynəlxalq tələblərə cavab verən standartların tətbiqini təmin etmək və "ağıllı layihə" sektora investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması istiqamətində yeni layihələrin tətbiqinin genişləndirilməsini və onların hazırlanmasında beynəlxalq təcrübələrə müraciətin təşkil edilməsini,
2. Ölkənin texniki savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasına nail olmaqla təhsil sistemində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına tam şəraitin yaradılmasını,
3. Sabit və mobil genişzolaqlı şəbəkə vasitələrinin əhatə dairəsini 95 faizə çatdırmaq, güclü infrastrukturun qurulması ilə bağlı mexanizmlərin səmərəli istifadəsinin təşkili və milli tezlik bölgüsünün səmərəliliyinin artırılmasını,
4. Bu sahə üzrə xüsusi maliyyə vəsaiti ayrılaraq güclü infrastrukturun qurulması ilə bağlı müvafiq mexanizmlərin normativ-hüquqi əsaslara istinad edərək yaranması və "ağıllı" sistemlərin tətbiqinin sürətləndirilməsini,
5. Güclü potensiallı İKT sənayesinin, cəmiyyətin artan tələbatını təmin edən telekommunikasiya infrastrukturunun və əlverişli biznes mühitinin yaradılmasını, həmçinin ölkədən valyuta axınını azaltmaq məqsədilə əsas texnologiya məhsullarının yerli istehsalının artırılmasını,
6. Güclü İKT sistemindən istifadə edərək bütün proseslərin rəqəmsallaşdırılmasını və onun əlçatan olmasının təminini məqsədə uyğun hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. <https://E-Qanun.Az/Framework/50013>
2. <https://bakuforum.az/az/dunyani-deyisdiren-muasir-texnologiyalar/?fid=2258>
3. <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/125533->
4. <https://report.az/biznes-xeberleri/azerbaycan-qeyri-neft-ixracini-18-artirib10082023/>.
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı “Maliyyə sabitliyi hesabatı” 2022. <https://uploads.cbar.az/assets/ca7a4b6c03edafd2d0219a937.pdf>
6. <https://e-qanun.az/framework/50013>
7. N.Umarova. “İqtisadiyyatda innovativ texnologiyalar. Elektron kommersiya”. Dərs vəsaiti ADNSU mətbəəsi. Bakı 2021/
8. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/16491>
9. <https://www.azerbaijan-news.az>.
10. <https://fed.az/az/statistika/azerbaycan>
11. <https://www.stat.gov.az/news/index>
12. <https://azertag.az/xeber/azerbaycanin>
13. <https://president.az/az/articles/view/50474>

Нияр Умарова

УМНЫЕ ПРОЕКТЫ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Резюме

В результате влияния и применения современного этапа развития научно-технического прогресса в среде глобального общества (ГО) глобально развиваются интернет-сетевые системы, интеграция и мультикультурные ценности. ГО же строится на базе цивилизации с технологическим развитием, а связи с интернет-сетевыми системами становятся ведущей силой общества, создавая продуктивное глобальное информационное пространство. Чтобы идти в ногу с перспективой мирового развития на глобальном уровне, необходимо изучить принцип работы системы ИКТ, глубоко освоить отношения интернет- сетевые связи, которые играют ключевую роль в обществе. Замена физического труда интеллектуальным трудом под влиянием инструментов ИКТ, трансформация знаний в капитал, продвижение результатов интеллектуальной деятельности в ведущих сферах экономики, интерес к инновациям и творчеству, незаменим по отношению на виртуальном пространстве. Возрастающая роль цифровой экономики в обществе приводит к росту интереса к технологиям обработки информации. В странах мира реализуются системные меры в связи с применением систем ИКТ с целью трансформации экономического потенциала в человеческий капитал.

Тот факт, что они обладают быстрыми средствами передачи и играют важную роль в развитии процессов демократизации общества, делает электронные технологии ведущей силой на мировом уровне. В связи с этим в статье уделяется большое внимание положительному влиянию применения ИКТ на динамичный рост экономического развития, ведущей роли в централизации процессов управления, а также важности использования «умных» проектов, которые необходимо применять для улучшения благосостояния людей. Также было отмечено внимание, уделяемое президентом страны развитию не нефтяного сектора, дана информация, связанная с решениями этих проектов, а также описывается преимущество «Умных проектов», в котором отмечается особая направленность его применения и успешная реализация этих проектов на освобожденных от оккупации территориях Нагорного Карабаха.

Цель – подчеркнуть значимость, роли ИКТ в экономическом развитии, внимание,

уделяемое развитию инновационных технологий, цифрового маркетинга в нашей стране в соответствии с мировым уровнем развития, значение, придаваемое Президентом страны реализации «Умные проекты», которым отведена особая роль в экономическом развитии, и определить преимущества их применения на территориях, освобожденных от оккупации.

Методология - в статье используется метод статистического анализа и сравнительного анализа для выяснения роли ИКТ в экономическом развитии.

Результат исследования – выяснена роль сектора ИКТ в современном обществе, его непосредственное влияние на развитие цифровой экономики, преимущества установки «Умных проектов».

Ключевые слова: ИКТ, экономическое развитие, цифровая экономика, «Умный проект», интернет

Niyar Umarova

SMART PROJECTS IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary

As a result of the influence and application of the modern development stage of scientific and technical progress, internet-virtual connections, integration and multicultural values are developing globally in the global society (GS) environment. On the other hand GS is built on a foundation based on civilization of technological development, and connections with Internet-network systems become the leading force of society, creating a productive global information space. In order to keep up with the world development perspective at the global level, it is necessary to study the working principle of the ICT system, to deeply master the Internet-network relations, which play a key role in society. The replacement of physical labor with intellectual labor under the influence of ICT tools, the transformation of knowledge into capital, the promotion of the results of intellectual activity in leading economic fields, the interest in innovation and creativity, the irreplaceability of relations on the virtual space, the increasing role of the digital economy in society, leads growing to interest in information processing technologies. Systematic measures are being implemented in the countries of the world in connection with the application of ICT systems in order to transform the economic potential into human capital.

Having fast transmission means, Playing an important role in the development of the processes of democratization of society, makes electronic technology a worldwide leading force. In this regard, the article gives great attention to the positive impact of ICT application on the dynamic growth of economic development, the leading role in the centralization of management processes, and the importance of using "smart" projects, which need to be applied to improve human well-being. Also, the attention paid to the development of the non-oil sector by the country's president was mentioned, information related to these oriented decisions and projects was given, and the advantage of "Smart projects", the special focus of its application, and the successful implementation of these projects in the territories of Nagorno-Karabakh freed from occupation are mentioned.

Methodology - the article uses the method of statistical analysis and comparative analysis to clarify the role of ICT in economic development.

Purpose - the importance of the role of ICT in economic development, the attention given to the development of innovative technologies, digital marketing in our country in accordance with the world level of development, the importance attached by the president of the country to the implementation of "Smart projects", which have a special role in economic development, and determines the advantage of its application in the territories liberated from occupation

The result of the study - the role of the ICT sector in modern society, its direct impact on the development of the digital economy, the advantage of installing "Smart projects" was clarified.

Key words: ICT, economic development, digital economy, "Smart project", internet

UOT 3.33.331

Mirzəbala Poladov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı
e-mail: mirze.poladov@list.ru

ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA İŞ YERİNDƏ KOUÇİNG VƏ ONUN TƏSİRLƏRİ

Xülasə

XXI əsrin əvvəllərindən bəri bir çox şirkət İnsan Resurslarının idarə edilməsinə daha çox diqqət yetirməyə başlamışdır. Artıq şirkətlər öyrənmə və inkişaf funksiyasının nə qədər önəmli olduğunu başa düşür. XXI əsr "İnformasiya əsri"dir, sənaye əsrinin obyektı isə fərqli bir paradigmaya əsaslanmalıdır. 2013-cü ildə ABŞ-da İnsan Resursları İdarəetmə Assosiasiyası tərəfindən nəşr edilmiş, iş yerindəki tendensiyalar və proqnozlar hesabatında müəyyən edilmiş insan resurslarının idarə edilməsinin (HRM) İlk dörd problem: ən yaxşı işçiləri saxlamaq, çevik vaxt və uzaqdan işləmək, korporativ liderlərin yaşlı nəsiləri təqaüdə çıxdıqları üçün korporativ liderlərin gələcək nəslini inkişaf etdirmək və bu yolda korporativ bilikləri qorumaq və istedadlı işçilərin tapmaq zərurəti çevrilmişdir. Kouçinq uzun müddətdir ki, iş dünyasında menecerlər üçün inkişaf vasitəsi kimi istifadə olunmaqdadır. İndiki vaxtda kouçinqin təsirini dərk edən bir çox şirkət ondan bütün səviyyələrdə istifadə edir.

Məqsəd: İş dünyasında şirkətlərdə inkişaf vasitəsi kimi istifadə olunan Kouçinqin, işçilərin bacarıqlarının artırılması, məlumatlılığının artırılması, onların dəyərlərinin artırılması, dəyişiklikləri dəstəklənməsi və qısa müddətdə adaptasiyanın təmin olunması və eləcə də işçilərin peşəkar məqsədlərinə nail olunmasında rolunun müəyyən olunması üçün "İş yerində kouçinq" yanaşmasının araşdırılmasıdır.

Metodologiya: Araşdırmanın məqsədi ilə paraleldir və insan davranışını araşdırır. Daxil olan hadisələri araşdırmaq üçün zəngin alətlər təqdim edən keyfiyyət tədqiqat metodu müşahidə, müsahibə və əvvəllər aparılmış araşdırmaların təhlili vasitəsilə keyfiyyətli məlumatların toplanmasıdır. Bu üsullardan istifadə edilməklə, əldə olunan məlumatlar real və bütöv şəkildə əldə edilir.

Elmi yenilik: Günümüzdə modern idarəetmə yanaşması idarəetmə mədəniyyətinə hakim olmaqla birlikdə menecerlər əmr edən və iş gördürən olmaqdan çıxmış, yol göstərərək işçinin və dolayısıyla şirkətin inkişafını təmin edən kouç rəhbərə çevrilmişdir. Şirkətlərin bazara daxil olarkən müəyyən məqsəd və hədəfləri olur ki, ona nail olmaq üçün müəyyən sayda işçi qüvvəsinə ehtiyac duyur. Lakin hər zaman qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq mümkün olmur. Bu kimi hallarda həm şirkətin, həm də işçilərin inkişafının təmini məqsədilə Kouçinq xidmətindən faydalanır. Bu xidmətdən yararlanmaq dövrümüzdə kütləvi hal almağa başlamışdır ki, bunun sayəsində şirkətlər bilik, bacarıq və imkanlarının inkişafını təmini, potensialının kəşf olunması, motivasiyasının artırılması və özünə inamının, ona mane olan sərhədlərin aşaraq performansının maksimum həddə çatdırılmasıdır. Beləliklə, kimi xidmətləri öyrənilməsi və tətbiqi araşdırmanın elmi yeniliyi kimi qiymətləndirmək olar.

Açar sözlər: Kouçinq, kouçinq və öyrənmə nəzəriyyələri, iş yerində kouçinq, idarəetmə, İnsan Resurslarının inkişafı

Giriş

İş yerində Kouçinq (Workplace Coaching), işçilərə əmək funksiyalarını daha effektiv şəkildə yerinə yetirmək, eləcə də işlə bağlı məqsədlərə nail olmaq bacarıqlarını təkmilləşdirmək, işçilərin daxil olduqları və getdikcə mürəkkəbləşən sistemləri daha effektiv həll etmək və işçinin fəaliyyətinə mane olan davranış problemlərini düzəltmək üçün lazım olan bilik və bacarıqların artırılması məqsədi daşıyır. Digər tərəfdən, liderlər və menecerlər indi şəxsi və biznes məqsədlərinə çatmaq üçün kouçinqdən istifadə edirlər. Çünki onlar tabeliyində olanları inkişaf etdirməli, yönləndirməli və idarə etməli olacaqlar. Nəticə olaraq, bu araşdırma yuxarıdakı proqnozlar və aşağıdakı suallar çərçivəsində iş yerində kouçinqi araşdırma məqsədini daşıyır.

1. Azərbaycanda qurumlarda iş yeri kouçluğu necə həyata keçirilir?
2. İş yerində kouçinq və insan resurslarının inkişafı arasında hansı əlaqə var?

Kouçinq nədir?

Kouçinq (işçini) müştərisini olduğu yerdən olmaq istədiyi yerə getməyə təşviq edən, güclü tərəflərini kəşf etməyə kömək edən və addımlar atmasına kömək edən peşəkar mütəxəssisdir. İşçilər üçün öz performans və bacarıqlarını təkmilləşdirmək imkanları dərk etmələrinə kömək edir. Bir fasilitator (Kouç) və bir iştirakçı (işçi/müştəri) arasında, iştirakçının özünü dərk etməsi və şəxsi məsuliyyəti, fasilitator fəallığı təşviq etmək üçün açıq suallardan istifadə edir, dinlədiyi, ümumiləşdirdiyi və əks etdirdiyi sokratik əsaslı, gələcəyə yönəlmiş yanaşma diqqət mərkəzində olan dialoqdur [12, s. 29].

Beynəlxalq Kouçinq Federasiyası (ICF) kouçinqi, qeyri-müəyyən və mürəkkəb mühitlərdə şəxsi və peşəkar potensialı maksimum dərəcədə artıran, insanları daha çox düşünməyə sövq etməklə onları yaradıcı proseslərə cəlb etmək məqsədi daşıyan, müştəri və kouçun əməkdaşlıq etdiyi bir münasibət kimi izah edir. Bu proses müştərilərin liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirərkən və potensiallarını üzə çıxararkən, iş və şəxsi həyatda vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Peşəkar Kouçinq almağın faydaları aşağıda verilmişdir:

- Biznes performansında artım;
- İdarəetmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi;
- Vaxtın idarə edilməsində təkmilləşdirmə;
- Komanda işində səmərəlilik;
- Özünə inamın təkmilləşdirilməsi;
- Ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi;
- İş-həyat balansının yaxşılaşdırılması [5, s. 350].

Kouçinq arzu olunan məqsədə və performansla nail olmaq üçün kouç və müştərinin birləşməsi və onlar arasında qurulan planlı inkişaf əlaqəsidir. İnsanların mövcud potensialını aşkar etməklə əldə edilə bilən məqsədlərə və imkanlara diqqət yetirən öyrənmə və inkişaf prosesi olan koçluq; "Bu, düzgün suallarla insanlarda şüur yaratmaq sənətidir" [14, s. 125].

Bir çox müəlliflər kouçinq anlayışını müəyyən etməyə çalışıblar. Bəziləri əvvəlki tərifləri nəzərdən keçirməyə diqqət yetirmiş, bəziləri isə yeni təriflər təklif etmişlər. Bütün bu təriflər kouçinq sahəsini müəyyən etmək istəyindən irəli gəlir. Kouçinq; mentorluq, konsultasiya, qiymətləndirmə və feedback kimi digər institusional müdaxilələrdən fərqli perspektiv təklif etdiyi üçün sahənin sərhədlərini müəyyən etmək istənmişdir. Həm kouçinq, həm də mentorluq bütün fərdi və korporativ müştərilər üçün əlçatandır və öz potensiallarına çatmağa imkan verən prosesləri özündə cəmləşdirir. Hər növ kouçinq və mentorluğu bir araya gətirən ümumi cəhət bu xidmətlərin müştərinin həyatına və ya işinə təsir etməsi, hər hansı bir sahədə uğur əldə etməyə imkan verən təhlil, düşünmə və

fəaliyyət alətlərini təqdim etməkdir. Mentorluq, ənənəvi mənada, fərdin bilik, təcrübə və yaşlı, daha müdrik həmkarının yolu ilə onun əlçatmaz imkanlarına çatmağa imkan verir. Digər tərəfdən, kouçinq çox vaxt xüsusi bilikləri əhatə edir. Bacarıqlara diqqət yetirmədikcə, kouçun müştərinin rəsmi peşəkar rolu ilə bağlı birbaşa təcrübəsinə ehtiyac yoxdur. Bu fərqdən başqa, kouçinq ödənişlidir. Kouçinq və mentorluq ödənişsiz (dəstək) rolunda mentorluq təklif edir ki, bu da onları fərqləndirən ikinci məqamdır [11, s. 266].

Kouçinqin ən əsas məqsədi fərdlərə şəxsi və peşəkar inkişafına kömək etmək, öyrənməyi asanlaşdırmaq, fərdlərə və təşkilatlara kömək etmək, inkişafa dəstək olmaq və davamlı olaraq şirkətdə saxlamaqla dəyişiklik gətirməkdir. Kouçinq prosesi sistemli və məqsədyönlü metodologiyadır. Yuxarıda qeyd olunanları aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. İstədiyiniz nəticələrin müəyyən edilməsi,
2. Xüsusi məqsədlərin qoyulması,
3. Güclü tərəfləri müəyyən etməklə və öz effektivliyini artırmaqla motivasiya artırılması,

4. Resursların müəyyən edilməsi və xüsusi fəaliyyət planlarının hazırlanması,
5. Məqsədlərə doğru irəliləyişin monitorinqi və qiymətləndirilməsi,
6. Geribildirim əsasında fəaliyyət planlarının dəyişdirilməsi.

Kouçinq prosesində görüşlər aşağıdakı şəkildə baş verir:

- Kouç-müştəri əlaqəsinin qurulması;
- İclasın gündəliyinin müəyyən edilməsi;
- Gündəliyə uyğun məqsədlərin müəyyən edilməsi;
- Fəaliyyət göstərmək üçün fəaliyyət addımlarının planlaşdırılması;
- Prosesi yekunlaşdırmaq [9, s. 61].

IOC (Institut of Coaching) məşq üçün lazım olan ən əsas bacarıqları aşağıdakı kimi müəyyən edir:

1. Aktiv dinləyici olmaq;
2. Danışana və onun bilik və bacarıqlarına inandığını göstərmək;
3. Təqdirəedici ünsiyyət yanaşmasını tətbiq edə bilməsi.

Bacarıqlar üzrə kouçinq xüsusi bacarıq dəstinin inkişafına diqqət yetirir. Bu cür kouçinq, digər kouçinq növləri ilə müqayisədə nisbətən daha qısa bir zamanı əhatə edir. Bir və ya iki seans kifayət ola bilər. Bacarıqlar üzrə kouçinq çox vaxt kouçun xüsusi davranışlara diqqət yetirməsini əhatə edir. Bu, diqqət tələb edir və məşq sessiyaları olduqca ətraflı ola bilər. Kouç tələb olunan bacarıqları modelləşdirə bilər və məşq sessiyaları çox vaxt rəy vermə prosesini əhatə edir. Məsələn, ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, satış bacarıqları və ya təqdimatların məşqini və ya danışmaları əhatə edə bilər [1, s. 18].

Performans kouçinqi müəyyən bir müddət ərzində performansın yaxşılaşdırılmasına diqqət yetirir. İş yerində bu müddət 1 ay ilə 2 il arasında ola bilər. Kouçinq, müştərinin məqsədləri, maneələri müəyyən etmək, aradan qaldırmaq və öz məqsədlərinə doğru fəaliyyətlərini təkmilləşdirmək, qiymətləndirmə və monitorinqə diqqət yetirir.

Kouçinqdə Daxili Oyun Nəzəriyyəsi və Öyrənmə: Deməli, öyrənmək və bunu edərkən həzz almağın nəticəsidir. Öyrənmə işin vacib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Öyrənmək və performans hədəfləri bir-birindən fərqləndirilməlidir. Performans məqsədi sizin xaricinizdir. Dünyada müşahidə olunan dəyişiklik sizin etdiyiniz şeydir, öyrənmə hədəfi öyrənəndəki dəyişiklikdir. Öyrənmə fərdi və performans daxilində baş verir. Bu nöqtədə kouçinq prosesi işçinin dialoq vasitəsilə nə öyrənəcəyinə diqqət yetirir. Ağıl oyunları olaraq təyin olunan bu proses üç fərqli prosesdən ibarətdir:

- Məlumatlandırma üçün dialoq - cari reallığın ən aydın mənzərəsi;
- Seçim üçün dialoq - istənilən nəticənin aydın mənzərəsini əks etdirmək;

Etibar üçün dialoq - cari reallıqdan arzu olunan gələcəyə getmək [1, s. 71].

“Andraqogiya” böyükər üçün öyrənmə prinsipləri və Kouçinq: Daxili oyun prinsipləri Noulusun “Andraqogiya” olaraq təyin etdiyi böyükərin öyrənməsində təlimatların istifadəsi performans niyə mane olduğunu izah etməyə kömək edir, nə etməli və işçinin muxtariyyətinin və özünüidarəsinin təmin edilməsi ilə bağlı təlimatlar ilə məhdudlaşdırır. Xarici stimullar həm də işçiyə verilən dəstəkdən daha vacibdir [16, s. 636].

İş yeri Kouçluğu və onun təsirləri

İş Yeri Kouçluğu ölkəmizdə yeni və nizamlanmayan bir sahə olduğundan, araşdırmada bu hissəsində beynəlxalq ədəbiyyat müraciət edilərək “İş yerində kouçinq” anlayışı araşdırılmışdır. Bu baxımdan, iş yerində kouçluğun anlayışları və tərifləri, sosial-tarixi inkişaf, xüsusiyyətlər, iş yerində kouçinq və iş yerinin diqqət mərkəzində olan sahələri Kouçinqə təsir edən amillər araşdırılmışdır [10, s. 21].

İş yerində kouçinq termini işçilərə, menecerlərə və liderlərə kömək etmək üçün istifadə edilən bir termdir. Bacarıq, performans və ya inkişaf nəticələri baxımından işlə bağlı məqsədlərinə çatmağa kömək etmək üçün iş yerində kouçinq üsulların istifadəsinə aiddir. Executive Coaching, bəzən yüksək potensiala malik orta və yuxarı səviyyəli menecerləri hazırlayır. Bu, uyğun olduğu düşünülməyən idarəçi namizədləri əhatə edən bir termdir. Təşkilatın cari və gələcək uğurları üçün mühüm məsuliyyət daşıyan inkişaf və dəyişiklik potensialı olan insanlarda istifadə olunur. İcra məşqi, təşkilat xaricində bir kouç tərəfindən təmin edilən təşkilatda icraçı şəxsin fəaliyyəti bu, inkişafa yönəlmiş fərdi öyrənmə və inkişaf konsultasiyasının bir forması kimi müəyyən edilə bilər.

“Kouç kimi menecer” konsepsiyası işçilərin iş yerində öyrənilməsinə və inkişafına təşviq edən və kouçinq bacarıqlarına malik olan menecerə istinad edir “Bir kouç kimi “Menecer” anlayışı yeni anlayış deyil. Ədəbiyyatda menecerlərdən gözlənilən idarəetmə gözləntiləri davranışla bağlı araşdırmalar göstərir ki, tabeçiliyində olanların inkişafı idarəetmə rollarının bir hissəsidir. Buna görə də menecerlərdən işçilərin iştirakını və performansını artırmaq və fərdi və təşkilati artırmaq, dəyişiklikləri asanlaşdırmaq üçün işçilərini kouçinq bacarığına yiyələnmələri gözlənilir.

Kouçinq uzun müddətdir ki, iş dünyasında menecerlər üçün inkişaf vasitəsi kimi istifadə olunur. İstifadə edilərkən, bu gün bir çox təşkilatlar bütün səviyyələrdə işçilərinin bacarıqlarından istifadə edirlər. Lakin həmin bacarıqları inkişaf etdirmək, onların dəyərini artırmaq və peşəkar məqsədlərinə nail olma imkanı vermək, peşəkar kouç praktikantlarına və menecerlərə/liderlərə sərmayə qoymağa başlamışdır.

Kouçinq təcrübəsi çətin və dəyişən biznes mühitində digər ənənəvi təlimlərdən fərqlənir. Qaydaların başa düşülməsini, təhlilini və tətbiqini asanlaşdırır, xüsusi öyrənməni və inkişaf həllini təmin edir. Bu kontekst son illərdə institutlarda kouçinqdən istifadəni vurğulamışdır.

İnsan Kapitalı İnstitutu (HCI) və Beynəlxalq Kouçinq Federasiyası (ICF) 2017-ci ildə minillik nəsil (1983-1996-cı illərdə doğulanlar) aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: müəyyən edilmiş işçiləri və yeni nəsil liderləri olan qurumlarda kouçluq mədəniyyəti, kouçinq və liderliyin inkişafı ilə bağlı araşdırmalardan bəzi nəticələrə aşağıdakılar daxildir:

- İşçilər təşəkkür, menecer dəstəyi və rəy/qərar qəbulu alırlar. İşçilər ən çox geribildirim imkanı təqdim edən və dəyər verən iş yerlərini seçirlər.
- Kouçluq bacarıqları menecerlərdə axtarılan əsas səriştə kimi diqqəti cəlb edir, inkişaf etdirmək, ruhlandırmaq və insanlara qayğı göstərmək, emosional zəkaya sahib olmaq menecerlərdə axtarılan digər ən dəyərli bacarıq və səriştələrdir.
- Kouçluq mədəniyyəti olan qurumlar kouçluq mədəniyyəti olmayan təşkilatlara nisbətən daha yüksək işçilərin məşğulluğunu təmin edə bilər.

- Kouçinq alan işçilərin 80%-i fəaliyyət göstərdikləri sahələr üzrə iş performansını, ünsiyyət bacarıqları, məhsuldarlıq, rifah və biznesin idarə edilməsi strategiyaları kimi araşdırmalardan faydalanırlar.

Müəssisələrdə öyrənmə bir-biri ilə əlaqəli olan üç öyrənmə səviyyəsində baş verir: fərdi öyrənmə, qrup/komanda öyrənməsi və təşkilati öyrənmə. Təşkilati öyrənmənin fərdlər vasitəsilə baş verdiyini və təşkilati öyrənmənin fərdi öyrənmə olmadan baş verə bilməyəcəyini bildirir. Uğurlu təşkilatları digərlərindən fərqləndirən ən mühüm fərq işçilərin öyrənilməsi və beləliklə onların inkişafını təmin edən fəaliyyətlərə investisiyalarından irəli gəlir. Çünki təşkilat və təşkilatlardakı qruplar və komandalar öyrənir və inkişafa təsir edən əsas məlumatların mənbəyi fərdlərdir (işçilərdir).

Nəticə

İş yerində kouçinqi həyata keçirən qurumlarda müşahidə edilmişdir ki, üç ayrı kouç praktikantı var: xarici kouç, kouç menecer və daxili kouç. Kouçinqin idarəetmə aspektləri səviyyələrdə yaratdığı müsbət dəyişiklik; kouçinqin aşağı təbəqəyə yayılması ehtiyacını özü ilə gətirir. Bununla belə, xarici kouçların yüksək xərcləri qurumların daxildə seçim etmələrini çətinləşdirir. Kouçlardan ibarət olan kouç strukturlarına gətirib çıxarır. Eyni qurumda müxtəlif funksiyalarda çalışan daxili kouçların daxili kouçinqi; əsas vəzifələrinə əlavə olaraq part-time işləyən mütəxəssislər, menecerlər, məsləhətçilər, direktorlar və ekspertlər. baş menecer kimi əsasən idarəedici səviyyələrdə olan menecerlər tərəfindən həyata keçirilir.

Ədəbiyyatda kouçinqdə birgə öyrənmə; açıqlıq və inam üzərində qurulmuşdur və kouçinqdə iyerarxiya kouç münasibətlərinin keyfiyyətinə təsir edəcək və kouç praktikantlarının işçi üzərində rəsmi nəzarət səlahiyyəti yoxdur, lakin lazım olduğu vurğulanır. Tətbiqdə yuxarı-təbə münasibəti yoxdur; Daxili məşqçi və işçi eyni funksiyaları yerinə yetirirlər və daxili kouçlar öz funksiyalarını idarə edə bilməzlər. Bu məsələlər kouçinq tətbiq edən qurumlar tərəfindən nəzərə alınır.

İş yerində kouçinqi həyata keçirən qurumların məqsədləri arasında; "Performans birinci yerdədir" sonra "işçilərin inkişafını artırmaq (bacarıqlar, karyera və şəxsi inkişaf)", "menecerlərin və idarəçiliyə namizədlərin idarəetmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi" və nəhayət, "effektiv komandanın formalaşdırılması və komanda işinin təkmilləşdirilməsi" mövzuları daxil edilir. Performans insanın xarici aləmdə müşahidə edilə bilən dəyişməsidir. Öyrənmək, fərdi içəridə baş verən və iş dünyasında görünənə qədər müşahidə edilməli olan dəyişiklikdir. Həmçinin, öyrənmə bilinməyənlər və öyrənilməli olanlar haqqındadır. Bu məqamda kouçinq prosesi işçi ilə dialoq yaradır. Öyrənməklə nələrin öyrəniləcəyi barədə məlumatlılıq yaradır. İşçilərin öz işinə və müəssisəsinə bağlılığının artması; insan resursları araşdırma nəticələri arasında iş yerində kouçinq inkişaf etdirmək üçün bir üsul olaraq, müşahidə olunan təsirin olduğu müəyyən edilmişdir.

Yuxarıda verilmiş araşdırma nəticələrinə görə, İYK; işçinin öyrənilməsi və onun inkişafını dəstəkləmək, fərdi iş performansını yaxşılaşdırmaq və beləliklə, təşkilatın fəaliyyətini təkmilləşdirmək performansını və səmərəliliyi artıran bütün bu təsirlərlə insan resurslarının inkişafına töhfə verən bir üsul olduğu başa düşülür.

İYK-nın həyata keçirilməsində müşahidə olunan çətinliklər arasında diqqət çəkən; işçinin məxfilik və etibarla bağlı narahatlıqlarıdır. Başqa bir problem büdcədir. Covid-19 epidemiyası ilə başlayan uzaqdan işləmə və evdən işləmə sistemləri, Texnologiyaya əsaslanan virtual kouç Azərbaycanda əmək münasibətlərinə təsir etmişdir və gələcək zamanda tətbiqlərin artacağı proqnozlaşdırılır.

Covid-19 epidemiyası ilə əlaqədar iş sistemindəki dəyişikliklər, bunun işçilərə çoxlu təsiri olmuşdur. Bu dəyişiklik prosesində işçilərin dəstəkləyən; işçilərin sağlamlığı ilə bağlı

stress və narahatlıq səviyyəsinin idarə edilməsi, uzaqdan işin işçilər arasında ünsiyyətə təsiri, işçilərin motivasiyası, işçi təcrübə və onun komanda işinə, uzaqdan/evdə işləməyə əks olunması iş/həyat balansının qurulması, vaxtın idarə edilməsi, işçilərin işdən məmnunluğu və öhdəliyi kimi bir çox başqa sahələrə töhfə verəcəyi nəzərdə tutulur.

Artıq şirkətlər daxilə Kouçlar hazırlanmasında maraqlıdır, belə ki, İnsan resursları bölmələri bu tətbiqdə yaxından iştirak edir. Proses işçinin özünü tanıma, sərbəst buraxma və hədəflərin təyini kimi mərhələləri özündə cəmləşdirir. Özünü tanıma mərhələsində işçi öz karyera hekayəsini yazmaqla, ətrafında olan həmkarları tərəfindən necə göründüyü haqqında məlumat ala bilər. İkinci mərhələ olaraq qeyd olunan sərbəst buraxma mərhələsində rəhbər işçilər işçilərin performansına nəzarət etməyi buraxmalıdır, yəni ki, işçilərin ehtiyacı olmadığı müddətdə işçilərə qarışmamalıdır. Nəhayət, son mərhələ olan hədəflərin müəyyən olunması mərhələsində işçinin göstərdiyi performans ilə gələcəkdə olmaq istədiyi yeri müəyyən etməlidir. Gələcək zamanda işçi ilə görüşlər təşkil olunmalı, nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Şirkətlərdə Kouçinq xidmətinin inkişafı doğrudan insan resursları xidmətindən aslıdır. Çünki şirkətdə işçilərin dilini anlayan ilk öncə İnsan resursları xidmətləridir. Bir təşkilatda İR xidmətləri nə qədər yeniliklərə açıq olsa, bazarda baş verən dəyişikliklərə də o qədər tez ayaqlaşa bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Altuğ, A. (2017). Koçluğun Tarihçesi. Ç. Çabuk (Dü.) içinde, Teoriden Pratiğe Koçluk (s. 17-19). İstanbul: Peon Yayınları
2. Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(1), s. 231-274.
3. Bozer , G., & Jones, R. (2018). Understanding The Factors That Determine Workplace Coaching Effectiveness: A Systematic Literature Review. European Journal Of Work And Organizational Psychology, 27 (3), 342 - 361.
4. Blackman , A., Morsardo , G., & Gray, D. (2016). Challenges For The Theory And Practice Of Business Coaching: A Systematic Review Of Empirical Evidence. Human Resource Development Review, 15(4), 459-486.
5. Bates, R., & Chen, H.-C. (2005). Value Priorities of Human. Human Resource Development Quarterly, 16(3), s. 345-368.
6. Carey, W., Philippon, D., & Cummings, G. (2011). Coaching Models for Leadership Development: an Integrative Approach. Journal of Leadership Studies, 5(1), s. 51-69.
7. Christensen, K. (2008). Thought Leader Interview:Chris Argyris. Rotman The Magazine of the Rotman School of Management, s. 10-13.
8. Cox , E., Bachkirova , T., & Clutterbuck , D. (2014). Theoretical Traditions And Coaching Genres: Mapping The Territory. Advances In Developing Human Resources, 16(2), 139-160.
9. Cavanagh , M., & Grant, A. (2010). The Solution-Focused Approach To Coaching. E. Cox , T. Bachkirova , & D. Clutterbuck (Dü) içinde, The Complete Handbook Of Coaching (s. 54 – 67).
10. Doyuk, E. (2017). Koçluğun Tarihçesi. Ç. Çağlar (Dü.) içinde, Teoriden Pratiğe Koçluk (s. 20-21).
11. Ellinger, A., Beattie , R., & Hamlin, R. (2010). The 'Manager As Coach. J. Passmore,, D. Peterson, & T. Freire (Dü) içinde, Handbook Of The Psychology Of Coaching & Mentoring (s. 257-267)
12. Hawkins, P. (2008). The Coaching Profession: Some of the Key Challenges. Coaching: An International Journal Of Theory, Research And Practice, 1(1), 28-38.
13. Hawkins, P., & Smith, N. (2010). Transformational Coaching. E. Cox, T. Bachkirova , & D. Clutterbuck (Dü) içinde, The Complete Handbook Of Coaching (s. 231- 244).
14. Grant , A., Cavanagh, M., & Parker, H. (2010). The State of Play in Coaching Today: A

- Comprehensive Review of the Field. 125-167.
15. Grant, M. (2005). What Is Evidence-Based Executive, Workplace And Life Coaching? M. Cavanagh, , A. Grant , & T. Kemp içinde, Evidence-Based Coaching (s. 1- 10).
 16. Kwan, L. (2015). Impact Of Coaching On Organizational Learning And Effectiveness. Journal Of Social Sciences, 4(1), 635-648.
 17. Passmore, J., & Fillery-Travis, A. (2011). A Critical Review Of Executive Coaching Research: A Decade Of Progress And What's To Come. Coaching: An International Journal Of Theory, Practice & Research, 4(2), 70-88.
 18. Tan , F. (2014). Öğrenme, Örgütlerde Öğrenme, Öğrenen Organizasyonlar Terimlerinin Tanımı Ve Kavramsal Ayırım. Business & Management Studies: An International Journal, 2(2), 188-217.
 19. Tschannen-Moran , B. (2010). Skills And Performance Coaching. E. Cox, , T. Bachkirova , & D. Clutterbuck (Dü) içinde, The Complete Handbook Of Coaching (s. 203-216).
 20. Tümüklü, A. (2000). Eğitim Bilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği:Görüşme. s. 543-559.

Мирзабала Поладов

КОУЧИНГ НА РАБОЧЕМ МЕСТЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

С начала XXI века многие компании стали уделять больше внимания управлению человеческими ресурсами. Компании теперь понимают, насколько важна функция обучения и развития. 21-й век – это «Век информации», и цель индустриальной эпохи должна основываться на другой парадигме. Опубликовано в 2013 году Ассоциацией управления человеческими ресурсами в США. Четыре основные проблемы управления человеческими ресурсами (HRM), определенные в отчете «Тенденции и прогнозы на рабочих местах», включают: удержание лучших сотрудников, гибкий график и удаленную работу, развитие следующего поколения корпоративных лидеров по мере выхода на пенсию старших поколений корпоративных лидеров и сохранение корпоративных знаний при этом. Поиск талантливых сотрудников стал необходимостью. Коучинг уже давно используется как инструмент развития менеджеров в деловом мире. Осознавая влияние коучинга, многие компании сегодня используют его на всех уровнях.

Цель: Коучинг, который используется в качестве инструмента развития в компаниях делового мира, представляет собой исследование подхода «Коучинг на работе» для повышения квалификации сотрудников, повышения их осведомленности, повышения их ценностей, поддержки изменений и обеспечения адаптации в краткосрочной перспективе. срок, а также определение роли работников в достижении их профессиональных целей.

Методология: Он соответствует цели исследования и изучает поведение человека. Качественный метод исследования, который предоставляет богатый набор инструментов для исследования встроенных явлений, — это сбор качественных данных посредством наблюдения, интервьюирования и анализа предыдущих исследований. С помощью этих методов полученная информация получается реальным и полным образом.

Научная новизна: Сегодня в культуре управления доминирует современный подход к управлению, а менеджеры перестали быть теми, кто отдает приказы и выполняет работу, а превратились в лидеров-тренеров, направляющих развитие сотрудника и, следовательно, компании. Когда компании выходят на рынок, они преследуют определенные цели и задачи, для достижения которых им необходимо определенное количество рабочей силы. Однако не всегда удается достичь поставленных целей. В таких случаях как компания, так и сотрудники получают выгоду от услуги коучинга, чтобы обеспечить их развитие. В наше время широкое распространение получила услуга, благодаря которой компании могут

обеспечить развитие своих знаний, навыков и возможностей, раскрыть свой потенциал, повысить свою мотивацию и уверенность в себе, а также достичь максимальной производительности, преодолев барьеры, которые помешать этому. Таким образом, изучение услуг и прикладные исследования можно оценить как научную инновацию.

Ключевые слова: Коучинг, теории коучинга и обучения, коучинг на рабочем месте, менеджмент, развитие человеческих ресурсов

Mirzabala Poladov

WORKPLACE COACHING AND ITS EFFECTS IN THE DEVELOPMENT OF LABOR RELATIONS

Summary

Since the beginning of the XXI century, many companies have begun to pay more attention to the management of Human Resources. Companies now understand how important the learning and development function is. The 21st century is the "Information Age", and the object of the industrial age must be based on a different paradigm. Published in 2013 by the Human Resource Management Association in the United States. The top four human resource management (HRM) challenges identified in the Workplace Trends and Forecasts report are: retaining the best employees, flextime and remote working, developing the next generation of corporate leaders as older generations of corporate leaders retire, and preserving corporate knowledge along the way; and Finding talented employees has become a necessity. Coaching has long been used as a development tool for managers in the business world. Realizing the impact of coaching, many companies today use it at all levels.

Purpose: Coaching, which is used as a development tool in companies in the business world, is an examination of the "Coaching at Work" approach for increasing the skills of employees, increasing their awareness, increasing their values, supporting changes and ensuring adaptation in the short term, as well as determining the role of employees in achieving their professional goals.

Methodology: It parallels the purpose of research and examines human behavior. A qualitative research method that provides a rich set of tools for investigating embedded phenomena is the collection of qualitative data through observation, interviewing, and analysis of previous research. By using these methods, the obtained information is obtained in a real and complete way.

Scientific novelty: Today, management culture is dominated by a modern approach to management, and managers have ceased to be those who give orders and carry out work, but have become leader-coaches who guide the development of the employee and, therefore, the company. When companies enter the market, they have certain goals and objectives that they need a certain number of workforce to achieve. However, it is not always possible to reach the set goals. In such cases, both the company and the employees benefit from the Coaching service in order to ensure their development. Taking advantage of this service has become widespread in our time, thanks to which companies can ensure the development of their knowledge, skills and opportunities, discover their potential, increase their motivation and self-confidence, and reach the maximum performance by overcoming the barriers that hinder it. Thus, the study of services and applied research can be evaluated as a scientific innovation.

Keywords: Coaching, coaching and learning theories, workplace coaching, management, Human Resource development

UOT 6.004

Təranə Vəliyeva
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, müəllim
tarana055@mail.ru

CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA ELEKTRON TƏHSİL TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Xülasə

Müasir gün üçün təlim fəaliyyətində ən vacib istiqamətlərdən biri informasiya və rabitə texnologiyalarının istifadəsi sahəsində müasir texnologiyalardan effektiv istifadənin təmin edilməsidir. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən tədrisdə innovativ mexanizmlərin tətbiqi geniş həyata keçirilir.

Bu mexanizmlər elektron kitablar və dərslilər, video dərslər, əlavə təhsil proqramları və mərkəzləşdirilmiş test nümunələri kimi resurslar təqdim etməklə vahid bir mərkəzdə cəmləşdirilir, www.e-resurs.edu.az, www.e-derslik.edu.az, www.video.edu.az portallarının fasiləsiz işləməsinə təmin etmək üçün texniki dəstək göstərilir. www.video.edu.az portalında video dərslərin aparılması uğurla icra edilərək genişləndirilir.

Bu məqalədə təhsil sahəsində müasir texnologiyalardan yararlanma, e-texnologiyaların rolu, təhsildə informatlaşma prosesinin aparılması, elektron təhsil resurslarından istifadə, təhsilin informasiyalaşdırılmasında informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması, servis infrastrukturunun yaradılması, e-tədris müəssisəsinin yaradılması və onların Azərbaycan təhsil sistemində tətbiq olunması təhlil edilmişdir.

***Məqsəd** - Azərbaycanda e-təhsil sisteminin əsas məqsədi ölkənin təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasında vahid təhsil və informasiya mühitinin formalaşdırılması, müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlərin yetişdirilməsidir.*

***Metodologiya** – təhsilin e-idarəedilməsi metodundan istifadə edilmişdir*

***Tədqiqatın nəticəsi** - tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün potensial enerjisi ilə fənləri dərindən öyrədən və dərin savada malik müəllim orduyu yaratmaq, Azərbaycan təhsilini beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla inkişaf etdirmək, elektron təhsil resurslarının istifadəsinə zəmin yaratmaqla daha yüksək nəticələr əldə etməkdir.*

***Açar sözlər:** e-texnologiya, e- təhsil, təhsilin informatlaşdırılması, İKT, e- tədris resursları*

Giriş

İctimai inkişafın hər bir mərhələsində cəmiyyətin təhsillə bağlılığı olmuşdur və təhsil bir anlayış kimi, biliklərin, müvafiq bacarıq və sərişələrin məcmusudur. Daha doğrusu, **təhsil** dedikdə, yalnız məktəb və ya universitet təhsili deyil, həyatın bütün sahələrində uzunmüddətli və çoxşaxəli öyrənmə prosesi nəzərdə tutulur.

Təhsil – insan inkişafının ən mühüm tərkib hissəsidir və onun bilik, bacarıq əldə etməsində böyük rol oynamaqla cəmiyyətin mədəni irsinin nəsilədən nəslə ötürülməsinə şərait yaradır, iqtisadi və sosial statusları müəyyən edir.

Müasir həyat iki dinamika-informasiya texnologiyalarının tətbiq olunması və globallaşma ilə müşahidə edilir. Yaşadığımız informasiya dövründə yeni faktlar və bilgiler sürətlə həyatımıza daxil olur, dünyagörüşümüzü kökündən dəyişə biləcək yeni biliklər meydana çıxır, bu biliklər insanın imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir.

Elmi-texniki kəşflərin sürətli artımı elmi biliklərin rolunun dəyişməsinin göstəricisi olmaqla yeni bilgilərin və yeni tətbiq metodlarının axtarışı (“ixtirlər və innovasiyalar”)

fəaliyyətimizim mühüm bir sahəsinə çevrilir.

XIX əsrin əvvəllərində alman maarifçi mütəfəkkiri **Vilhelm Humboldtun** səyləri nəticəsində alman universiteti modeli yaranmış və onun əsasında da Avropada universitet tədrisi (mühazirə-seminar sistemi) formalaşmışdır. Bu sistem professor və tələbələr arasında qarşılıqlı ünsiyyətə əsaslanan tədris metodlarını əhatə etmişdir.

Təhsildə e-texnologiyaların rolu

Təhsil hər bir ölkədə insanın inkişafı və dövlətin gələcəyi üçün vacib amil olduğundan təhsil sahəsində atılan addımlar müasir tələblərlə deyil, gələcəyin perspektivləri üzərində köklənir və kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə yönəlir. Yaşadığımız informasiya dövründə yeni faktlar və bilgilər çox sürətlə dəyişərək insanların ideoloji baxışları, ictimai münasibətləri, yeni yaşayış formalarına adaptasiyaları və sosial həyatın prinsiplərinin öyrənilməsi ictimai şüurda, praktikada möhkəmlənir və insan təhsilin rolunu, onun həlledici mahiyyətini aşağıdakı kimi qəbul edir: [2]

- təhsil bütün sosial sferalarla əlaqəli infrastrukturudur və ictimai mühitin inkişafını təmin edir;
- təhsil insanların həyat tərzini və yaşam qaydalarını, onların ümumi həyatının dəyərlərini qoruyub saxlayır;
- təhsil cəmiyyətin ictimai-siyasi, tarixi-mədəni dəyərlərini formalaşdıran və inkişaf etdirən vasitədir;
- təhsil insan şəxsiyyətinin və mədəniyyətinin formalaşmasında, tərbiyəsində, bacarıqlarının dərinləşməsində həlledici rol oynayır [1].

Müasir təhsil sistemində təhsilalanlara subyekti kimi – müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan, şüurlu, inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi yanaşılır, onların maraqları nəzərə alınır, dərstdə fərdiləşdirilmiş təlim texnologiyalarına və İKT-yə üstünlük verilir. Bu sistemdə dərstdə psixoloji, sosial-pedaqoji xidmətlər inkişaf etdirilir, təhsilalanlar arasında dialoq rejimində münasibətlərə üstünlük verilir, sağlamlığı qoruyan mühit yaradılır, çoxlu sayda informasiya mənimsənilir, dərslərdə informasiyaların yadda saxlanması deyil, başa düşülməsi nəzərə alınır, pedaqoji kadrlar müasir tələblərə cavab verən səviyyədə formalaşdırılır, pedaqoji fəaliyyətdə bacarıqlı müəllimlərə tələbat artır, dərslərdə rəqabət genişlənir və motivasiya (*problem situasiyalarının yaradılması, fərziyyələrin irəli sürülməsi*) yüksəlir, müasir dünyagörüşün inkişafı təmin olunur, interaktiv təlim metodlarından istifadə edilir və s. [5].

Bu gün təlim prosesində *informatlaşma prinsipindən* geniş istifadə olunur. Bu prinsip İnformatika, informasiya və İKT texnologiyalarının nailiyyətlərindən idarəetmədə və pedaqoji tədqiqatlarda geniş istifadəni nəzərdə tutur, müxtəlif informasiyaların kompüter vasitəsilə yaddaşa alınması, saxlanması, təhlili və təqdiminə əsaslanır. Ən mühüm informasiya kommunikasiya texnologiyaları aşağıdakılardır:

- kompüterdə pedaqoji testləşdirmə;
- dərsin müxtəlif informasiyalarla (pedaqoji məzmunlu yeni texnologiyalara dair məlumatlar) təmin edilməsi;
- tədris materialının əyaniliyini, onların videokeyfiyyətini yüksəldən, görüntüləri nümayiş etdirən kompüter multimedia sistemlərindən istifadə edilməsi.

İnformasiya cəmiyyəti anlayışı müasir sivilizasiyanın inkişafıdır və global informasiya məkanının yaradılması, informasiya-kommunikasiya vasitələrindən istifadə informasiya və biliyin rolunun artması ilə xarakterizə olunur. Zehni əməyin artmasına səbəb olan bilik informasiya fəzasının tələblərinə cavab verərək yüksək keyfiyyətli və yüksək texnoloji informasiya-təhsil mühitinin yaradılmasına gətirib çıxarır. Məhz İnfor-

masiya cəmiyyətində İKT əsasında təhsil sahəsinin inkişafı əsas prioritet sayılır. Təhsilin inkişafı əhalinin rifahının yaxşılaşması, həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması, insanlara müasir texnologiyaların çevik mənimsədilməsi, əmək bazarında layiqli yer tutması, sağlam həyat tərzinin seçilməsi və ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe tutması üçün zəmin yaradır. Təhsil hər bir təhsilalanın bilik və bacarıqlara yiyələnməsi, etik-əxlaqi norma və dəyərlər əldə etməsi, nümunəvi vətəndaşa çevrilməsi üçün böyük rol oynayır. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması üçün təhsilin idarəetmə sistemi təkmilləşdirilir [3].

Cəmiyyət üzvlərinin keyfiyyətli baza təhsili alması, onların arzu və tələbatına uyğun istənilən vaxt, istənilən yerdən fasiləsiz təhsil sisteminin yaradılması zəruri məsələlərdəndir. Belə bir sistem **elektron təhsil (e-təhsil)** texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanan təhsil sistemidir. E-təhsil texnologiyaları insanların yeni növ təhsilə istiqamətləndirilməsi və gələcəkdə də təhsil almaq üçün bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün vasitədir. Bu vasitə təhsilin bütün səviyyələrində İKT-dən istifadənin əsas tendensiyasıdır. Tendensiya İKT-nin tətbiqi ilə müasir tədris metodlarını, tədris materiallarının elektron yolla çatdırılmasını əhatə edir və “on-layn təhsil” terminini ifadə edir.

E-təhsil İnternet-texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilən müasir tədris prosesidir və prosesin həyata keçirilməsi informasiya-təhsil mühitini formalaşdırır. Bu təhsil mühiti də standartlar tələb edir. Standartlaşdırmanın da əsas istiqamətləri- e-təhsilin əsas funksiyalarını həyata keçirməyin aşkara çıxarılmasıdır. Standartlaşdırma ilə məşğul olan aparıcı təşkilatlara AICC, IEEE Learning Technology Standards Committee, IMS Global Learning Consortium, ISO, PROMETEUS və s. aiddir. Bunların fəaliyyəti əsasən aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəlib:

- təhsil sistemində standartlaşdırma modellərinin yaradılması;
- təhsildə texnoloji sistemlərin arxitekturunun işlənilib hazırlanması;
- təhsil şirkətlərinin işçi heyətinin hazırlanması;
- İnternet-təhsil üçün təhsil müəssisələri nin tədris kontentinin yaradılması;
- elektron tədris resurslarının standartlaşdırılması.

E-təhsil mühitinin əsasını müxtəlif proqram vasitələrindən istifadə etməklə müxtəlif formatda və müxtəlif texnologiyalar əsasında yaradılan **elektron tədris resursları** təşkil edir. Bu resurslar bir neçə qrupa bölünür: *müəllif sistemləri, təhsili idarəetmə sistemləri və tədris kontentini idarəetmə sistemləri*. Resursların əsas xüsusiyyətləri təhsil alanların təhsilinin idarə edilməsini təmin etmək və tədris funksiyalarının həyata keçirilməsinə imkan verməkdir. E-təhsil texnologiyasını zəruri edən əsas amil isə elm və texnikanın müasir vəziyyətinin dərsliklərdə əks etdirilməsi, təhsil alanların onlara lazım olan tədris materiallarını asanlıqla tapa bilmələri, elektron tədris kurslarının yaradılması, kurs müəlliflərinin ayrı-ayrı layihələrdə iştirak etmə imkanlarının olması, mediakomponentlərindən istifadə edərək müxtəlif tədris materialları hazırlaya və onun üzərində əlavə və dəyişikliklər edə bilmələridir [2].

E-təhsil mühitində müxtəlif elmlərə aid bilikləri əldə etmək üçün tədris obyektləri rəqəmsal yaradılır. Obyektlərin rəqəmsal rejimdə yaradılması müxtəlif meyarların tənzimlənməsinə imkan verir ki, meyarlar da bunlardır: müxtəlif fənlər, ixtisaslar və tədris proseslərinin informasiya mənbələrini vahid sistem çərçivəsində birləşdirmək, sistemin inkişafını daim təmin etmək, tədris prosesində bilik və tələbatlara uyğun informasiya təqdim etmək, elektron mühitdə istifadə üçün dərsliklər, dərs vəsaitləri, tədris-metodiki komplekslər yaratmaq. Bu meyarlar çoxistifadəli, axtarış üçün əlverişli tədris obyektlərinin yaradılmasına şərait yaradır.

E-təhsil sistemi təhsil prosesinin bütün mərhələlərinə inteqrasiya edərək elektron təhsil informasiya resurslarının yaradılması, müəllimlərin kompüter biliklərinin artırılması,

e-təhsil və distant təhsil sisteminin müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsi, fasiləsiz təhsil konsepsiyasının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi kimi məsələləri əhatə edir. Bu inkişafın dəstəklənməsi və yüksək səviyyədə saxlanması yeni texnologiyaların istehsalı və istifadəsinə yönələn müasir sahələrin inkişafına əsaslanır. Müasir tələbatlara cavab verən təhsil sisteminin yaradılması aşağıdakı şərtləri əsaslandırır:

- gənclərin müasir cəmiyyətdə yaşaması və işləməsi üçün bilik və təcrübələrinin artırılması;
- yeni təhsil forma və metodlarından istifadə etməklə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- yaşından asılı olmayaraq insanlara təhsillərini artırmaq imkanının verilməsi;
- biliklərə əsaslanan İC-nə adaptasiyanın təmin olunması.

Informasiya proseslərinin elmə tətbiqi müasir IT əsasında təhsil sistemində yeni modelin işlənməsidir, başqa sözlə, *təhsilin informasiyalaşdırılmasıdır*. Təhsilin informasiyalaşdırılması eyni zamanda təhsil sahələrinin təlim və tərbiyənin psixoloji-pedaqoji reallaşmasına istiqamətlənmiş müasir IT-ları ilə təmin edilmə prosesidir. Informasiyalaşdırma təhsil fəaliyyətində təhsilin idarə olunmasında vacib komponent sayılır, cəmiyyətin sosial sferada inkişafını təmin edir və informasiyaya münasibətdə yeni tələbatlar yaranır. Bu tələbatlara informasiya ilə sərbəst işləmək bacarığının aşılması, informasiyanın axtarılması, əldə edilməsi, emal edilməsi, saxlanması, qiymətləndirilməsi və ötürülməsi, obyekt və proseslərin layihələndirilməsində planların məsuliyyətlə həyata keçirilməsi, düzgün qərar qəbul edilməsi, gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin proqnozlaşdırılması, kadr potensialının inkişafı, IT-dən istifadə vərdişlərinə yiyələnmək üçün təlim imkanlarının genişlənməsi, bütün dövlət idarələri və institutlarda şəbəkələrin yaradılması, ixtisasların artırılması aiddir [4].

Keyfiyyətli təhsildə İnternet şəbəkəsindən istifadə

E-təhsil mövzusunda informasiya resurslarının funksionallığı və məhsuldarlığın artırılması üçün xüsusi mexanizm işlənmişdir. Bu mexanizm ilk növbədə fərdi məşğələlərlə əlaqədar çəkilən xərcləri azaltmış, biliklər mübadiləsini yaxşılaşdırmış, İnternetdən təhsil vasitəsi kimi istifadəni həyata keçirmişdir. İnternetdən yüksək keyfiyyətli təhsil xidmətinə bunlar aiddir:

- ❖ məlumatın lazım olan səviyyədə öyrənilməsinə şərait yaradılması;
- ❖ müəllimlərə yeni imkanların verilməsi, ixtisaslarının artırılması, təkmilləşdirmə keçirilməsi və həmkarlarının təcrübəsinin öyrənilməsi;
- ❖ yeni texnoloji məhsulları öyrənməklə tələbələrə işləmək imkanının verilməsi;
- ❖ kağız dərsliklərdən istifadənin azaldılması, biliyin əldə edilməsinin asanlaşdırılması;
- ❖ bütün saatlarda bilik əldə etməyin mümkünlüyü;
- ❖ işləyən istifadəçilərin sayına məhdudiyyətin olmaması;
- ❖ təhlükəsizliyin təmin olunması;
- ❖ bütün vətəndaşlar üçün eyni müraciət imkanının olması;
- ❖ ölkənin intellektual potensialının keyfiyyətinin artırılması.

İKT-nin həyatın bütün sferalarında tətbiqi e-hökumət, e-biznes, e-təhsil, e-səhiyyə, e-məşğulluq, e-ətraf mühit, e-kənd təsərrüfatı kimi sahələri əhatə edir. İC ideyaları qeyd olunmuş fəaliyyət sahələri elmdə də uğurla həyata keçirilir. Elmi fəaliyyətdə və elmin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi e-təhsil layihəsi çərçivəsində reallaşdırılır. Layihədə e-təhsillə bağlı müxtəlif standartlar və dövlət proqramları, informasiya-kommunikasiya infrastrukturuna malik, yüksək sürətli İnternet şəbəkəsi vasitəsi ilə elmi araşdırmalarla məşğul olan mütəxəssislərin işləri təmin edilir, aktual

məsələlərin araşdırılması məqsəd kimi qarşıya qoyulur. E-təhsil elmi mühitin İC-nin tələblərinə uyğun yenidən qurulması və İKT-nin həmin mühitə tətbiqi məsələlərinin həllinə əsaslanır [8].

E-təhsil elmi fəaliyyətdə İKT-nin idarə olunması və bu idarə olmanın elmi-nəzəri əsaslarının işlənilməsi və praktiki reallaşdırılması, bu məqsədlə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, elmin informasiyalaşdırılmasının tənzimləşdirilməsi və hüquqi-normativ bazasının təkmilləşdirilməsi kimi kompleks məsələlərin ardıcıl həllinu nəzərdə tutur.

E-təhsil kommunikasiya-şəbəkə infrastrukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu da maddi-texniki bazanın təminatı, elmi təşkilatların lokal şəbəkələrinin yaradılması və sürətli Internet çıxışının təminatı, elmi qurumları birləşdirən vahid şəbəkənin yaradılması, təhlükəsizlik strategiyasının işlənməsi və beynəlxalq elmi şəbəkələrlə inteqrasiyanı həyata keçirir.

E-təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsində əsas vasitə təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün imkan yaradan və elektron cihazların köməyi ilə istifadə olunan dərs materiallarıdır. Bu materiallar **elektron təhsil resursları (ETR)** adlanır. ETR-informasiya, texniki, proqram təminatı və elektron nəşrlər toplusudur. Müasir və səmərəli təhsil üçün lazım olan ETR-lər kompüter vasitəsilə yaradılır. Ən sadə elektron təhsil resursları – qrafik mətnlərdir. Onlar kitablardan mətn və illüstrasiyaların təqdimat formasına görə fərqlənir, məlumatlar kağız üzərində deyil, kompüter ekranında təqdim olunur və ekrandakı görüntünü kağız üzərinə köçürmək, çap etmək çox asan olur [6].

E- resurslar adətən vizual və ya audio fraqmentlərdən ibarət olur. Bunlar, təhsil üçün yaradılan ən güclü və maraqlı məhsullardır. Buraya mətn, şəkil, video, audio və digər rəqəmsal funksiyalar daxildir, əsas üstünlükləri müəllimin tələbənin fərdi öyrənməyini təmin etməyidir. Belə ki, multimedia sistemindən istifadə edərək, müəllimlər öz təlim kursları və müəllif hüquqları olan fərdi təhsil proqramlarını yaradırlar. Elektron resurslar bunlardır:

1. Elektron dərslik - təhsilənləri təhsil prosesində fəallaşdırır, onların İKT-dən səmərəli istifadə etməsinə, dərslikləri elektron formatda oxumasına imkan yaradır. Bu sistem dərsliklərdən istifadəyə mobillik yaradaraq istənilən vaxt və məkanda dərsliklərə müraciət edə bilmək şəraitini təmin edir. İstifadəçilər dərslikləri elektron versiyada oxumaq, onlayn rejimdə dərsliyin istənilən səhifəsində lazımı elektron qeydlər aparmaq imkanı qazanır, öyrənmə prosesinin fərdiləşməsinə şərait yaradılır.

2. E-test - elektron formada dövlət qulluğuna, qəbul imtahanlarına, sınaq imtahanlarına qəbullu bağlı bilik və bacarıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilib üzə çıxarılması, qiymətləndirilməsi üsuludur.

Nümunə: “İKT” fənni

Windows əməliyyat sistemində pəncərəni bağlamaq üçün klaviaturada hansı düymələrdən istifadə edilir?

- A) Alt+Esc
- B) Ctrl+Alt
- C) Alt+Tab
- D) Alt+Enter
- E) Alt+F4

3. Video dərs – hazır görünüş nümunələri olmaqla istifadəçi üçün dərs prosesinin gedişini izah edir, əyani göstərir, başqa mənbələr axtarmağa ehtiyac qalmır. Bu da vaxta qənaət etməyə imkan yaradır. Video dərslər problemin birbaşa həll yollarını və onu öyrənməyin sadə alqoritmini izah edir.

4. E-sinif - “öyrətmək və öyrənmək” üçün elektron formada -öyrədən tərəfindən

öyrənənlərin çalışma çətinliklərinin aradan qaldırılması, düzgün başa salınması, biliyin öyrədilməsi prosesinin həyata keçirilməsidir.

5. *E-tapşırıq* - müəllim tərəfindən şagirdə (tələbəyə) dərstdən sonra elektron formada müstəqil şəkildə həll etmək və ya öyrənmək üçün verilən tapşırıq. Bu tapşırığın verilməsində məqsəd yeni keçilən mövzunun yadda saxlanmasına nail olmaqdır [2].

Azərbaycanda Elm və Təhsil Nazirliyinin hazırladığı elektron resurslar bir mənbədə - **www.e-resurs.edu.az** portalında yerləşdirilmişdir. Hər bir istifadəçi elektron dərslərlər, video dərslər, müsabiqələr, elektron tapşırıqlar, müxtəlif oyunlardan istifadə etmək üçün bu portaldan istifadə edə bilirlər. Portalda təcrübəli təlimçilərin iştirakı ilə hazırlanmış video dərslər yerləşdirilib. İstifadəçilər burada elektron qaydada müzakirələr aparmaq, fikirlərini bölüşmək, suallar vermək və şərhlər yazmaq imkanı əldə edirlər.

E-təhsildə yeni nəsil tədris materiallarının tərtibatı və hazırlanması, yayılması, tətbiqi mexanizmlərindən geniş istifadə olunur və elektron dərslərlərin hazırlanması sahəsində böyük işlər görülür. Belə dərslərlərin tətbiqi təhsilənlərin təhsil prosesində fəallaşdırılmasına, onların informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) səmərəli istifadə etmələrinə, dərslərlərin elektron formatda oxumalarına imkan yaradır və istifadədə mobilliyi artırır.

E-dərslərlərin ən üstün cəhəti istifadəçilərin istənilən vaxt və məkanda dərslərlərə müraciət edə bilmək, onlayn formada dərslərləri elektron versiyada oxumaq, onlayn rejimdə dərslərin istənilən səhifəsində müvafiq lazımi elektron qeydlər aparmaq imkanının olmasıdır ki, bu da təhsilənlərin öyrənmə prosesinin fərdiləşməsinə şərait yaradır. Elektron dərslərlərin digər üstünlükləri isə - əyani vəsaitlərin mövcudluğu, qrafika, animasiya, interaktiv fəaliyyət və digər multimedia vasitələrinin olması, böyük həcmli məlumatların saxlanması, mətnlər üzərində qeydlərin aparılmasının mümkünlüyü, axtarış sisteminin olmasıdır.

Azərbaycanda e-tədrisin üstünlükləri

Azərbaycanda e-təhsil sisteminin əsas məqsədi ölkənin təhsil sisteminin infor-masiyalaşdırılmasında vahid təhsil və informasiya mühiti formalaşdırmaq, müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Bunun üçün, təhsilin keyfiyyətinin artırılması, yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması, vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirilməsi, ölkənin təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyası təmin edilir. Bu məqsədlə vahid təhsil-informasiya sistemi yaradılmış, bu sistem bütün səviyyəli təhsilin idarəetmə, servis, elmi-tədqiqat, metodiki-tədris və texnoloji mərkəzlərini birləşdirmişdir. Milli elektron dərslərlərin hazırlanması, onlardan tədris prosesində istifadə olunması, ənənəvi dərslər vəsaitləri ilə inteqrasiyası, keyfiyyətin təmin edilməsi, tədris məqsədli informasiya texnologiyaları vasitələrinin standartlaşdırılması, təhsilin idarə edilməsi üzrə effektiv və şəffaf monitoring sisteminin yaradılması, təhsil müəssisələrində ixtisasçıların yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığına yiyələnmək imkanının

yaradılması mərkəzlərin iş prinsipini təşkil edir. Eyni zamanda onların əsas vəzifəsi- təhsil müəssisələrini müasir İKT avadanlığı ilə və İnternetə geniş zolaqlı çıxışla təmin etmək, İKT sahəsi üzrə standartları tətbiq etmək, informasiyalaşdırılma prosesinin müasir təlim üsullarını hazırlamaq, təhsil sahəsində dövlət idarəçiliyi və tənzimləmə sisteminin vahid informasiya infrastrukturunu yaratmaq, ölkənin informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək və təhlükə doğuran halların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirməkdir. Kompleks tədbirlər öz növbəsində aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

➤ Təhsil sistemində informasiya infrastrukturunun yaradılması. Buraya aiddir:

elektron avadanlıqlar, elektron tədris vəsaitləri, vahid məlumat bazası yaradılması, təhsilin idarə olunmasının məlumat sistemindən(TİMS) istifadənin təmin edilməsi, təhsil ocaqlarının idarəetmə və maliyyə fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması, beynəlxalq informasiya mübadiləsinin təşkili, dünyanın informasiya-məlumat mənbələrinə çıxış imkanı, təhsil müəssisələri arasında elektron sənəd dövriyyəsinin təmin olunması, təhsil prosesində normal informasiya mübadiləsinə şərait yaradan telekommunikasiya sisteminin qurulması, İnternetdən səmərəli istifadə edilməsinin təşkili, təhsil sahəsinə aid elektron xidmətlərin göstərilməsi, məsafədən tədris sistemlərinin yaradılması, istifadəyə verilməsi və s.

➤ Təhsildə tədris-metodiki bazanın yaradılması. Buraya aiddir: elektron tədris materiallarının yaradılması, elektron tədris vəsaitlərinin Təhsil Nazirliyinə təqdim olunması və qeydiyyatı, biliyin qiymətləndirilməsi və testləşdirmə müxtəlif fənlər üzrə elektron əyani vəsaitlərin istehsalının təmin edilməsi, elektron kitabxanalar və mediatekalar formalaşdırılması, elektron dərsləklərin siyahılarının hazırlanması, təhsil portalının yaradılması və sistematik olaraq yeniləşdirilməsi və

➤ İKT üçün kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi. Buraya aiddir: təhsil sistemi işçilərinin İKT sahəsində bilik və vərdislərinin təkmilləşdirilməsi üçün təminat sisteminin yaradılması, İKT savadının artırılması üçün müvafiq proqramların hazırlanması. İKT avadanlığından praktiki istifadə vərdislərinin aşılması, motivasiya sisteminin hazırlanması, İnformasiya metodiki mərkəzlərdə lazımi şəraitin yaradılması, təhsilin informasiyalaşdırılması ilə bağlı yeni ixtisasların daxil edilməsi.

➤ Təhsil müəssisələrinin İKT avadanlığı ilə təminatı. Buraya aiddir: Otaqların və auditoriyaların İKT avadanlığı (kompüter,printer, skaner, rəqəmsal kamera, proyektor və s.) və digər texniki vasitələrlə təchiz olunması və bunlartədris prosesinə inteqrasiyası, İKT avadanlıqlarının parametrlərinin tez-tez dəyişməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması, şəbəkə avadanlığının olması, müvafiq lisenziya və sertifikatları olan proqram məhsulları ilə təminat, bütün kompüterlərin şəbəkəyə qoşulması, istifadə müddəti başa çatmış, fiziki olaraq yararsız olan avadanlığın müntəzəm olaraq yeniləşdirilməsi, tədris müəssisəsinin lazımı sayda kompüter sinifləri ilə təchiz olunması və bu siniflərdən maksimum istifadə üçün şərait yaradılması və s.

➤ Servis infrastrukturunun yaradılması. İKT avadanlığına servis xidmətinin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buraya aiddir: servis xidmətinin təşkili və bunun üçün kadrların hazırlanması, servis xidmətinin maddi texniki bazasının yaradılması.

➤ Təhsil müəssisələrinin geniş zolaqlı İnternet bağlantılarının yaradılması. Təhsil Portalının hazırlanması, elektron tədris vəsaitlərinin İnternet variantlarının yaradılması, İnternet bağlantısının təşkili.

➤ Təhsilin informasiyalaşdırılmasında informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması. İKT yeni imkanlar açmaqla yanaşı, bir sıra problemlər də yaradır: Psixiki-bioloji, fiziki təsir, müxtəlif məzmunlu informasiyadan nəzarətsiz istifadə, başqasının intellektual mülkiyyətindən icazəsiz istifadə. Bunların qarşısını almaq üçün mövcud xarici təcrübə öyrənilməli və müvafiq tədqiqatlar aparılmalıdır [9].

Təhsil müəssisəsinin vahid informasiya mühitini təşkil edən müasir kompleks-**“Elektron məktəb”** informasiya sistemidir. **“Elektron məktəb”** informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsinə və təhsilverən-təhsilənləri təhsil prosesinə daha fəal cəlb etməyə şərait yaradır. Əsasən aşağıdakı məsələləri həll etməyə imkan verir:

1. Təhsil müəssisəsinin məlumat bazasının yaradılması – kadrlar, pedaqoji heyət, tələbə haqqında məlumat, tədris planı, siniflərin elektron jurnalı, dərs cədvəlinin, idarəetmə orqanların təşkili, video-müşahidə vasitəsilə nəzarət;

2. Təhlükəsizlik sisteminin yaradılması. Buraya təhsil müəssisəsinə daxil olan hər bir şəxsin hansı vaxt daxil olduğu və ya çıxdığı haqqında məlumat, müəllim və valideynlərə dərs zamanı şagirdlərin fəaliyyətini kənardan izləmək, müşahidə etmək imkanı aiddir, tədris müəssisəsinin bütün işçi heyətinə binaya daxil olub-çıxmaq üçün elektron kartın verilməsi;

3. Təhsilənlərin fəaliyyətlərinə nəzarətin təşkili. Təhsil müəssisəsinin saytındakı Elektron sistemdə şagirdin məktəbə gəlib-getməsi, dərstdə iştirak edib-etməməsi, hər fənn üzrə aldığı cari qiymətlər, onun dərs cədvəli öz əksini tapır. Bu məlumatlar real vaxt rejimində daim yeniləşdirilir. Valideyn övladının nailiyyətləri haqqında məlumat almaq üçün saytdan lazımi informasiyanı ala bilər;

4. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemi kərguzarlıq işinin avtomatlaşdırılmasına xidmət edir;

5. Təlim və tərbiyənin monitorinqi sistemi -siniflər və fənlər üzrə şagirdlərin nailiyyətlərini təhlil edir;

6. Yeni təhsil texnologiyalarının tətbiqinə dair metodik tədqiqatlar və tövsiyələr, qabaqcıl pedaqoji təcrübə üzrə informasiya bankının yaradılması;

7. Mərkəzləşdirilmiş test imtahanlarının təşkili biliklərinin sistematik olaraq yoxlanılmasına, nəticələrin müqayisəsinə imkan verir;

8. Distant (məsafədən) təhsilə imkanların yaradılması;

9. Təhsil müəssisəsinin İntranet (təhsil sisteminin daxili şəbəkəsi)-vahid informasiya mühitinin formalaşdırılması və s. [5].

Ölkəmizdə bütün sahələrdə islahatyönümlü işlər aparılır. Təhsildə də tədris prosesinin nizamlı, ardıcıl və sistemli davam etdirilməsini tənzimləyən islahatlar xüsusi yer tutur. İslahatlar müəyyən olunmuş prinsiplərə əsaslanmaqla yeniləşdirilir, düzgün metodoloji prinsipi ilə fərqlənir. Belə ki, islahatda beynəlxalq və milli mütəxəssislərin iştirakı ilə gələcəkdə təhsili inkişaf etdirilmək üçün başlıca istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş və qəbul olunmuş demokratik, humanist, humanitar quruculuq işləri aparılmışdır. İslahatda başlıca istiqamət - *ümumi təhsilin keyfiyyəti və real tələbatlara uyğunluğudur*. İslahatların məqsədyönlü aparılması ölkəmizin inkişaf səviyyəsini yüksəltməklə gələcək üçün etibarlı zəmin yaradaraq "bilik iqtisadiyyatı"na keçidin əsasını qoymuşdur. Bu da təhsil sisteminin kökündən dəyişdirilməsinin ön planı çəkilməsini nəzərdə tutur. Təhsil sisteminin islahatlar prosesində milli dəyərləri mənimsəyən vətəndaş formalaşdırmaq, qloballaşan dünyada rəqabətədavamlı, biliklərə malik insan yetişdirmək, ölkəmizin təhsil

sisteminin və infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinin dünyanın aparıcı təhsil sistemləri səviyyəsinə çatdırmaq xüsusi yer tutur. Bunlara nail olmaq üçün səriştəli təhsilverənlərin formalaşdırılmasına, təhsildə səmərəli tənzimləmə və idarəetmə mexanizmlərinin, müasir tələblərə uyğun təhsil infrastrukturunun yaradılmasına zəmin yaradılmalı, təhsilin bütün pillə və səviyyələrini əhatə edən sistemli tədbirlər həyata keçirilməlidir [7].

İslahata uyğun proqramlar müəllim və tələbələrin yaradıcı fəaliyyətlərinə imkan yaradır, müəllim özünün imkanları daxilində fəaliyyətini sərbəst planlaşdırır, müvafiq texnologiyalar seçməkdə və yaxud hazırlamaqda ona sərbəstlik verilir, fənnin tədrisinə verilən tələblər, təlim metodları şərh edilir, müəllim təlimdə nəzərdə tutulan tələblərə istinad etməklə və nümunələrə əsaslanmaqla özünəməxsus təcrübəsini yaradır. Proqramda eyni zamanda şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün materiallar, qiymətləndirməyə dair metodik göstəriş və qiymətləndirmə vasitələri təqdim olunur.

Azərbaycanda ali təhsil sahəsində də müəyyən islahatlar aparılmışdır ki, onlardan biri Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması prosesidir (*1999-cu ildə Avropada vahid ali təhsil məkanının yaranmasını nəzərdə tutan prosesə Azərbaycan 2005-ci ildə qoşulub*). Bu islahatda məqsəd ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına integrasiyası, onun məzmununun Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulması, ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsi, əhalinin müasir tələblərə cavab verən ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün ali təhsil sisteminin formalaşdırılmasıdır.

Ali təhsil müəssisələrində SABAH qruplarının yaradılması da aparılan islahatlardan biridir. “SABAH” qrupları “savadlı”, “bacarıqlı”, “hazırlıqlı” sözlərinin qısaldılmış variantı olub I kursda təhsil alan ali təhsil müəssisələrinin tələbələri arasından ən savadlı, bacarıqlı və hazırlıqlı tələbələri müsabiqə yolu ilə s müəyyən ixtisaslar üzrə seçilməiş tələbələr qruplarıdır. SABAH” qruplarının formalaşdırılmasında əsas məqsəd- ölkəmizdə yüksək keyfiyyətli kadr hazırlanmasıdır. Respublikamızda İslahat Proqramlarından irəli gələn işlər (*yeni təhsil sisteminin qurulması istiqamətində işlər*) hazırda davam etdirilir və gələcəkdə də ardıcıl davam etdirilməsi nəzərdə tutulur [4].

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda təhsil sahəsində həm kadr potensialı, həm də güclü elmi baza üçün bütün imkanlar mövcuddur. Bu sahədə işlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu və Elm və Təhsil Nazirliyinin birgə gücü nəticəsində həyata keçirilir. Təhsilin inkişafı sosial həyatın möhkəmlənməsi və vətəndaşlar arasında informasiya bərabərsizliyinin aradan qaldırılması üçün məsələləri həll edir. Təhsil insanlara dünyanın vahid mənzərəsini anlamağa, həyatda öz yerini görməyə və yolunu uğurlu gələcəyə doğru davam etməyə kömək edir. Gələcəkdə bütün sahələrdə müvəffəqiyyət əldə edilməsi IT və informasiya resurslarından düzgün istifadə olunmasından asılıdır [3].

Nəticə

XXI əsrdə Azərbaycan təhsil sisteminin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Düşünürəm ki, Azərbaycan təhsili özünün zəngin mütərəqqi ənənələrinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq daha da inkişaf edəcək, dünya təhsil sistemində öz layiqli yerini tutacaq, elektron təhsil resurslarının istifadəsi müəllim və tələbələrin daha keyfiyyətli fəaliyyətinə zəmin yaradacaq, bu da təhsildə daha yüksək nəticələr əldə etməklə nəticələnəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” Bakı şəhəri, 19 yanvar 2015-ci il
2. N.Ə.Umarova “İKT””, Dərs vəsaiti, Bakı 2016
3. Məmmədova M.H., Qasimov H.Ə. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, E-universitet universitet: konseptual, texnoloji və arxitektura yanaşmalar, İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2017, №2
4. “Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 28 iyul 2022-ci il
5. Elektron təhsil texnologiyalarının tətbiqi 17 Noyabr. 2020
6. <http://e-tehsil.net>
7. <https://jurnal.edu.az>
8. <https://baku.edu.gov.az>
9. <https://www.muallim.edu.az>

Тарана Велиева

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ ЭЛЕКТРОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Резюме

Одним из важнейших направлений учебной деятельности на сегодняшний день является обеспечение эффективного использования современных технологий в сфере информационно-коммуникационных технологий. Для осуществления этой деятельности Министерство науки и образования широко внедряет применение инновационных механизмов в обучении. Эти механизмы сосредоточены в едином центре путём предоставления электронных книг и учебников, видеоуроков, дополнительных образовательных программ, централизованных тестовых образцов, а также предоставляется техническая поддержка для обеспечения бесперебойной работы таких порталов, как www.e-resurs.edu.az, www.e-derslik.edu.az, www.video.edu.az. Проведение видеоуроков на портале www.video.edu.az успешно реализуется и расширяется.

В данной статье рассматриваются использование современных технологий в сфере образования, роль электронных технологий, процесс проведения информатизации в образовании, использование электронных образовательных ресурсов, обеспечение информационной безопасности при информатизации образования, создание сервисной инфраструктуры, создание предприятий электронного обучения и их применение в системе образования Азербайджана.

Цель – основной целью системы электронного образования в Азербайджане в условиях информатизации системы образования страны является формирование единой образовательной и информационной среды, а также подготовка кадров, обладающих современной информационной культурой.

Методология – использован метод электронного управления образованием.

Результаты исследования – создание группы учителей, которые преподают предметы углубленно, используя свою потенциальную энергию для повышения качества образования, развитие азербайджанского образования на основе международного опыта, достижение более высоких результатов путем создания основы для использования электронных образовательных ресурсов.

Ключевые слова: электронные технологии, электронное образование, информатизация образования, ИКТ, ресурсы электронного обучения

THE ROLE OF ELECTRONIC EDUCATION TECHNOLOGIES IN SOCIETY DEVELOPMENT

Summary

One of the most important directions in training activities for today is ensuring the effective use of modern technologies in the field of information and communication technologies. In order to implement this activity, the Ministry of Science and Education widely implements the application of innovative mechanisms in teaching. These mechanisms are concentrated in a single center by providing resources such as e-books and textbooks, video lessons, additional educational programs and centralized test samples, www.e-resurs.edu.az, www.e-derslik.edu.az, www.video.az. Technical support is provided to ensure uninterrupted operation of edu.az portals. Conducting video lessons on the www.video.az portal is successfully implemented and expanded.

In this article, the use of modern technologies in the field of education, the role of e-technologies, the informatization process in education, the use of electronic educational resources, the provision of information security in the informatization of education, the creation of a service infrastructure, the creation of an e-learning enterprise and their application to the educational system of Azerbaijan were analyzed.

Purpose - the main purpose of the e-education system in Azerbaijan is to form a unified educational and informational environment in the informatization of the country's education system, and to train individuals with modern information culture.

Methodology - the method of management of education was used.

The result of the research - is to create an army of teachers who teach subjects in depth with their potential energy to increase the quality of education, to develop Azerbaijani education based on international experience, and to achieve higher results by creating a foundation for the use of electronic educational resources.

Key words: e-technology, e-education, informatization of education, ICT, e-learning resource

UOT 3.33.334

Ümid Həsənov
Gəncə Dövlət Universiteti, doktorant
hesenov2200@gmail.com

SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

“Sahibkarlıq” sözünün arxasında biznes, müəssisə, məhsul və ya xidmət var. Sahibkarlığın inkişafı iqtisadi uğur və sənaye artımında mühüm rol oynayır. İqtisadi innovasiya məhsuldar təbiətin əsasını təşkil edir. Sahibkarlığın müəyyən funksiyaları var. Sahibkarlığın resurs, təşkilatı, yaradıcı və vençur funksiyaları vardır. Aşağıdakı fikirlər sahibkarlığın mahiyyətini və məzmununu hərtərəfli açıb göstərir:

- Sahibkarlıq fəaliyyətinin mənası əhalinin mal və xidmətlərə olan tələbatını ödəməkdən ibarətdir.

- Ehtiyacların ödənilməsi əmlakdan istifadə etməklə əldə edilir.

- Sahibkarlığın hərəkətverici qüvvəsi və məqsədi mənfəət əldə etməkdir.

- Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq vətəndaşın ayrılmaz hüququdur.

- Sahibkarlıq birdəfəlik fəaliyyət deyil, davamlı cəhd, sistemli fəaliyyətdir.

- Sahibkarlıq təbiətən risklidir. Burada risk sahibkardan asılı olmayan səbəblərdən itkiyə məruz qalma ehtimalından yaranır.

- Sahibkar riskin nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyır.

- Dövlət kommersiya fəaliyyətinə qarışmır.

Sahibkarlığın innovasiya tamamlayıcısı olduğunu sübut edən mexanizmlərdən biri də bu fəaliyyətə yönümlüliyin mövcudluğudur. Sahibkarlığa istiqamətlənmə menecerlərin yeni imkanların müəyyən edilməsi və yaradılması ilə məşğul olduqları strategiya-inkişaf proseslərinə və təcrübələrinə aiddir.

Məqsəd - sahibkarlığın inkişaf xüsusiyyətlərinin və makroiqtisadi inkişafda KOB-in global rəqabət şəraitində milli iqtisadi sistemə verdiyi töhfələrin araşdırılması istiqamətində nəzəri biliklərə əsaslanaraq səmərəli təkliflər verməkdən ibarətdir.

Metodologiya - tədqiqat zamanı təhlil, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri - bu sahədə islahatlar, o cümlədən ixracın və investisiyaların təşviqi üçün effektiv mexanizmlərin tətbiqi, yerli istehsalın dəstəklənməsi üçün çoxsaylı tədbirlərin işlənilməsi və icra edilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi yolu ilə vergi yükünün azaldılması, güzəştli kreditlərin alınması prosedurlarının sadələşdirilməsi və digər maliyyə dəstəyi mexanizmlərindən istifadənin sahibkarlara verə biləcəyi töhfələrin verilməsidir.

Açar sözlər: sahibkarlıq, kiçik və orta biznes, inkişaf, xüsusiyyətlər

Giriş

Son illər dünyada, xüsusən də iqtisadi sahədə çoxlu dəyişikliklər baş vermişdir. Yaşadığımız informasiya əsrində texnoloji inkişafın verdiyi imkanlarla dünya ölkələri bir-birinə daha da yaxınlaşıb. Qloballaşmanın kiçik və orta sahibkarlığa təsiri rəqabəti artıran və gücləndirən amil kimi qəbul olunur.

1973-cü il neft böhranından sonra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda yaşanan böhranlardan və iqtisadi problemlərdən qurtulma səyləri zamanı kiçik və orta

sahibkarlıq (KOS) əhəmiyyət qazanmağa başladı.

Cəmiyyətlərdə artan müstəqillik meyli, texnologiyanın inkişafı və informasiya cəmiyyətinə keçid kimi səbəblərdən həm kiçik və orta sahibkarlığa verilən önəm, həm də bu müəssisələrin sayı artmağa başlamışdır.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin yaradılması və inkişafı siyasətləri dünya ölkələrində geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu müəssisələr sahibkarlıq potensialının realizə oluna bildiyi, mürəkkəb iyerarxiyadan uzaq quruluşuna görə tez qərar qəbul etmək imkanına malik, aşağı idarəetmə xərcləri ilə istehsal edə bilən müəssisələrdir.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri iqtisadi məhsuldarlığın artırılmasında, regionlarda məskunlaşmış əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm amil hesab edilməklə ölkənin iqtisadi vəziyyəti və müvafiq tələbat səviyyəsinə uyğun gələ biləcək məhsul istehsalı üstünlüyünə və kənddən şəhərə axınının qarşısının alınmasında həlledici rolə malik olması ölkənin iqtisadi qüdrətinin yüksəlməsində hakim mövqelərdən biri kimi çıxış edir.

İqtisadi sıxıntılı dövrlərdə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri sistemə daha tez uyğunlaşa və lazımi dəyişiklikləri daha qısa müddətdə edə bilər, beləliklə, bu müəssisələrin mənfi konyukturadan təsir səviyyəsini azaldır.

Riçard Kantilyonun fikrincə, sahibkarlıq daimi risk şəraitində məhsul tələbi və təklifinin uyğunlaşdırılması prosesində iqtisadi fəaliyyət növü olub bazarda istehsal vasitələrini kapitalla çevirən şəxsdir.

Sahibkarlıq anlayışı və onun inkişafı

İqtisadi ədəbiyyatlarda sahibkarlıq və sahibkar anlayışına tədqiqatçıların fərqli yanaşdıqlarını gürmək mümkündür. Odur ki, aparılmış tədqiqatda sahibkarlığın əsas xüsusiyyətlərinin təhlili və aşkar edilməsi vacib hesab edilir. Qeyd edək ki, torpaq sahibinin, kapitalistin, investorun, menecerin, işçinin sosial-iqtisadi rollarının tərifləri o qədər də mübahisə və şübhə doğurmasa da, sahibkarlıq xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi uzun müddətdir elmi müzakirə predmeti olmuşdur. *Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, sahibkarlıq baxış, dəyişiklik və yaradıcılıq elementlərini özündə birləşdirən dinamik bir prosesdir* [1, s.1].

“Sahibkarlıq” anlayışı ilk dəfə 18-ci əsrdə ingilis bankir və iqtisadçısı Riçard Kantilyon (1680-1734) tərəfindən istifadə edilmişdir. Kantilyonun fikrincə, sahibkarlıq daimi risk şəraitində məhsul tələbi və təklifinin uyğunlaşdırılması prosesində iqtisadi fəaliyyətdir. Sahibkar dedikdə, istehsal vasitələrini bazarda əldə edib kapitalla çevirən şəxs başa düşülür. Kapitalın fəaliyyətinin nəticəsi sahibkarın istehsal xərclərindən yüksək bazar qiymətinə bazarda satılan məhsuldur. İstehsal olunan məhsulun bazar qiyməti əvvəlcədən bilinmədiyi üçün biznes həmişə kommersiya riski daşıyır.

Sahibkarlığın inkişafı müəyyən sosial təbəqələr üçün belə fəaliyyətlərin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu mənada sahibkarlığın tarixinə həm onun sosial bazasının formalaşması və inkişafı, həm də sahibkarlıq təbəqələri ilə bağlı dövlət siyasəti, onların hüquq və vəzifələrinin hüquqi qeydiyyatı baxımından baxmaq olar.

Fransız iqtisadçısı Jan-Batist Say (1767-1832) sahibkarlığı risk şəraitində iki istehsal amilinin - əmək və kapitalın yaradıcı birləşməsi və əlaqələndirilməsi kimi baxaraq daha dərin təhlil etdi. O, sahibkar və menecer funksiyalarını fərqləndirirdi. J.B.Say sahibkarın işini yaradıcı, menecerin işini isə monoton və rutin iş hesab edirdi.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas subyekti aşağıdakı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqədə olan sahibkar hesab edilir:

- əsas qarşı tərəf kimi istehlakçı ilə;
- dövlətlə;
- işçilərlə;
- biznes tərəfdaşları ilə.

Sahibkarlığın məqsədi tələbi olan və sahibkara mənfəət gətirən məhsul istehsal edib bazara çıxarmaqdır. Sahibkarlığın əsas istehsal və ya xidmət proseslərini əks etdirən funksiyalarına isə aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- istehsal və idarəetmənin təşkili;
- nəticələr üçün risk və maliyyə məsuliyyətini öz üzərinə götürmək;
- iqtisadi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və fəaliyyəti idarəetmək üçün iqtisadi güc.

Sahibkarlıq şəxsi vəsaitlərin cəlb edilməsini və müəyyən məsuliyyət və iqtisadi risklərin götürülməsini tələb edən istənilən iqtisadi fəaliyyət növüdür. Bu fəaliyyətin uğuru konkret hüquqi və təşkilati strukturdan asılıdır.

Sahibkarlığın tipoloji növünün formalaşmasında iqtisadi-hüquqi xarakterli xüsusiyyətlər, məsələn, təsərrüfat sərvətlərinə mülkiyyət hüququnun yaradılması üsulu, onların istifadə etdiyi mülkiyyət hüquqlarının məzmunu və mülkiyyət məsələsinin vəziyyəti üstünlük təşkil edir [2, s.24].

Sahibkarların sayından asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti fərdi və kollektiv ola bilər. Fərdi sahibkarlıqda əmlak bir şəxsə məxsusdur. Kollektiv sahibkarlıq dedikdə, hər birinin payını müəyyən etməklə və ya müəyyən etmədən birdən çox hüquqi şəxsin eyni vaxtda mülkiyyətində olması başa düşülür.

Sahibkarlığın empirik konsepsiyası əmtəə və xidmətlərin, yəni istənilən biznesin istehsalı təcrübəsidir. Sahibkarlığın inkişafı üçün vacib şərt motivasiyadır. Yəni insanı müəyyən məqsədlərə çatmaq, həm iqtisadi fayda əldə etmək, həm də gücə, uğura, yaradıcılığa, rəqabətə sosial-psixoloji ehtiyacı ödəmək üçün pulunu riskə atmağa sövq edən daxili istəklər. *Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəvqəladə hallarda gəlir əldə etmək üçün özünü təmin edən və aktivlərə əsaslanan hər hansı sahibkarlıq fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilməlidir [3].*

Sahibkarlıq insan fəaliyyətinin formalarından biridir. İnsan fəaliyyəti onun fəaliyyətinin təzahürü, müəyyən davranışdır. Daha geniş mənada insan enerjisinin israfıdır. Sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyət anlayışının tərkib hissəsidir. İqtisadi fəaliyyətdən başqa heç bir sahibkarlıq fəaliyyəti yoxdur.

Başqa sözlə desək, istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi fəaliyyətdir. İqtisadi fəaliyyət - istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak daxil olmaqla, maddi və mənəvi nemətlərin yaradılması prosesi. Cəmiyyətin varlığının və inkişafının əsasını maddi istehsal təşkil edir. İstehlak dəyəri və yeni dəyər istehsal yolu ilə yaradılır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusilə mübadilə mərhələsinin rolu xeyli artmışdır. Dəyişikliyin məqsədi həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların fəaliyyətini əlaqələndirməkdir [4, s.14].

“Sahibkarlıq” sözünün arxasında biznes, müəssisə, məhsul və ya xidmət var. Sahibkarlığın inkişafı iqtisadi uğur və sənaye artımında mühüm rol oynayır. İqtisadi innovasiya məhsuldar təbiətin əsasını təşkil edir.

İqtisadi təşkilatların təşəbbüs və yaradıcılıq nümayiş etdirmək imkanları nə qədər çox olarsa, potensial və faktiki inkişaf nəticələri arasında fərq bir o qədər az olar. Sahibkarlıq perspektivli yeni sənaye sahələrinin böyüməsini stimullaşdırır və köhnəlmiş sənaye sahələrinin “yuyulmasına” töhfə verir [5].

Buna görə də, sahibkarlıq biznes və yaradıcı iqtisadiyyatın unikal növü kimi iqtisadi uğurun açarıdır. Sahibkarlığın ən mühüm xüsusiyyəti iqtisadi muxtariyyət və müstəqillikdir. Hər bir sahibkar şirkətin iqtisadi faydaları və bazar şərtləri əsasında öz qərarlarını verir. Bundan asılı olmayaraq, işəgötürən öz hərəkətlərinin nəticələrinə görə şəxsi məsuliyyət daşıyır. Maraqla birləşən məsuliyyət sahibkara daha çox işləməyə məcbur edir. Sahibkarlığı kreativlik və innovasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Yalnız keyfiyyətli və mütəmadi olaraq yenilənən məhsullar təklif edənlər səmərəli işləyə bilər.

Biznes fəaliyyəti obyektləri mallar, işlər və ya xidmətlərdir. Sahibkarlıq iqtisadi

fəaliyyətin istiqamətlərindən biridir və onun xüsusiyyətlərindən biri də mənfəətdir. Lakin, deyə bilərik ki, on minlərlə təsərrüfat subyekti sosial problemlərin həlli üçün, mənfəət güdmədən yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Sahibkarlıq müstəqil, çoxşaxəli və mürəkkəb bir fenomendir və səriştə, eləcə də həqiqətən müasir sosial və iqtisadi həyat tələb edir. Cəmiyyətin müasir həyatında müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bu səbəbdən sahibkarlığın təhlili və tədqiqi müxtəlif aspektlərdən vacibdir (6, s.6).

Materiallar və metod

Sahibkarlıq müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatda olan şəxslər tərəfindən əmlakın istifadəsindən, malların satışından, biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən sistematik mənfəət əldə etməyə yönəlmiş, öz riski ilə həyata keçirilən müstəqil fəaliyyətdir. Aşağıdakı fikirlər sahibkarlığın mahiyyətini və məzmununu hərtərəfli açıb göstərir:

- 1) Sahibkarlıq fəaliyyətinin mənası əhalinin mal və xidmətlərə olan tələbatını ödəməkdən ibarətdir.
- 2) Ehtiyacların ödənilməsi əmlakdan istifadə etməklə əldə edilir.
- 3) Sahibkarlığın hərəkətverici qüvvəsi və məqsədi mənfəət əldə etməkdir.
- 4) Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq vətəndaşın ayrılmaz hüququdur.
- 5) Sahibkarlıq birdəfəlik fəaliyyət deyil, davamlı cəhd, sistemli fəaliyyətdir.
- 6) Sahibkarlıq təbiətən risklidir. Burada risk sahibkardan asılı olmayan səbəblərdən itkiyə məruz qalma ehtimalından yaranır.
- 7) Sahibkar riskin nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyır.
- 8) Dövlət kommersiya fəaliyyətinə qarışmır.

Sahibkarlığın funksiyalarına fərqli yanaşmalar vardır. Sahibkarlığın funksiyaları sırasında aşağıdakıları qeyd edirlər [7, s.20]:

Ümumi iqtisadi funksiya. *Sahibkarlıq fəaliyyəti əmtəə istehsalına (iş fəaliyyətinin göstərilməsi, xidmət göstərilməsi) və onların konkret istehlakçılara çatdırılmasına yönəldilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının bütün iqtisadi qanunlar sisteminin təsiri altında həyata keçirilir.*

Sahibkarlığın inkişafı iqtisadi inkişafın, ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin həcmnin artmasının müəyyən edici şərtlərindən biridir ki, bu da iqtisadi münasibətlər sistemində ümumi iqtisadi funksiyanın təzahürü kimi çıxış edir [8].

Mənbə funksiyası. *Sahibkarlığın inkişafı həm təkrarlanan, həm də məhdud olan maddi və qeyri-maddi resurslardan səmərəli istifadəni nəzərdə tutur. Bunlar əmək ehtiyatları, torpaq və təbii sərvətlər, bütün istehsal vasitələri və elmi nailiyyətlər, sahibkarlıq istedadlarıdır.*

Yenilikçi funksiya. *Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün sahibkarlıq fəaliyyəti prosesində yeni ideyaların, yeni alətlərin və amillərin istifadəsi ilə bağlıdır.*

Sosial funksiya. *Bu funksiya insanların müstəqil təsərrüfat-təsərrüfat fəaliyyətinə yönəlmiş sahibkarlıq təbəqəsinin formalaşmasında müddü işçilərin sayının artmasını üzə çıxarır.*

Təşkilati funksiya. *Bu, sahibkarların öz biznesini təşkil etmək üçün müstəqil qərar qəbul etməsində, onun şaxələndirilməsində, daxili sahibkarlığın tətbiqində, sahibkarlıq idarəçiliyinin formalaşmasında, mürəkkəb sahibkarlıq strukturlarının yaradılmasında, biznesin dəyişdirilməsində özünü göstərir.*

Sahibkarlıq fəaliyyətinin funksiyalarına əsaslanaraq, onun mahiyyətini aşağıdakı xarakterik əlamətlərlə müəyyən etmək olar [9, s.21]:

Müstəqillik. *Sahibkar öz fəaliyyətinin təşkili, idarə edilməsi və maliyyələşdirilməsi ilə bağlı qərarlar qəbul edərkən müstəqil olmalıdır.*

Yenilik. Sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamanın əsas səbəbi əmtəə və xidmətlər, istehsal texnologiyası və satışı, şirkətin və onun kapitalının idarə edilməsi, maliyyə resurslarının hərəkəti üçün yeni planlar sahəsində yeniliyi (yeniliyi) təmin edən sahibkarlıq ideyasıdır.

İnnovasiyanın iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sahibkar istehsal amillərinin (əmək, torpaq, kapital) yeni kombinasiyasını işləyib hazırlayır və həyata keçirir.

Mənfəətilik. Sahibkarlıq fəaliyyətinin uzunmüddətli iqtisadi məqsədi mənfəəti maksimuma çatdırmaqdır. Uğurlu sahibkarlıq fəaliyyəti gəlirin artımını və müvafiq olaraq mənfəətin artımını təmin etməlidir, yəni. Təkcə sahibkarlıq gəliri deyil, həm də sahibkarın şəxsi mənfəəti ictimai mənfəətlə birləşir.

Risk. Sahibkarlıq ideyasının həyata keçirilməsi çox vaxt çox əhəmiyyətli olan vəsaitlərin (şəxsi və ya borc götürülmüş) investisiyası ilə əlaqələndirilir.

Eyni zamanda, sahibkar qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərir, çünki bazarın reaksiyasını dəqiqliklə proqnozlaşdırmaq və sahibkarlıq ideyasının həyata keçirilməsində yarana biləcək bütün maneələri qabaqcadan görmək mümkün deyil. Buna görə də, vəsaitlərin qoyuluşu ciddi şəkildə risklə əlaqələndirilir: yatırılan vəsait gözlənilən mənfəəti verməyə və ya ümumiyyətlə geri qaytarmaya bilər. Sahibkar həmişə şüurlu risk götürür: gözlənilən mənfəət nə qədər çox olarsa, risk də bir o qədər çox olar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri və sosial-iqtisadi sahibkarın tipi son dərəcə müxtəlifdir, lakin onların hamısının bir ümumi xüsusiyyəti vardır. Bunlar biznes uğuru və artan gəlir arzusudur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlifliyi və onların hüquqi formaları sahibkarların fəaliyyət göstərdiyi mülkiyyət formalarının fərqliliyi ilə bağlıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətində üç komponent var: istehsal, kommersiya (ticarət) və maliyyə. Bu komponentlərdən biri əsas, sistem formalaşdırıcı və ixtisaslaşmışdır. Məhz sahibkarlığın ixtisaslaşmış tərkib hissəsi kapital qoyuluşunun məqsədi və konkret nəticənin mənbəyidir. Sahibkarlıq ideyasının aid olduğu fəaliyyət sahəsi (məsələn, kitabların nəşri, mühazirələrin oxunması, avtomobillərin təmiri, kitab mağazasının açılması, bankın yaradılması, istehsalın yenidən qurulması, şirkətlərin birləşdirilməsi və bölünməsi) onun həyata keçirilməsi ilə formalaşır.

Bir qayda olaraq, ixtisas komponenti sahibkarın peşə keyfiyyətləri, bilik, təcrübə və bacarıqlarına uyğundur. Digər iki komponent dəstəkləyici olur, onların funksiyaları sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas komponentinin inkişafı üçün zəruridir (<http://www.yurplus.ru/vidi.htm/>, 2021).

İqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif meyarlara görə təsnif edilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti aşağıdakı qruplar üzrə bölünür [10, s.7]:

- Əhatə olunan sahəyə görə: yerli, regional, beynəlxalq.
- Mülkiyyətə görə: fərdi, qrup, dövlət, qarışıq;
- Fəaliyyət dairəsinə görə: mikro, kiçik, orta, iri;
- Fəaliyyətinin xarakterinə görə: istehsal, ticarət, xidmət;
- Fəaliyyət sahəsi üzrə: sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti və s.

Müzakirə

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas növləri sadalanan komponentlərdən hansının sistematik əhəmiyyət kəsb etməsinə görə fərqlənir.

İstehsal sahibkarlığı. Bu iş növü ən gəlirlidir, çünki böyük maddi xərclərlə əlaqələndirilir və müvafiq olaraq daha yüksək risk dərəcəsinə malikdir. Əsas giriş mənbələri təkcə istehsal müəssisələri, xammal və materiallar deyil, həm də patentlər, lisenziyalar, müəllif hüquqları, ticarət nişanları və s.

Sahəsindən asılı olaraq sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı və digər sənaye sahibkarlığı

növləri fərqləndirilir. Buraya mənfəət məqsədi ilə elmi, mədəniyyət və incəsənət əsərlərinin yaradılması da daxildir.

Biznes sahibkarlığı. Başqa əmtəələrin istehsalı üçün malların satışı, əmtəənin son istehlakçıya satılması, malların alqı-satqısı, malların satışında vasitəçilik kommersiya sahibkarlığının əsas fəaliyyət istiqamətləridir.

İstehsalda yaradılmış məhsulu satan biznes sahibkarlığı təkrar istehsal prosesinin təcrid olunmasını təmin edir, əmtəələr arasında rəqabəti saxlayır və istehsalçıları son istehlakçılarla münasibətdən azad edir (istehsalçının əməliyyat xərclərini azaldır). Biznes sahibkarlığı sənaye sahibkarlığından öz hərəkətliliyi, kapital tutumunun xeyli aşağı olması və bir qayda olaraq, aşağı mənfəət səviyyəsi ilə fərqlənir.

Maliyyə sahibkarlığı. O, vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsini və yığılmasını təmin edir, onları ən gəlirli sahibkarlıq layihələrinə yönəldir. Pul (milli və xarici valyuta), qiymətli kağızlar (veksellər, istiqrazlar, səhmlər və s.) alqı-satqı obyektinə çevrilir. Ölkə iqtisadiyyatında maliyyə-kredit biznes qurumlarının fəaliyyəti böyük rol oynayır. Müasir iqtisadiyyat inkişaf etmiş pul sistemi olmadan inkişaf edə bilməz.

Maliyyə-kredit sahibkarlığı istehsal amillərinin yeni kombinasiyalarını həyata keçirmək

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri İtaliya istehsal sektorunun 99%-ni və Amerika istehsal sektorunun 80%-ni təşkil edir. Dünyanın hər yerində hökumətlər kiçik və orta biznes müəssisələrinin əhəmiyyətini və onların iqtisadi artıma, məşğulluğa, sosial birliyə və yerli inkişafa verdiyi töhfəni qəbul edirlər.

Biznes fəaliyyəti həyata keçirən kiçik və orta müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatının bir çox aspektlərində, o cümlədən məşğulluqda üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, onların tam potensialı fəaliyyətsiz olaraq qalır. Bu, kiçik və orta biznesin problemləri ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, KOB-lər innovativ effektiv həllərin mənbəyi olmaqla və əhəmiyyətli biznes imkanları yaratmaqla qlobal, regional və milli iqtisadiyyatlara uzunmüddətli təsirlər yaradırlar [12, s.1793].

Bu gün bütün ölkələr tam rəqabətin təmin edilməsində, ixtisaslı kadrların hazırlanmasında, siyasətin formalaşdırılmasında və strategiyaların müəyyən edilməsində mühüm yer tutan KOB-lərin sosial birliyə, məşğulluğa, regional və yerli inkişafa və iqtisadi artıma verdiyi töhfələrdən xəbərdardır. KOB-lərin bu əhəmiyyəti bütün ölkələrdə sağlam KOB strukturu yanaşmasını qəbul etmişdir. Möhkəm KOB strukturu sosial sülhün, siyasi sabitliyin və iqtisadi inkişafın ən mühüm təminat, əvəzolunmaz şərt və təməl daşlarından biri kimi tanınır [13, s.133].

KOB-lər texniki inkişafı daha yaxındırlar və tələb dəyişiklikləri və müxtəliflik baxımından onlara daha asan uyğunlaşa bilirlər. Dəyişikliklər etmək iri müəssisələr üçün çətin ola bilər və uyğunluq əldə etmək uzun müddət çəkə bilər. Bununla belə, KOB-lərdə bu uyğunlaşmalara nail olmaq daha asandır.

Kiçik biznesin iri bizneslə müqayisədə iki mühüm rəqabət üstünlüyü də var. Birincisi, bu, müştərilər və işçi heyəti ilə daha sıx əlaqələr qurmaq bacarığıdır. Digər bir üstünlük isə marketing, istehsal və xidmət sahəsində iri şirkətlərə nisbətən daha çevik olmalarıdır. Bu üstünlüklər dəyişikliklərə və inkişafa daha tez uyğunlaşmaq üçün çox faydalıdır.

KOB-lər fəaliyyət göstərdikləri bazarlarla yaxından tanış olurlar. Onlar bazar meyarlarını və ehtiyaclarını böyük şirkətlərdən daha aydın görə bilirlər. Eyni zamanda haqqında danışdıqları bazar müştərilərini daha yaxından tanıyır, isti münasibətlər qururlar. Onların müştərilərlə əlaqələri də böyük bizneslərdən daha uğurlu çıxış edə biləcəkləri bir sahədir. Müştərinə yaxından tanıdıqları üçün məhsullar onların ehtiyaclarına uyğun istiqamətləndirilə bilər. Buna görə də onlar istehsal, marketing və xidmət sahəsində iri müəssisələri qabaqlayırlar.

Çevik bir quruluşa sahib kiçik və orta bizneslər uyğunlaşma baxımından böyük bir

üstünlüyə sahibdirlər, lakin qarşıya çıxan mənfiliklərə qarşı daha güclü mövqe tuturlar. KOB-in üstünlükləri ümumiyyətlə aşağıdakı kimi sadalanır:

- Daha böyük nəzarət lazım olduqda KOB-lər iri müəssisələrə nisbətən üstünlüyə malikdirlər.

- Böyük investisiyalar cəlb etməzdən əvvəl bazarın yeni ideyaya və ya bazara reaksiyalarını bilmək asandır,

- Daha dar istehsal, xidmət və əmtəə bazarları,
- Məhdud tələbi olan mal və xidmətlər bazarında istehsal,
- İşçilərlə sıx əlaqələrin qurulması,
- texniki inkişaf və dəyişikliklərə uyğunlaşma,
- Öz kapitallarına daha çox nəzarət,
- Ölkədə işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında rol oynama.

Fərqli və dəyişən istehlakçı seçimləri və istehlakçıya daha yaxın olan və müştəriyə doğru daha intensiv işləyən KOB-lər daha sürətli qəbul edilə bilər və istehsal prosesini dəyişdirərək istehlakçıların tələblərinə tez cavab verə bilər. Çünki KOB-lər iri şirkətlərlə müqayisədə dəyişən istehsal və satış şərtlərinə uyğunlaşmaq üçün daha çox çevikliyə malikdirlər. Lakin bu üstünlük bəzi hallarda digərlərinə nisbətən daha qabarıq ola bilər.

Amerika Milli Elm Fondunun ABŞ-da apardığı araşdırmaya görə, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərinə xərclənən hər dollara görə kiçik firmalar böyük firmalardan 24 dəfə çox innovasiya istehsal edir. Bunun səbəbi kiçik şirkətlərin tez bir zamanda tədqiqat layihələrini həyata keçirə bilməsidir. Böyük şirkətlərin işi əhatəlidir, çünki layihələri genişdir və bir çox insan tərəfindən həyata keçirilir.

İş yerində qərar qəbul edənlər nə qədər çox olarsa, məhsuldarlıq da bir o qədər azalır. Kiçik şirkətlərdə qərar qəbul edənlər istehsal qərarlarının tez və dəqiq qəbul edilməsi üçün işçiləri istehsal proseslərinə cəlb edirlər. Böyük şirkətlər böyük iyerarxik qərar qəbuletmə mexanizminə malikdirlər və qərar qəbul edənlər istehsal xəttindən çox uzaqdadırlar, ona görə də onlar məsələdən xəbərsiz olduqlarından və ya dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşmağa gecikdiklərindən səhv qərarlar verə bilərlər.

Nəticə

Tədqiqatlara əsasən, sahibkarlıq subyektlərinin əksəriyyətinin adi şirkət kimi fəaliyyət göstərdiyi, maliyyə problemlərinin olduğu, dövlət dəstəyinin vacib olduğu və menecerlərin problemlərin həlli üçün tələb olunan maliyyə həlli yolları haqqında kifayət qədər məlumata malik olmadığı müəyyən edilmişdir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlığın inkişafı ÜDM, əhali gəlirləri, istehsal və xidmətlərin həcmi, iqtisadiyyata özəl investisiya və s. kimi makroiqtisadi göstəricilərin artımına birbaşa təsir göstərir.

KOB-in ölkə iqtisadiyyatında rolunun gücləndirilməsi, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onlara dəstək mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmaqdadır və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi dövlətin bu istiqamətdə apardığı siyasətinin ən mühüm strateji məqsədlərindən biridir.

Bu sahədə islahatlar, o cümlədən ixracın və investisiyaların təşviqi üçün effektiv mexanizmlərin tətbiqi, yerli istehsalın dəstəklənməsi üçün çoxsaylı tədbirlərin işlənilib hazırlanması və icra edilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi yolu ilə vergi yükünün azaldılması, güzəştli kreditlərin alınması prosedurlarının sadələşdirilməsi və digər maliyyə dəstəyi mexanizmlərindən istifadə sahibkarların diqqətini cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yalçıntaş M. Çağımızda Girişimcilik, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi 5, 2010, -145 s.
2. Блинов А.О., Шапкин И.Н. "Малое предпринимательство", 2010, -546 с.
3. Власов В.С. "Проблемы развития малого предпринимательства в России", Академия менеджмента и рынка, 2010, -430 с.
4. Yaroçkın V.İ., Buzanova Y.V. "Biznesin və sahibkarlığın əsasları", Bakı, Elm, 2008, -174 s.
5. Dodgson, M., Gann, D., ve Salter, A., The Management of Technological, 2008, Innovation Strategy and Practice, New York: Oxford University Press Inc.
6. Aşırov S.V. "Sahibkarlıq fəaliyyətinin xarici iqtisadi əlaqələrdə yeri və rolu", 2018, Bakı, Qanun, 6 s.
7. Niftullayev V.M. "Sahibkarlığın əsasları", Bakı, Zaman nəşriyyatı, 2002, -615 s.
8. Власов В.С. "Проблемы развития малого предпринимательства в России", Академия менеджмента и рынка, 2010, 430 с.
9. Niftullayev V.M. "Sahibkarlığın əsasları", Bakı, Zaman nəşriyyatı, 2002, 615 səh.
10. Romella Məhərrəmovə və Solmaz Musayeva, "Sahibkarlıq", Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı, 2019
11. Niftullayev V.M. "Sahibkarlığın əsasları", Bakı, Zaman nəşriyyatı, 615 səh. 2002,
12. Kosa G., Yöneticilerinin Girişimcilik ve İnovasyon Algılarının İncelenmesi: Kobi Yöneticileri Üzerine Bir Araştırma, İşletme Araştırmaları Dergisi, 2019, 11 (3), s.1793
13. 1792-1806 9. Kutluay Tutar F., Tutar E. & Öktem H., "Yerel Ekonomik Kalkınmada Kobi'lerin Rolü: Niğde Örneği", Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 2020, 6(22): 130-145

Umud Hasanov

THE MAIN FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP

Summary

Behind the word "entrepreneurship" is a business, enterprise, product or service. Entrepreneurship development plays an important role in economic success and industrial growth. Economic innovation is the basis of a productive nature. Entrepreneurship has resource, organizational, creative and venture functions.

The following ideas comprehensively reveal the essence and content of entrepreneurship:

- The meaning of entrepreneurial activity is to satisfy the population's demand for goods and services.

-Satisfaction of needs is achieved by using property.

-The driving force and purpose of entrepreneurship is to make a profit.

- Engaging in entrepreneurial activity is an inalienable right of a citizen.

- Entrepreneurship is not a one-time activity, but a continuous effort, a systematic activity. -

Entrepreneurship is inherently risky. Here, the risk arises from the possibility of loss for reasons beyond the control of the entrepreneur.

- The entrepreneur is responsible for the consequences of the risk.

- The state does not interfere in commercial activities. One of the mechanisms that prove entrepreneurship to be a complement to innovation is the existence of this action orientation. Entrepreneurial orientation refers to the strategy-development processes and practices in which managers engage in the identification and creation of new opportunities.

Purpose - the development characteristics of entrepreneurship and the role of SMEs in macroeconomic development it consists of making effective proposals based on theoretical knowledge in the direction of researching the contributions to the national economic system in the conditions of global competition.

Methodology - methods of analysis, systematization and generalization were used during the

research.

The results of the research - reforms in this area, including the introduction of effective mechanisms for the promotion of exports and investments, the development and implementation of numerous measures to support local production, the reduction of the tax burden by expanding the taxation base, the simplification of the procedures for obtaining preferential loans and the use of other financial support mechanisms is the giving of contributions that can be made to entrepreneurs.

Keywords: entrepreneurship, small and medium business, development, characteristic

Умид Гасанов

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Резюме

За словом «предпринимательство» стоит бизнес, предприятие, продукт или услуга. Развитие предпринимательства играет важную роль в экономическом успехе и промышленном росте. Экономические инновации являются основой производственного характера. Предпринимательство имеет определенные функции. Предпринимательство имеет ресурсную, организационную, творческую и венчурную функции. Следующие идеи всесторонне раскрывают сущность и содержание предпринимательства:

- Смысл предпринимательской деятельности заключается в удовлетворении спроса населения на товары и услуги.

- Удовлетворение потребностей достигается за счет использования собственности.

- Движущей силой и целью предпринимательства является получение прибыли.

- Занятие предпринимательской деятельностью является неотъемлемым правом гражданина.

- Предпринимательство – это не разовая деятельность, а постоянное усилие, систематическая деятельность.

- Предпринимательство по своей сути рискованно. Здесь риск возникает из-за возможности понести убытки по причинам, не зависящим от предпринимателя.

- Предприниматель несет ответственность за последствия риска.

- Государство не вмешивается в коммерческую деятельность. Одним из механизмов, доказывающих, что предпринимательство является дополнением инноваций, является наличие такой ориентации на действие. Предпринимательская ориентация относится к процессам и практикам разработки стратегии, в которых менеджеры участвуют в выявлении и создании новых возможностей.

Цель – дать характеристики развития предпринимательства и роль МСП в макроэкономическом развитии заключается в выработке эффективных предложений, основанных на теоретических знаниях, в направлении исследования вклада в национальную экономическую систему в условиях глобальной конкуренции.

Методология – в ходе исследования использовались методы анализа, систематизации и обобщения.

Результаты исследования – реформы в этой сфере, в том числе внедрение эффективных механизмов стимулирования экспорта и инвестиций, разработка и реализация многочисленных мер по поддержке местного производства, снижение налогового бремени за счет расширения налоговой базы, упрощение процедур получения льготных кредитов и использования других механизмов финансовой поддержки – предоставление взносов, которые могут быть сделаны предпринимателям.

Ключевые слова – предпринимательство, малый и средний бизнес, развитие, характеристика

UOT: 336.02:336.6

Emin Əhmədzadə

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, elmlər doktoru

programı üzrə doktorant, i.ü.f.d.

emin.ehmedzade@gmail.com

Tel: +994 50 228 8476

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ ENERJİ TUTUMU: MAHİYYƏT VƏ SƏMƏRƏLİLİK

Xülasə

Kənd təsərrüfatı istehsalında enerji amilinin artan rolu sahənin səmərəli inkişafında enerji təhlili məsələlərinin aktuallığını şərtləndirir. Müasir aqrar fəaliyyətin iqtisadi-ekoloji parametrlərinin yaxşılaşdırılmasında enerji resurslarından qənaətli istifadə problemləri, son dövrlərdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının enerji səmərəliliyinin təhlili, o cümlədən, enerji tutumunun səviyyəsini şərtləndirən açılışların təsirinin qiymətləndirilməsi məsələləri lazımi dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Kənd təsərrüfatında innovasiyalı fəaliyyətin enerjiyə tələbatının və məhsulların enerji tutumunun müəyyən edilməsi hərtərəfli elmi-nəzəri və təcrübi araşdırma tələb edir. Ətraf mühitin mühafizəsi tələblərinin ciddiləşməsi də sahə məhsullarının enerji tutumuna münasibətdə yeni yanaşmanı obyektiv zərurətə çevirir. Təqdim olunan məqalədə qeyd olunan problemlər araşdırılır.

Məqsəd - kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında enerji resurslarından istifadənin aktual nəzəri və təcrübi problemlərini tədqiq etməklə, enerji tutumu və fəaliyyətin səmərəliliyi arasında əlaqəni qiymətləndirmək, sahədə istehsal olunan məhsulların enerji tutumunu aşağı salmaq imkanlarını aşkara çıxarmaqla onların reallaşdırılması istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Metodologiya: Tədqiqat prosesində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında enerji səmərəliliyinin təməl prinsiplərinə istinad edilmiş, sahənin enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsinin strateji əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Məqalənin hazırlanması zamanı, müşahidə, iqtisadi-statisitik, elmi abstraksiya, ümumiləşdirmə üsullarından, habelə iqtisadçı alimlərin mövzuya dair tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur.

Elmi yenilik: Məqalədə əldə edilmiş əsas elmi yenilik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının enerji səmərəliliyi sisteminin səciyyələndirilməsində və enerji tutumunun aşağı salınması üçün əlverişli mühitin yaradılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər: enerji tutumu, məhsul, kənd təsərrüfatı, bitkiçilik, heyvandarlıq, səmərəlilik, xüsusiyyətlər, bioenerji, hesablama

Giriş

Maddi istehsalın enerji tutumu onun iqtisadi səmərəliliyi ilə bilavasitə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatında bu əlaqə kifayət qədər sıx olsa da, burada enerji təhlili məsələləri kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Məhsulların enerji tutumu həm enerji resurslarından istifadə vəziyyətindən, həm də istehsalın həcmi və strukturundan asılıdır. Odur ki, sahədə istehsal edilən məhsulların enerji tutumu müəyyən edilərkən çoxsaylı amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Enerji tutumuna fəaliyyətin səmərəlilik meyarı kimi baxılması hallarına rast gəlisə də, bu məsələdə birmənalı yanaşma yoxdur. Qeyd edilən və digər amillər kənd təsərrüfatı məhsullarının enerji tutumunun mahiyyəti və enerji resurslarından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin aktuallığını şərtləndirir.

Kənd təsərrüfatında enerji resurslarından istifadə səmərəliliyinə dair

Müasir kənd təsərrüfatının inkişafının səmərəliliyi həlledici dərəcədə etibarlı (dayanıqlı) enerji təminatından asılıdır. Görmək çətin deyildir ki, mövcud sistemdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması enerji məsrəflərinin və müvafiq xərclərin artması ilə müşayiət olunur. Bu meyil məhsulların enerji tutumunu artırmaqla dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına ziddiyyət təşkil edir. Hazırda enerji tutumu, ümumi yanaşmada konkret texnologiya əsasında məhsul (xidmət) istehsalı üçün enerji (yanacaq) sərfinin miqdarını əks etdirir. İqtisadi baxımdan enerji tutumu kəmiyyətə məhsulun (xidmətin) təklif edilməsi üçün istehlak edilən enerjinin, əldə edilən nəticə (dəyər) ilə müqayisəli xarakteristikasını nəzərdə tutur [1]. Odur ki, bəzən enerji tutumunun kəmiyyətə dəyəri enerji səmərəliliyi əmsalının tərsi kimi qəbul olunur. Məhsulun enerji tutumu onun istehsalında tətbiq edilən texnologiyada sərf olunan enerjinin miqdarını göstərir. Bu yanaşmada məhsulların enerji tutumu onların hazırlanmasında tətbiq edilən maşın və avadanlıqların mükəmməlliyi, proseslərin təşkili səviyyəsi, istehsal güclərinin vəziyyəti və s. kimi amillərin təsiri altında formalaşır.

Postsovet məkanı ölkələri üçün kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə enerji tutumlu olması xarakterikdir [2]. Ümumi səbəb kimi mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat və müstəqilliyin ilk onilliyində enerji resursları üçün enerji qoruyucu texnologiyaların, habelə texniki vasitələrin tətbiqini motivləşdirməyən aşağı tariflərin mövcudluğu göstərilə bilər. Həmin dövrdə postsovet məkanı ölkələrinin aqrar-sənaye subyektlərində texniki və texnoloji avadanlıqların enerji təhlili demək olar ki, aparılmaması və ümumilikdə enerjiyə qənaətin işlək təşkilati-iqtisadi mexanizmin olmaması da qeyd edilməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının enerji tutumunu artıran amillərin xeyli hissəsi sahə və onun ənənəvi sistemi ilə əlaqədardır [3]. Həmin amillərə aşağıdakıları aid etmək olar: istehlakçıların pərakəndəliyi və bu səbəbdən enerji (elektrik, qaz və istilik) xətlərinin uzunluğu; ucqar ərazilərdə olan kiçik enerji istehlakçılarının mərkəzləşdirilmiş etibarlı enerji təminatına əlyətənliyinin aşağı olması. Enerji tutumunun yüksək səviyyəsi həmçinin resurslardan (ağac, bitki tullantıları və digər biokütlə) təkrar istifadə hesabına texnoloji əsasda enerji əldə edilməməsi ilə əlaqədardır.

Kənd təsərrüfatı məhsulunun maksimum məhsuldarlığını əldə etmək üçün tətbiq edilən aqrotexnologiyaların "bioenerji qiymətləndirilməsi, əsasən, onların səviyyəsinə təsir edən maddi xərcləri nəzərə almaqla ümumi enerji xərclərinin seçimində optimal qərar qəbul etməyə imkan verir" [4, s.124].

Stasionar enerji təminatında ümumi faydalı istifadə əmsalının aşağı olması və nəticə etibarlı ilə məhsulların enerji tutumunun yüksək olması səbəblərinə gəldikdə isə, hər şeydən əvvəl aşağıdakılar göstərilməlidir:

- istilik-enerji avadanlıqlarının texniki köhnəlməsi və mənəvi aşınması səviyyəsinin yüksək olunması;
- enerji şəbəkələrinin budaqlanmalarının zəruri tələblərə cavab verməməsi;
- aşağı gərginlikli elektrik xətlərinin yol verilməz dərəcədə uzun olması və s.

Mill iqtisadiyyatın enerji tutumu ilə onun inkişaf səviyyəsi arasında əlaqə birmənalı deyildir. Xarici təcrübəyə münasibətdə aşağıdakı mövqe maraq doğurur ki, ölkədə istehsal edilən məhsulların enerji tutumunu Avropa ölkələri səviyyəsinə endirmək barədə təkliflərə münasibətdə hərtərəfli yanaşma olmalıdır. Bu baxımdan ABŞ təcrübəsi daha diqqətə layiqdir. Məsələ ondadır ki, "ABŞ-in ümumi məhsulunun enerji tutumu Avropaya nisbətən demək olar ki, iki dəfə və bu ABŞ-in geridə qalmış texnologiyalara malik olması və ya xərcləri yaxşı hesablamaması səbəbindən deyil. Birləşmiş Ştatlar ölkədə bütün texnoloji zənciri - ilkin emal məhsullarının istehsalından son istehlak mallarına qədər öz

təsiri altında saxlayır ki, bu da iqtisadiyyata kənar mənfi təsirləri azaldan zəmanət kimi çıxış edir [5, s.43].

Lakin burada mübahisə doğoran bir məqamı unutmamaq olmaz. Məsələ ondadır ki, “ABŞ hər il istixana qazı emissiyalarını artırır. Məsələn, 2022-ci ilin sonunda onlar 1,3% artaraq 5,6 milyard tona çatıb. Birləşmiş Ştatlar qlobal atmosferin istixana qazları ilə çirklənməsinə görə Çindən sonra ikinci yeri inamla qoruyub saxlayır” [6].

Ətraf mühitin mühafizəsi tələbləri ciddiləşdikcə, enerji tutumu göstəricisinin tətbiq arealı şaxələnir. Diqqət cəlb edən məqamlardan biri, enerji tutumuna kənd təsərrüfatı məhsullarının enerji tutumuna, sahənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı səmərəlilik meyarı kimi baxılması hallarına rast gəlinir [7]. Belə yanaşmanın məqbul olduğu aspektlərin mövcudluğunu inkar etmədən, onun makro səviyyədə fərqli şərtlərinə də diqqət yetirməyi lazım bilirik. Məsələ ondadır ki, milli iqtisadiyyat səviyyəsində enerji tutumunun aşağı səviyyəsi digər amillərlə də şərtlənə bilər. Həmin amillər qismində, o cümlədən milli çərçivədə enerji təminatı şəbəkəsinin inkişaf etməməsi, təminatın etibarlılığının aşağı səviyyəsi və s. çıxış edə bilər. Başqa sözlə, aşağıdakı mövqe ilə razılaşmaq olar ki, “ÜDM-in aşağı enerji tutumu, heç də həmişə ölkənin səmərəli iqtisadiyyata malik olduğunu göstərmir” [5, s.41].

Müəssisə səviyyəsində məhsulun enerji tutumunun azalması, enerji daşıyıcılarının bahalaşması ilə əlaqədar ola bilər. “Hazırda demək olar ki, bütün istixana kompleksləri eyni problemlə üzləşib: istilik və enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin daimi və sürətlə artması tərəvəz istehsalının rentabelliğini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və istixana müəssisələrinin iqtisadiyyatına xələl gətirir. İstixana tərəvəzləri istehsalçıları enerji resurslarının qiymətlərinin və güzəştlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə ehtiyac duyurlar, çünki bu, onların xərclərinin əsas maddəsidir. Təxminən 30%” [8].

Kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların enerji tutumu və əldə olunan nəticə kimi məhsuldarlıq arasında əlaqənin xarakterizə edilməsi enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm məsələdir. O cümlədən, bitkiçilikdə məhsulların enerji tutumu ilə əkinçilikdə əldə olunan məhsuldarlığın müqayisəli araşdırılması, sahədə enerji amilinin yeri və rolunu qiymətləndirmək baxımından zəruri addımdır. Eyni enerji məsrəfləri müqabilində sahədə məhsuldarlığın artması enerji tutumunun azalmasına səbəb olur.

Əlbəttə, bu araşdırmalar prosesində məhsuldarlığın artmasına səbəb ola biləcək digər amillər, o cümlədən “əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, tarla işlərinin vaxtli-vaxtında icra olunması, kənd təsərrüfatı texnikasının satın-alınması və istismarı xərclərinin ixtisar olunması kimi amillərin istehsal olunan məhsulun enerji tutumuna və enerji səmərəliliyinin yüksəlməsinə təsiri də diqqətdən kənarda qalmamalıdır” [9, s.178]. Eyni zamanda əhəmiyyətli hesab edilən digər meyilləri aşkar etmək üçün bitkiçilikdə texnoloji prosesləri hərtərəfli tədqiq etməyə ehtiyac vardır.

Yeri gəlmişkən bir cəhətə münasibət bildirməyi vacib hesab edirik. Məsələ ondadır ki, bitkiçilikdə məhsulun enerji tutumunu şərtləndirən amillər kimi istehsal və enerji güclərinin səmərəliliyini səciyyələndirmək üçün həmçinin bitki mühafizəsi, gübrədən istifadə, torpaqdan istifadə rejimi, məhsulların növləri və s. kimi amillər əhatə olunmalıdır [10]. Belə ki, sadalanan və bir sıra digər amillərin məhsulların enerji tutumuna təsiri, nəticə etibarı ilə onların məhsuldarlığa təsiri müstəsində nəzərdən keçirilməlidir.

Heyvandarlıqda “enerji istehlakının təhlili göstərir ki, heyvandarlıq təsərrüfatları enerjinin əsas istehlakçılarıdır (sahədə ümumi enerji istehlakının 50%-dən çoxu onların payına düşür)” [11, s.3]. Heyvandarlıqda məhsulların enerji tutumu və əldə olunan nəticə kimi məhsuldar kənd təsərrüfatı heyvanlarının çəki artımı arasında əlaqənin tədqiqi zamanı yanacaq-energetika resurslarının ümumi enerjisindən istifadə səmərəliliyinin aşağı

səviyyəsini şərtləndirən amillərə - onların qida rasionunun qeyri-optimallığı, yemləmədə itkilərə yol verilməsi, yemin keyfiyyətinin aşağı olması, heyvanların genetik potensialının aşağı olması, mikroiklimin qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti və s. aid edilməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən heyvandarlıq məhsullarının enerji tutumunun dəyəri sahədə enerjetikanın inkişaf vəziyyəti ilə yanaşı, “enerji resurslarının növündən və səmərəli istifadəsindən deyil, həm də ən azı heyvandarlıq binaları üçün tətbiq olunan layihə həllərinin mütərəqqiliyindən, istifadə olunan materiallarından, heyvanların saxlanma texnologiyasından, onların yaşı və cinsindən, damazlıq işlərinin vəziyyətindən, toxumçuluq, yem bitkilərinin becərilməsi texnologiyasından, yem rasionunun tərkibindən və s. asılıdır” [12, s.13].

Yem bitkiləri istehsalına enerji məsrəflərinin heyvandarlıq məhsullarının enerji tutumuna təsirini qiymətləndirmək kənd təsərrüfatının iki əsas sahəsi arasında enerji mübadiləsinin təhlilini tələb edir.. Belə ki, təsərrüfat öz imkanları ilə əkin sahələrini üzvi gübrə ilə təminatı şəraitində bu əlaqələr qarşılıqlı xarakter alır. Heyvandarlıqda enerji məsrəfləri və məhsulların enerji tutumu istehsalın davamlı intensivləşməsi fonunda artır. Aşağıdakı mənbədə göstəriləndiyi kimi həmin artım, təəssüf ki, əksər hallarda məhsul istehsalının artım tempini üstələyir. Belə ki, heyvandarlıqda məhsul buraxılışının 1% artması yanacaq-enerji resurslarının 2,5-3% artımı müqabilində baş verir [13, s.34].

Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etməyi vacib hesab edirik. Enerji tutumu göstəricisini fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarı kimi qəbul etmək mümkündürsə də, onun birmənalı olaraq səmərəlilik göstəricisi rolunda istifadəsi məqsəduyğun deyildir. Başqa sözlə, belə bir fikirlə razılaşmağı məqbul hesab edirik ki, “enerji güclərinin, onlardan istifadə etməklə əldə edilən səmərəyə nisbəti ilə müəyyən edilən enerji tutumu enerjiden istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstərici deyildir. Belə ki, enerji gücləri enerjiden istifadənin həcmi, vaxtını və s. nəzərə ala bilmir” [13, s.33]. Sadalanan xarakteristikalar isə, zənnimizcə enerjiden istifadə və enerji tutumunun azaldılması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyətin qiymətləndirilməsi baxımından önəmlidir.

Enerji təhlilində enerji tutumunun yeri və roluna münasibət baxımından aşağıdakı mənbə diqqətə layiqdir [14]. Burada regional (ərazi) səviyyəsində enerji resurslarından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi tədbirlərinin planlaşdırılmasında digər göstəricilər vasitəsi ilə məhsulların enerji tutumuna balanslı münasibətin zəruriliyi göstərilir. Enerji təhlili üzrə yerlərdə formalaşdırılan verilənlər bazası reallığın müxtəlif təzahürlərini əks etdirmək və reprezentativlik tələblərinə cavab vermir. Beynəlxalq statistika da, yerlərdən ötürülən verilənlərin belə vəziyyətində təbii ki, təfərrüatlı enerji təhlilinə, lazımi şərait yaratmır [15]. Məsələ ondadır ki, beynəlxalq statistikada enerji sərfi və məhsulların enerji tutumu enerji güclərinə görə deyil, yanacaq-energetika resurslarının məsrəfinə dair verilənlər əsasında müəyyən olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına enerji məsrəflərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün enerjiden istifadənin miqdarı ilə yanaşı, həmçinin onların məhsul vahidinin maya dəyərində xüsusi çəkisi, enerji daşıyıcılarının keyfiyyəti və s. kimi çox sayda amillər təhlilə cəlb edilməlidir. İnnovasiyalı fəaliyyət şəraitində texnologiyaların, o cümlədən agro-texnologiyaların enerji tutumunun azaldılması imkanları gündəlikdədir. Aşağıdakı mənbədə, “innovativ kənd təsərrüfatı texnologiyalarını və qənaətcil enerji təchizatı sistemlərini əsaslandırmaq üçün kompüter enerji-informasiya təhlilindən istifadə etməklə məhsuldarlığın artımına və bitki və heyvandarlıq məhsullarının enerji tutumunun və maya dəyərinin azalmasına nail olmaq olar” [7].

Müvafiq mənbələrdə bitkiçilik məhsullarının enerji və material tutumunun aşağı salınması məqsədilə intensiv –innovasiyalı texnoloji proseslərin qənaətcil enerji sistemini

qurmaq üçün bitkiçilikdə intensiv inkişafın enerji-ekoloji və antropogen amilləri arasında əsas əlaqələri müəyyən etməyə imkan verən texnoloji strukturun səmərəli modelinin qurulması [16] məqsədəuyğun hesab edilir.

Bioenerjinin istifadəsi neft məhsulları və digər qalıq enerji mənbələrindən asılılığı yumşaltmağa, eləcə də ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmağa kömək edə bilər [17]. Müvafiq imkanların reallaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsullarının enerji tutumunu optimallaşdırmaq məqsədi ilə bioenergetika sahəsində tədqiqatların nəticələrindən istifadə məsələlərini aktuallaşdırır. Arayış üçün bildirək ki, bioenergetikanın əsasında orqanizmlərə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirmək üçün qidadan alınan enerjiden istifadə etməyə imkan verən hüceyrələrdə gedən metabolik proseslər durur. [18]. Kənd təsərrüfatında müasir əsaslı biotexnologiyalardan istifadə bitki və heyvanların hüceyrə və toxumalarının, habelə səmərəli bioenerjiyə malik mikroorqanizmlərin sənaye əsaslı istehsalını nəzərdə tutur.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılmasının prioritetliyi şəraitində modernləşdirmə, xüsusilə innovasiyalı modernləşdirmə enerji resurslarından səmərəli istifadə, o cümlədən, aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların enerji tutumunun azaldılması meyarları ilə qiymətləndirilir. Aşağıdakı mənbədə qeyd olunduğu kimi, “ölkənin kənd təsərrüfatının bərpa olunan enerji mənbələrindən (günəş, külək, hidro, geotermal) istifadə üçün enerji ehtiyacı kənd təsərrüfatı istehsalında enerjiyə qənaət probleminin həllinə, karbohidrogen yanacağına qənaət edilməsinə və avtonom sistemlərin modernləşdirilməsinə kömək edir” [19, s.10].

Hazırda bitki və ya heyvan tullantılarından əldə edilən bioenerjinin ən çox yayılmış növlərinə bioyanacaq və bioqaz nümunə göstərilir. Onların, bərpa olunan alternativ enerji daşıyıcıları ilə birgə istifadəsi, sahənin inkişafı üçün etibarlı enerji bazası yarada bilər. Aşağıdakı mənbədə göstərildiyi kimi “günəş, külək və su enerjisi kimi alternativ bioenerji mənbələrinin inkişafı bioenerjinin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir” [20].

Heyvandarlıq sahəsinin “bir xüsusiyyəti təbii və süni enerjinin eyni vaxtda istehlak edilməsi, onu yeni bir formaya - qida məhsullarının enerjisinə çevirməkdir. Heyvandarlığın digər spesifik xüsusiyyəti, bitki biokütləsinin enerjisinin əksəriyyətinin (75-80%) ixtisaslaşmış strukturlar tərəfindən istifadəsidir. Nəticədə, yemdə təcəssüm olunan bitkiçiliyin texnoloji enerjisinin əsas payı heyvandarlıq məhsullarına keçir” [13, s.34].

Sahə məhsullarının enerji tutumunun müəyyən edilməsi xüsusiyyətləri

Kənd təsərrüfatının məhsulların enerji tutumunun müəyyən edilməsində onu digər sahələrdən fərqləndirən əhəmiyyətli xüsusiyyətlər vardır. Həmin xüsusiyyətlər aqrar fəaliyyətlərin məqsədi, mühiti, mahiyyəti, əldə edilən nəticələrə bazar tələbi və bu kimi bir sıra amillərlə şərtlənir. Həmin xüsusiyyətlər barədə aşağıdakıları ayrıca qeyd etmək məqsədəuyğundur. İlk növbədə qeyd edək ki, aqrar sahə məhsullarının istehsalı aqrotexnologiyalarla əlaqədar olduğu üçün məhsulların enerji tutumunda aqro-bioloji amillərin payı mühümdür. Məhsulların enerji tutumuna kənd təsərrüfatı sahələri üzrə baxılmasına ehtiyac vardır [21].

Kənd təsərrüfatının əsas sahələri olan bitkiçilikdə və heyvandarlıqda istehsal və enerji (əmək) sərfi dövrləri üst-üstə düşür. Bu özünəməxsusluq sahədə enerji tutumunun qiymətləndirilməsində fərqli xüsusiyyətləri şərtləndirən əsas amillərdəndir. Bitkiçilik məhsullarının enerji tutumunun müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınmalı xüsusiyyətlərdən biri təbii enerji mənbəyindən, o cümlədən fotosintez üçün günəş enerjisi, torpağın münbitliyini şərtləndirən mənbələrdən, o cümlədən atmosfer istiliyi və yağıntılardan birbaşa istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Həmin mənbələrin xarakteristikaları ərazi və zamana görə ciddi surətdə tərəddüd edir. Deyək ki, bitkiçilik məhsullarının enerji tutumunu müəyyən etmək üçün hesablama dövrü kimi əvvəlki məhsulun tarladan yığılması və

hesablama predmeti olan məhsulun hazır şəkildə emal, saxlama və ya son istehlakçıya satılması vaxtı arasındakı zaman kəsiyi götürülməlidir. Göründüyü kimi şərh edilən yanaşma digər maddi istehsal sahələri məhsullarının enerji tutumunun hesablanması dövriliyindən tamamilə fərqlənir. Bitkiçilik məhsullarının istehsalı dövrləri bir neçə aydan bir neçə ilə qədər (məsələn toxum istehsalı) ola bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının enerji tutumu istehsal və xidmətlərin mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Yerinə yetirilən bütün əməliyyatlarda yanacaq və elektrik enerjisi ilə aparılan əməliyyatların xüsusi çəkisi nə qədər böyük, onların əhatə dairəsi nə qədər genişdirsə, bitkiçilikdə və heyvandarlıq məhsullarının enerji tutumu, orta hesabla bir o qədər arta bilər. Aşağıdakı mənbədə göstəriləni kimi “enerji resursu məsrəflərinin miqyasına təsir edən amillərdən biri də texnoloji zəncirdə yerinə yetirilən mexanikləşdirilmiş əməliyyatların siyahısı - əsas və səpin altı şumlama, səpin, məhsula qulluq, məhsul yığımı, taxılın biçindən sonrakı emalı (təmizləmə və qurutma), nəqliyyat işləridir” [13, s.32].

Müraciət edilən mənbədə vurğulandığı kimi bitkiçilikdə enerji məsrəflərinin strukturuna torpaq sahələrinin əsas və səpin şumlanması, becərmə işləri, məhsulun yığılması və ilkin emalı, nəql edilməsi ilə bağlı maşın və mexanizmlərin geniş istifadəsi ilə bağlı enerji məsrəfləri daxil edilir.

Konkret halda “təbii” adlandırdığımız mənbələrin kənd təsərrüfatı bitkilərinin enerji tutumunda yerini və rolunu qiymətləndirmək mürəkkəb məsələdir. Həmin məsələnin həlli üçün ilkin informasiya (verilənlər) bazası torpaqların auditı və hidrometeoroloji xidmət strukturlarının geniş şəbəkəsindən əldə edilməlidir. Təcrübə göstərir ki, bitkiçilik məhsullarının enerji tutumunun müəyyən edilməsi üçün qeyd olunan mənbələr ehtimalı xarakterə malik olmaqla, heç də həmişə zəruri dəqiqlik tələblərinə cavab vermir.

Maddi istehsalın digər sahələrində məhsulun enerji tutumu məhsul vahidi üzrə hesablanırsa, bitkiçilikdə həm məhsul vahidi, həm də əkin (bağ) sahəsi vahidi üzrə hesablanır [22]. Torpağın münbitliyinin və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsində gübrənin (mineral və üzvi) rolu həlledicidir. Gübrələrin istehsalı və sahəyə çatdırılması proseslərinə enerji sərfi məhsuldarlığın səviyyəsinə bir neçə il (əsasən 3-5 il götürülür) təsir edir. Odur ki, haqqında danışılan enerji məsrəfləri (gübrələrin enerji daşıyıcılığını təmin edən xərclər) göstərilən illərin məhsulları üzrə mütənasib olaraq bölüşdürülməlidir.

Nəhayət, qeyd edək ki, eyni enerji sərfi müqabilində bitkiçilikdə əldə edilən hazır məhsulun həcmi və keyfiyyəti ciddi surətdə fərqlənə bilər. Həmin fərqlər becərmə dövründə enerji sərfi ilə (bura ilk növbədə, rütubət, minerallarla qidalanma, günəş enerjisi aid edilir) yanaşı yığım, daşıma və saxlama prosesindəki enerji məsrəflərindəki ciddi tərəddüdlərlə şərtlənir. Məsələn ondadır ki, meyvə, tərəvəz və bir sıra digər bitkiçilik məhsulları adi şəraitdə saxlandıqda və daşındıqda tez xarab olur, yəni qiymətli biokimyəvi xassələrini itirir. Odur ki, onların saxlanması və daşınması böyük enerji məsrəfləri tələb edir.

Heyvandarlıqda enerji tutumunun müəyyən edilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, ilk növbədə məhsulların istehsal dövründə məhsuldar heyvanların fiziologiyası ilə bağlıdır. İlin fəsiləri və aylarında kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığı ciddi surətdə fərqlənir [23]. Bununla belə, ənənəvi təsərrüfatçılıqda heyvandarlıq müəssisələrinin resurslardan istifadə və alınan məhsulların uçotu (statistik hesabatı) cari ilin sonuna olan mühasibat uçotu məlumatları əsasında həyata keçirilir. Enerji resursları təqvim ili üzrə məhsul istehsalının miqdarı (dəyəri) ilə müəyyən edilir. Bir məhsulun istehsalı halında (təcrübədə, adətən belə olmur) enerji tutumunu hesablamaq çətin deyildir. Bu halda heyvandarlıq məhsulları litr, kiloqram, baş, ədəd və s. ilə ölçülür. Aşağıdakı mənbədə

göstərilədiyi kimi “bir neçə növ məhsul istehsal edilərkən ölçü vahidi müəyyən edilmir. Bu qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq üçün enerji istehlakı və enerji tutumunun vahid göstəricisini tətbiq etmək lazım gəlir” [24]. Əsas və yan məhsullar üzrə enerji tutumu hesablanarkən, demək olar ki, analogi yanaşmalara üstünlük verilir.

İndi isə enerji tutumunun hesablanması qaydasını nəzərdən keçirək.

Sahənin bir vahidinin texnoloji enerji tutumu (**E**) aşağıdakı göstəricilərin cəmi kimi hesablanı bilər:

$$E = E_b + E_t + (E_c + E_m + E_q + E_v) / \dot{I}_e$$

Burada, E_b - yanacağın yanmasından əldə edilən birbaşa enerji xərcləri, Mcoul/ha;

E_t – toxumların, tinglərin, gübrələrin, pestisidlərin, herbisidlərin istehsalı üçün enerji xərcləri, Mcoul/ha;

E_c - canlı əməyin enerji məsrəfləri, Mcoul/adam;

E_m - maşın istehsalına enerji məsrəfləri, Mcoul/adam;

E_q - qoşqu istehsalına enerji məsrəfləri, Mcoul/adam;

E_v - enerji vasitələrinin istehsalına enerji məsrəfləri, Mcoul/adam;

$\dot{I}_e$ – aqreqatın istismar məhsuldarlığı, ha/saat

E_c , E_m , E_q , E_v - göstəriciləri növbə vaxtı vahidi üzrə hesablanır [24]. Onu da qeyd edək ki, təqdim edilən düstur üzrə hesablamaların aparılması üçün faktiki materiallarla yanaşı, norma və normativlərdən də istifadə etmək lazım gəlir.

Nəticə

Kənd təsərrüfatında enerji tutumu üzrə yuxarıda araşdırılan məsələləri xülasə edərək demək olar ki, sahədə enerji təsərrüfatı “yaşıl” iqtisadiyyat prinsipləri nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməlidir. O cümlədən, fiziki və mənəvi baxımdan cəhətdən köhnəlmiş istehsal güclərinin modernləşdirilməsi sayəsində enerjiden qənaətli istifadəyə nail olunması, elektrik və istilik paylayıcı şəbəkələrinin müasir texnoloji əsasda yenidən qurulması həyata keçirilməlidir. Bərpa olunan mənbələrdən əldə edilən enerji daşıyıcılarının enerji sərfində xüsusi çəkisinin davamlı olaraq artırılması üzrə həm əkinçilikdə, həm də heyvandarlıqda (bioqaz istehsalı subyektlərinin tikintisi, günəş su qızdırıcılarının qurulması və s.) sınaqdan çıxmış təcrübəsindən fəal istifadə olunması kənd təsərrüfatı məhsullarının enerji tutumunun strukturunun yaxşılaşdırılmasının prioritet istiqaməti olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kennedy, Scott. (2000). Energy Use in American Agriculture
2. FAO. 2020. Review of agricultural trade policies in the post-Soviet countries 2017–2018. Rome. <https://doi.org/10.4060/ca7674en>].
3. Beckman, Jayson & Borchers, Allison & Jones, Carol. (2013). Agriculture's Supply and Demand for Energy and Energy Products. SSRN Electronic Journal. 10.2139/ssrn.2267323].
4. 4, Оптимальный уровень затрат совокупной энергии для максимального урожая озимой пшеницы // Известия ОГАУ. 2021. №5 (91). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/optimalnyy-uroven-zatrat-sovokupnoy-energii-dlya-maksimalnogo-urozhaya-ozimoy-pshenitsy>, s.124].
5. Пономарев-Степной Н.Н., Цибульский В.Ф. Энергоемкость как критерий энергоэффективности // Журнал прикладных исследований. 2010. №1-3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/energoemkost-kak-kriteriy-energoeffektivnosti> (дата обращения: 24.03.2024)., с.41-43, с.43].
6. <http://rcc.ru/article/ssha-ne-smogut-sokratit-vybrosy-uglekislogo-gaza-v-etom-godu-101898>].

7. Касумов Н.Э., Свентицкий И.И. Энергоёмкость производства сельскохозяйственной продукции как критерий эффективности // Вестник БГУ. 2014. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/energoyomkost-proizvodstva-selskohozyaystvennoy-produktsii-kak-kriteriy-effektivnosti>].
8. Чазова И, Ю, Долговых О.Г. Исследование факторов, оказывающих влияние на снижение энергоёмкости тепличной продукции // Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право». 2012. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-faktorov-okazyvayuschih-vliyanie-na-snizhenie-energo-emkosti-teplichnoy-produktsii>].
9. Куликова Л.В., Суринский Д.О. Энергетический анализ производства продукции растениеводства // Известия ОГАУ. 2022. №4 (96). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/energeticheskiy-analiz-proizvodstva-produktsii-rastenievodstva>, с.176-179, s.178
10. Savchuk I., Marandin A., Surinskij D. Calculation of crop production using integrated plant protection against pests // Web of Conferences Topical Problems of Green Architecture, Civil and Environmental Engineering, TPACEE 2019. 2020. P. 06008 2
11. Мишуrow Н.П. Биоэнергетическая оценка и основные направления снижения энергоёмкости производства молока: науч. изд. М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2010. 152 с., с.3
12. Гургенидзе, И.И. Экономико-энергетический анализ сельскохозяйственного производства: структура и эффективность, приоритетные направления / И.И.Гургенидзе, А.Е.Заяц // Агропанорама. 1998. - N4.-С.12-17, s.13].
13. Степан Полоник, Элеонора Хоробрых, Анна Литвинчук. О проблеме снижения материал- и энергоёмкости производства сельскохозяйственной продукции. Аграрная экономика • 4/2017, с.30-38, 34].
14. Показатели энергоэффективности в системе регионального планирования. /Данилов, Н. И.; Добродей, В.В.; Попов, В.Ю.и др.в: Вестник УрФУ. Серия: Экономика и управление, № 2, 2012, стр. 118-128
15. Department of Economic and Social Affairs Statistics Division Statistics Papers Series E No.2 2019 Energy Statistics Pocketbook United Nations New York, 2019
16. Цугленок Н.В. Существующие методы биоэнергетической оценки сельскохозяйственных технологий // Вопросы науки и образования. 2019. №21(68). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/suschestvuyuschie-metody-bioenergeticheskoy-otsenki-selskohozyaystvennyh-tehnologiy>
17. J. Popp, Z. Lakner, M. Harangi-Rákos, M. Fári, The effect of bioenergy expansion: Food, energy, and environment, Renewable and Sustainable Energy Reviews, Volume 32, 2014, Pages 559-578, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1364032114000677>].
18. Islas-Espinoza, M. & de las Heras, Alejandro. (2017). Bioenergy Principles and Applications.10.1201/9781315269979-20
19. Стребков Д.С., Тихомиров Д.А., Тихомиров А.В. Показатели потребления топливно-энергетических ресурсов в сельском хозяйстве и энергоёмкости сельхозпроизводства, их прогноз на период до 2030 года // Техника и технологии в животноводстве. 2018. №4 (32). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pokazateli-potrebleniya-toplivno-energeticheskikh-resursov-v-selskom-hozyaystve-i-energoemkosti-selhozproduktstva-ih-prognoz-na-period>,с.4-12, .10].
20. Биоэнергетика в возобновляемой энергетике. <https://www.renwx.ru/ru/ii/bioehnergetika>].
21. Методические проблемы определения энергоёмкости сельскохозяйственной продукции / К.З. Брауде// Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя аграрных навук = Известия Национальной академии наук Беларуси. Серия аграрных наук = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Agrarian series. - 2004. -№ 4. - С. 29-33].

22. Canakci, Murad & Topakci, M. & Akinci, I. & Ozmerzi, Aziz. (2005). Energy use pattern of some field crops and vegetable production: Case study for Antalya Region, Turkey. Energy Conversion and Management. 46. 655-666. 10.1016/j.enconman.2004.04.008
23. Frorip, J. & Kokin, Eugen & Praks, Jaan & Poikalainen, V. & Ruus, Aime & Veermäe, I. & Lepasalu, L. & Schäfer, Winfried & Mikkola, Hannu & Ahoka, J.. (2012). Energy consumption in animal production - Case farm study. Biosystems Engineering. 10. 39-48
24. 24.https://ozlib.com/865944/tehnika/osobennosti_opredeleniya_energoemkosti_produktsii_selskogo_hozyaystva

Emin Ahmedzade

ENERGY CAPACITY OF AGRICULTURAL PRODUCTS: NATURE AND EFFICIENCY

Summary

The increasing role of the energy factor in agricultural production determines the relevance of energy analysis issues in the effective development of the industry. The problems of efficient use of energy resources while improving the economic and environmental performance of modern agricultural activities have recently attracted the attention of researchers. However, the analysis of energy efficiency of agricultural production, including assessment of the influence of factors determining the level of energy capacity, has not been sufficiently studied. Determining the energy needs of innovative activities in agriculture and the energy intensity of products requires comprehensive scientific, theoretical and experimental research. Tightening environmental protection requirements also makes a new approach to the energy capacity of products an objective necessity. The presented article discusses the mentioned problems.

The purpose of the study is to study current theoretical and practical problems of using energy resources in the production of agricultural products, assess the relationship between energy intensity and operational efficiency, identify opportunities for reducing the energy intensity of manufactured products and determine the direction of their implementation.

Methodology - during the research, the basic principles of energy efficiency in the production of agricultural products were touched upon and the strategic importance of increasing the energy efficiency of the industry was explained. When preparing the article, methods of observation, economic-statistical, scientific abstraction, generalization, as well as research by economists on this topic were used.

Scientific novelty - the main scientific novelty achieved in the article is the characterization of the energy efficiency system of agricultural production and the identification of directions for creating a favorable environment for reducing energy efficiency.

Key words: energy intensity, products, agriculture, crop production, livestock product

Эмин Ахмедзаде

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ЕМКОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ: СУЩНОСТЬ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Резюме

Возрастающая роль энергетического фактора в сельскохозяйственном производстве определяет актуальность вопросов энергоанализа в эффективном развитии отрасли. Проблемы эффективного использования энергетических ресурсов при улучшении экономических и экологических показателей современной сельскохозяйственной деятельности в последнее время привлекают внимание исследователей. Однако анализ энергоэффективности сельскохозяйственного производства, в том числе оценка влияния

факторов, определяющих уровень энергетической мощности, недостаточно изучен. Определение энергетической потребности инновационной деятельности в сельском хозяйстве и энергоемкости продукции требует комплексных научно-теоретических и экспериментальных исследований. Ужесточение требований по охране окружающей среды также делает объективной необходимостью новый подход к энергетической емкости продукции. В представленной статье рассматриваются упомянутые проблемы.

Цель исследования – изучить актуальные теоретические и практические проблемы использования энергоресурсов при производстве сельскохозяйственной продукции, оценить взаимосвязь между энергоемкостью и эффективностью деятельности, выявить возможности снижения энергоемкости производимой продукции и определить направление их реализации.

Методология - в процессе исследования были затронуты основные принципы энергоэффективности при производстве сельскохозяйственной продукции и объяснена стратегическая важность повышения энергоэффективности отрасли. При подготовке статьи использовались методы наблюдения, экономико-статистические, научной абстракции, обобщения, а также исследования ученых-экономистов по данной теме.

Научная новизна - основной научной новизной, достигнутой в статье, является характеристика системы энергоэффективности сельскохозяйственного производства и определение направлений создания благоприятной среды для снижения энергоуькости.

Ключевые слова: *энергоемкость, продукция, сельское хозяйство, растениеводство, животноводство, эффективность, особенности, биоэнергетика, расчет*

İQTİSADİYYATIN VƏ İXRACIN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİNİN DAYANIQLILIĞA ƏSASLANAN ARTAN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİYYATIN YARADILMASINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, dayanıqlılığa əsaslanan milli iqtisadiyyatda şaxələnmə prosesinin sürətləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı, fiskal, o cümlədən alternativ enerji sektorunun iqtisadi inkişafda rolunun daha da artırılması, ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və ümumilikdə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində təhlillər aparılmışdır. Həmçinin ixracın strukturunun genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi hesabına ölkəmizin dünyada rəqabət qabiliyyətinin artırılması perspektivlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş, beynəlxalq rəqabət imkanlarının artırılmasına yönəldilmiş strategiyanın əsas istiqamətləri araşdırılmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi hesabına iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişaf imkanları araşdırılmışdır.

Məqsəd - aparılan tədqiqatın məqsədi dayanıqlı rəqabət mühitinin formalaşması istiqamətlərini aşkar etmək və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi şəraitində rəqabət strategiyasını müəyyənləşdirməkdir. İqtisadiyyatın şaxələndirilmiş inkişafının təmin edilməsi edilməsinin həm dövlət səviyyəsində, həm də şirkətlər üçün böyük önəm kəsb etdiyini nəzərə alsaq, bunun gələcəkdə dayanıqlı dövlət-özəl tərəfdaşlığı üçün vacibliyi qaçınılmazdır. Digər məqsəd Azərbaycan iqtisadiyyatının sistemli təhlili ilə daxili bazarın potensial rəqabət imkanları nəzərə alınmaqla xarici bazarlara daha geniş çeşidli əmtəələrlə çıxış perspektivləri müəyyən etməkdir. Bunun üçün məqalədə ixracın strukturu və coğrafiyasının keyfiyyət nöqtəyi nəzərindən araşdırılmasına yer verilmişdir. Əsas məqsədlərdən biri Milli Prioritetlərdən irəli gələn məsələlərin milli iqtisadiyyatımızın gələcəyi üçün əhəmiyyəti müəyyən etməkdir.

Metodologiya - tədqiqat və araşdırma prosesində müqayisə, təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. Həmçinin, tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını induksiya və deduksiya, iqtisadi-riyazi statistika metodları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin aktları və digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir.

Tədqiqatın nəticəsi - Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin mövcud vəziyyəti və inkişaf tendensiyası öyrənilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru hesabına inkişaf etdirilməsi, regional və beynəlxalq bazarlarda rəqabətə davamlı məhsullarla çıxış etməsinə imkan verən mühitin və sektorların yaradılması istiqamətində geniş statistik həllər təqdim edilmişdir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”dən irəli gələn məsələlərin həll edilməsi və dəyişən dünyanın yeni çağırışlarına cavab verən dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində vacib məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: makroiqtisadi sabitlik, rəqabətyönümlü şaxələndirmə, iqtisadiyyatın dayanıqlılığı, rəqabətə davamlı sənayeləşmə

Giriş

Rəqabət müəyyən bir və ya eyni bir məqsədə və nail olunmasında ayrı-ayrı subyektlərin mübarizəsi istiqamətində fəaliyyəti başa düşülür. Azad rəqabət isə müxtəlif fərdlərin və firmaların təsərrüfat fəaliyyətlərini qaydaya salan və tənzimləyən hüquqi – normativ aktların və qaydaların tamamilə olmaması və ya ən aşağı səviyyədə olması kimi dərk edilir. Belə bir tamamilə sərbəstlik demək olar ki, heç vaxt mövcud olmayıb və indi də mövcud deyildir.

Rəqabətə əsaslanan sistem dedikdə elə mühit başa düşülür ki, burada özəl iqtisadi fəaliyyətin hüquqi əsası şəxsiyyətin sərbəst seçiminə, xüsusi mülkiyyətin əsas rol oynamasına və kommersiya əməliyyatlarının maddi və formal məzmununun müəyyən edilməsində dövlətin minimal səviyyədə iştirakına əsaslanır. İqtisadiyyatın rəqabətə davamlı və şaxələndirilmiş xarakterə malik olması, onun eyni zamanda gözlənilməz situasiyalara qarşı davam gətirə bilməsi ilə müəyyən olunur. İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və bu tendensiyanın son illərdə daha da aktuallaşması ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi tələtlərə hazır olması, iqtisadi inkişafın davamlı templərə əsaslanması ilə bağlıdır. Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin daha da artırılması və optimallaşdırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin sürətləndirilməsi, neft-qaz sektorundan asılı olmayan sahələrdə dinamik iqtisadi artıma nail olunması ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığını təmin edən əsas iqtisadi amillər kimi özünü büruzə verir.

Materiallar və metodlar

Əsas məlumat mənbələri kimi Milli Prioritetlər, Dövlət Statistika Komitəsinin hazırladığı hesabatlar, bu sahədə qəbul edilən normativ-hüquqi aktlar, o cümlədən beynəlxalq təşkilatların tərtib etdikləri sənədləri qeyd etmək olar. Tədqiqat işinin aparılması və ərsəyə gəlməsi üçün ayrı-ayrı dövlət orqanlarının rəsmi internet sahifələrinə istinadlar edilmiş, həmin məlumatlar əsasında cədvəllər və digər materiallar hazırlanmışdır. Dayanıqlı iqtisadiyyat günümüzdə ən çox istifadə edilən və tez-tez rast gəlinən ifadədir. Bu isə təsadüfi deyildir. Günümüzdə baş verən müxtəlif böhranlar, pandemiya halları, təbii fəlakətlər dövlətləri öz gələcək strategiyalarını qurarkən gözlənilməz hallara qarşı daha tədbirli hərəkət etmələrini labüd edir. Məhz tədqiqat işində BMT-nin “Gündəlik-2030”la müəyyən edilmiş qlobal məqsəd və hədəflərinə toxunulmuş, bu sənədin bəşəriyyət və ölkəmizin gələcəyi üçün nə dərəcə vacib olduğu əks edilmişdir.

Tədqiqat işində işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyasına yer ayrılmış, Qarabağda həyata keçirilən genişmiqyaslı tikinti və quruculuq işlərinin ölkə iqtisadiyyatının strateji dövrdə inkişafına verəcəyi töhfələr diqqətə çatdırılmışdır.

Müzakirə

A.Smitin təbiri ilə desək bir millətin rifah səviyyəsi təkcə yığılan qızıl və gümüşün miqdarı ilə ölçülmür. Ona daha çox həmin millətin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərin həcmi təsir göstərir. Bu mənada «rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat», «iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti», “rəqabətə əsaslanan iqtisadi struktur” kimi anlayışlar yüksək rifah əldə etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi siyasətinin əsasını təşkil etmişdir.

Makroiqtisadi nəzəriyyənin də əsas maraqlandığı anlayış olan ölkələrin rəqabət qabiliyyəti termini keçən əsrin ortalarından etibarən iqtisad elmində və KİV-də sürətlə yayıldı. Çox keçmədən isə geniş sosioloji müzakirələrin və elmi tədqiqat işlərinin obyektinə çevrilməyə başladı.

Yeni ixrac bazarların tapılması sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətli inkişafının ən əsas stimulyerici qüvvəsi olduğundan iqtisadiyyatda istehsalın müasirləşdirilməsinə, beynəlxalq

bazarlarda uyğun mövqelərin tapılmasına şərait yaratmalıdır. Məhz bu baxımından rəqabət qabiliyyətlili anlayışına cari və perspektiv kontekstdən baxmaq lazımdır. Ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının və ya ayrı-ayrı firmaların bir ay, rüb yaxud da il ərzində kəmiyyət və keyfiyyət yönəndən rəqiblərlə rəqabət aparmaq qabiliyyəti cari rəqabət adlanır. Rəqabət qabiliyyətinin perspektiv növü isə təqribən qarşıdakı beş il müddətində beynəlxalq bazarlarda təşkilatın və iqtisadiyyatın rəqabət imkanlarının qorunması və ya gücləndirilməsi perspektivini xarakterizə edir. Bu baxımdan rəqabətin bu iki növünün - cari və perspektiv rəqabətin diqqətdə saxlanılması dövlətin əsas məqsədləri arasında yer tutmalıdır. Bu yöndə özündə vacib meyarları cəmləşdirən islahatların həyata keçirilməsi mütləqdir. Bura administrativ, təhsil və səhiyyə sistemi, fiskal və hüquq, innovasiya infrastruktur, maliyyə və sığorta bazarlarının inkişaf etdirilməsi və s. kimi vacib tədbirlər aid edilir.

Dünya ölkələrin beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətliliyinin başlıca meyarı çoxçeşidli məhsul nomenklaturası üzrə dünya ixracında xüsusi çəkisi, daha dəqiq qeyd etsək ixracının keyfiyyəti hesab edilir. Bir ölkənin məhsulu o halda yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə malik olur ki, onun ərsəyə gəlməsi daha aşağı maddiyata əsaslanmaqla yanaşı, həmçinin keyfiyyət və dizayn cəhətdən də istehlakçıların tələblərinə cavab versin. Məsələyə daha müasir yöndən yanaşsaq o həm də dayanıqlı iqtisadiyyat nöqteyi-nəzərindən beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş istehsal və ekoloji standartlara da uyğun olmalıdır. Aydındır ki, bütün bu normalara cavab verə bilən və yüksək rəqabət imkanlarına malik hər bir məhsul ideal məhsul hesab edilmir. Mövcud rəqabət mühitində bu və ya digər ölkən qazandığı üstünlüklərdən istifadə edərək digərlərindən irəli çıxır. Beləliklə, daim rəqabət mübarizəsində olan ölkələr istehsal olunan məhsulları ilk növbədə regional, daha geniş perspektivdə isə dünya bazarında irəlilətməklə, milli iqtisadi sistemin rəqabət potensialını relallaşdıraraq və möhkəmlətməmiş olurlar [4, s.52].

Bu gün sənayeləşmənin reallaşması məqsədilə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Onlardan biri də qeyd etdiyimiz kimi, sənaye parklarının yaradılması və regionlarda dayanıqlı sənaye potensialının gücləndirilməsidir. Sənaye zonalarında tətbiq edilən yeni idarəetmə və istehsal texnologiyaları hesabına qeyri-ənənəvi hesab olunan yeni növ məhsulların istehsalında əhəmiyyətli irəliləyişin əldə olunması gözlənilir.

Rəqabət aparmaq xüsusiyyətlərinə malik milli iqtisadi sistem dedikdə istehsal və maddi resursların elə səmərəli və məqsədyönlü istifadəsi başa düşülür ki, son məhsullar və xidmətlər təkcə beynəlxalq bazarlarda mövcud olan tələbləri ödəsin, həm də yeni tələb yarada bilsin. Uzunmüddətli perspektivdə rəqabətqabiliyyətlilik ölkələrin xarici bazarlarda cari mövqeləri ilə məhdudlaşmır. Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz onlar iqtisadi sistemlər müqayisəli üstünlüyə malik olurlar ki, bununla nail olduqları inkişaf səviyyəsini qoruyur və onun yeni şəraitə uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi üçün dəqiq mexanizmlər hazırlayırlar.

Milli iqtisadiyyatın digər ölkələrlə rəqabət aparması üçün iki əsas tələb ödənilməlidir. Bunlar qiymət və keyfiyyət ünsürləridir. Bu iki amil üzrə tarazlıq halını qorumaq və istənilən nəticəyə çatmaq üçün istehsal həlqəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Digər tərəfdən milli iqtisadi sistemin rəqabətə uyğunlaşması onun sosial səmərə imkanları ilə müəyyən edilir [8, s.221].

Əsas məsələ konkret bir sənaye sahəsi, məhsul və xidmət, firma və ümumən fərqli sahələrdə təşəkkül tapan istehsal prosesinin mövcudluğunda deyil. Vacib cəhət ayrı-ayrı sahələrin şaxələndirilmiş mənzərəsinin yaradılması və bu sahələrdə istehsal olunana məhsulun rəqabətə tab gətirməsidir. Bu onu ifadə edir ki, milli iqtisadi sistemin uzunmüddətli inkişafı və artımı üçün ən təkmil və rəqabətçi elementləri seçmək məcburiyyətindəyik. Məhz bu məqsədə iqtisadi şaxələndirmə siyasəti ilə nail olmaq

mümkündür.

Müasir milli iqtisadiyyatlar qapalı olmayıb, qalan dünya ölkələri ilə idxal – ixrac münasibətlərində olurlar. Ölkəmiz üçün prioritet məsələlərdən biri rəqabətçil ixrac siyasətinin həyata keçirilməsidir.

İxracın şaxələndirilməsi həm firma, həm də dövlət səviyyəsində ixrac edilən əmtəələrin sayı və çeşidinin artmasına səbəb olan iqtisadi prosesi, yeni rəqabətəyönlü ixrac bazarlarına çıxışı, yeni imkanların reallaşdırılmasını özündə ehtiva edir. İxracla bağlı risklərin şaxələndirilməsində rəqabətli alətlərin investisiyalasdırılması mexanizminin yaradılması həlledici rol oynayır. Belə ki, ixrac kanallarının fəaliyyətində problem yaranarsa, digər sahələrdə mövcud investisiyalar dövrüyyəyə daxil olur və bununla da kapitalın iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri arasında səmərəli axınına nail olunur [6, s.431].

Xarici ticarətdə ən böyük həcmli azalma cədvəldən göründüyü kimi 2020-ci ildə olmuşdur. 2019-cu ildə 20 milyard dollara yaxınlaşan xarici ticarət həcmi 2020-ci ildə 12,6 milyard dollara qədər geriləmişdir. Xarici ticarətin həcmində ən böyük dəyişiklik uzaq xarici dövlətlərlə olmuşdur.

Cədvəl 1. Tədiyə balansı metodologiyasına əsasən Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti, min ABŞ dolları

Tarix	Cəmi	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə	Uzaq xarici dövlətlərə	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə	MDB dövlətlərinə	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə
2017	15.152.059	114,7	14.089.782	112,4	1.062.277	157,8
2018	20.793.769	137,2	19.660.046	139,5	1.133.723	106,7
2019	19.868.261	95,5	18.640.074	94,8	1.228.187	108,3
2020	12.588.158	63,4	11.361.019	60,9	1.227.139	99,9
2021	21.692.281	172,3	19.889.469	175,1	1.802.812	146,9
2022	42.206.696	194,6	40.706.447	204,7	1.500.249	83,2
2023	29.202.114	69,2	27.586.297	67,8	1.615.817	107,7

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Belə ki, bu dövlətlərlə 2021-ci ildə 21,7 milyarda yaxın olan müvafiq göstərici, 2022-ci ildə artaraq 42,2 milyard dolları ötmüşdür.

Şaxələndirmənin digər əsas məqsədləri ixracın məhdud sayda coğrafi bölgüsündən asılılığın azaldılmasından və həmin bazarlarda mövcud olan gərgin rəqabət mühitindən yayınılmasından ibarətdir. Belə olan təqdirdə şaxələndirmə rəqabətə əsaslanan ixrac imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, həm də ölkədaxili resurs və xidmətlərlə bağlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması məqsədini təmin edə bilər [3, s.67].

Cədvəl 2. İxracın coğrafi quruluşu (min ABŞ dolları)

Coğrafi regionlar	2018	2019	2020	2021	2022
Avropa	11.924.314,1	11.811.698,7	8.251.657,5	15.464.635,8	27.730.086,7
Asiya	6.371.753,6	7.525.401,5	5.047.191,2	5.693.887,6	9.594.260,4
Amerika	999.639,6	168.420,8	38.728,1	369.454,8	123.016,9
Afrika	192.801,1	89.482,8	324.254,5	658.580,1	559.988,3
Okeaniya	559,8	40.199,0	70.806,0	21.416,5	139.277,4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, ölkəmizin ixracının coğrafi quruluşunda Avropa ölkələri üstünlük təşkil edir. Əgər 2018-ci ildə Avropa ölkələrinə ixracımız təxminən 12 milyard ABŞ dolları dəyərində olmuşdursa, 2022-ci ildə ixracımız 28 milyard dollara yaxınlaşmışdır. Asiya ölkələrinə ixracın həcmi 2021-ci ildə 5.7 milyard dollar dəyərində olmuşdur, 2022-ci ildə bu göstərici 9,6 milyard dollara yaxınlaşmışdır. Azalma Amerika regionu üzrə müşahidə edilmişdir. Belə ki, sözügedən regiona ixracımız 2021 –ci ildə ixrac 370 milyon dollara yaxın olmuşdursa, 2022-ci ildə 123 milyon dollardan bir qədər çox olmuşdur. Ölkəmizin ixracında ən yüksək artım Okeaniya ölkələri ilə müşahidə edilir. Cədvəldən göründüyü kimi 2018 ildə ixracımız təxminən 560 min dollara bərabər olmuşdursa, 2021-ci ildə 21 milyon dollardan çox olmuş. 2022-ci ildə isə müvafiq göstərici 140 milyon dollara qədər artmışdır.

Əlamətdardır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2024-cü ilin yanvar ayının 23-də fərman imzalamışdır. Fərman «Azərbaycan Respublikası Rəqabət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il 8 dekabr tarixli Qanununun tətbiqi və bununla əlaqədar bəzi məsələlərin tənzimilənməsini nəzər tutur. Azərbaycan Respublikasının yeni təsdiq edilmiş Rəqabət Məcəlləsi çox böyük əhəmiyyətə malik olmaq 12 fəsildən və 84 maddədən ibarətdir. Rəqabət Məcəlləsinin qəbulu və tətbiqi ölkəmizdə təsərrüfat subyektləri arasında rəqabət mühitini və azad sahibkarlığı inkişaf etdirməklə, həm iqtisadi fəaliyyətin daha da canlandırılması, həm də istehlakçıların rifahının yüksəldilməsini, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətini təmin edəcəkdir.

Dünya iqtisadi sistemində rəqabət qlobal mübarizədə üstünlüyə nail olmaq, onu qoruyub saxlamaq və ölkənin regional və beynəlxalq imicini yüksəltmək məqsədlərini nəzərdə tutur. Məhz, rəqəmsal iqtisadiyyat istehsal amillərindən səmərəli istifadəni və istehsal prosesinin müasirləşdirilməsini sürətləndirməklə ölkə iqtisadiyyatının strukturunda transformasiyasını təmin edir.

Təsdiqlənmiş Rəqabət Məcəlləsinin əks etdirdiyi müddəalar onu göstərir ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi imkanlarının yüksəldilməsi makroiqtisadi dayanıqlığın qorunması, monetar və büdcə-vergi siyasətinin təsirlərinin gücləndirilməsi, bazarın biznes konyukturasının yaxşılaşdırılması və özəl sektorun dəstəklənməsi, maliyyə və sığorta xidmətlərinin keyfiyyətinin tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətləri ilə sıx bağlıdır [2].

Yeni dövrün tələblərinə cavab verən təsərrüfat sistemin inkişafında innovasiya fəaliyyətinin əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının rəqabət imkanlarının gücləndirilməsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə effektiv inteqrasiyası ilə yanaşı, həm də uzunmüddətli dövrdə dinamik xasssəyə malik sosial-iqtisadi sferanın dayanıqlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Bunlara ölkənin sahib olduğu və gizli qalan iqtisadi potensialının aşkar edilməsi və bu potensialın maksimum səviyyədə reallaşdırılması, həmçinin neft-qaz sektorundan asılı olmayan digər sahələrin inkişaf etdirilməsi (neft-qaz resurslarından asılı olmayan innovativ və çevik Azərbaycan iqtisadiyyatının), hər bir iqtisadi rayonun sahib olduğu potensialdan mümkün qədər tam və səmərəli istifadə və mövcud imkanlar daxilində inkişafının tarazlaşdırılması, məşğulluğu əhəmiyyətli səviyyədə təmin edəcək sayda yeni iş yerlərinin yaradılmasına dəstək göstərilməsi, sahibkarlıq təşəbbüslərinin stimullaşdırılması, əhaliyə göstərilən sosial xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin daim diqqətdə saxlanması, yoxsulluğun daha da azaldılması kimi hədəfləri göstərmək olar [6, s.25].

2 fevral 2021-ci il tarixində ölkə prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq edildi. Milli Prioritetlər nəticəsəsaslı büdcə və ortamüddətli xərclər çərçivəsi strateji idarəetmənin əsaslarını gücləndirilməsində vacib rol oynamaqdadır. Regionda formalaşan yeni reallıqlar şəraitində Qarabağın yenidən inteqrasiyası, dördüncü sənaye inqilabının tələbləri, global

İqlim dəyişiklikləri ilə bağlı öhdəliklər və neft-qaz sektorundan əldə olunan gəlirlərinin azalması kimi çağırışlar dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşması üçün reformların olunmasını tələb edir. Ölkəmiz də postpandemiya dövründə global dünyada cərəyan edən proseslər fonunda adaptasiya dövrünə uyğun postkonflikt və postpandemiya siyasətini həyata keçirir. Makroiqtisadi və fiskal çərçivənin yenidən işlənməsi, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması üçün islahatlar həyata keçirilir. Milli Prioritetlər sırasında birinci prioritet “dayanıqlı artan rəqabətli iqtisadiyyat” hesab olunur. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məqsədlərə uyğun tədbirlər görülməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Nobel mükfatı laureatı Pol Kruqmanın fikrinə görə məhsuldarlıq hər şeyi ifadə etmir, amma uzunmüddətli dövrdə hər şeydir. Yaradıcı, rəqabətçil və motivasiyaedici mühitdə insan kapitalının dəyər yaradılmasında iştirakı daha yüksək səviyyədə olur. Bu mənada Azərbaycanın 2030-cu il hədəflərindən bəhs edərkən, biz həmçinin əhali artımını da nəzərdə tutmalıyıq. BMT hesablamalarına görə 2030-cu ilə qədər ölkəmizin əhalisinin 600 min nəfərə qədər artacağı gözlənilir. Həm artan əhali, həm də işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının faydalı təbii ehtiyatları, zəngin torpaq, su və əlverişli meşə fondu, turizm potensialının əsası olan mədəni –tarixi abidələri yaxın perspektivdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlavə güc yaradacaq. İstər təbii resurslar, istərsə də kadrlardan effektiv istifadə üçün münbit şərait vardır [1].

Yüksək gəlirli iş yerlərinin açılması	Əməkhaqlarının yüksəldilməsi
Özəl sektorun inkişaf etdirilməsi	Qadınlara iqtisadi imkanların təqdim edilməsi
Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması	Ədalətli gəlir bölgüsünə nail olunması
Kölgə iqtisadiyyatının qarşısının alınması	Dövlət borcunun dayanıqlılığının təmin edilməsi
Qeyri-neft sektorunun payının artırılması	Aşağı və stabil qiymət səviyyəsinin qorunması

Şəkil 1. Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri

Mənbə: [1] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Rəqabət mexanizminə əsaslanan şaxələndirilmiş, müsair bazar prinsipləri ilə çalışan iqtisadiyyatın yaradılmasında, iqtisadi subyektlər arasında cərəyan edən sosial-iqtisadi münasibətlərin nizamlanmasında dövlətin operativ və strateji mövqeyi əvəz edilməzdir. Təsərrüfat subyektləri arasındakı münasibətlərdə müşahidə edilən çatışmazlıqlar olduqca təsirli rəqabət daraldıcı nəticələrə gətirib çıxardığından dövlətin tənzimləyici siyasəti ilə rəqabət mühiti arasında güclü əlaqələr yaranır.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə çatma yolunda fəaliyyətləri koordinasiya etmək, 2030-cu ilədək ölkəmiz üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən global məqsəd və hədəflərə uyğun olaraq milli prioritetləri və onlara aid tədbirlərin müəyyən edilməsi, Azərbaycan

Respublikasında sosial-iqtisadi prosesləri əhatə edən dövlət proqramlarının və strategiyaların sözəgedən məqsədlərə uzlaşdırılması son dövrlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu məqsədlə ölkə prezidentinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə ölkə səviyyəsində nail olunması üçün monitoring və hesabatlılıq mexanizmi müəyyənəndirilmişdir. Bu normativ-hüquqi akt ölkəmizdə dayanıqlı əsaslara söykənən şaxələndirilmiş rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması üçün baza sənəd hesab edilməklə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir [5, s.206].

Tədqiqatın nəticəsi

Müasir milli iqtisadiyyat və cəmiyyət hal-hazırda rəqəmsal transformasiya mərhələsini keçirir. Bu isə, nəinki iqtisadiyyatın ayrı-ayrı elementlərini, bütövlükdə cəmiyyət və dövlətləri dayanıqlı iqtisadi model axtarışına xüsusi diqqət yetirməyə sövq edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında müasir sənaye komplekslərinin, habelə sənaye məhəllələrinin və texnoparkların, sənaye parklarının yaradılması qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, yerli, eləcə də xarici investisiyaları cəlb etmək baxımından həlledici əhəmiyyət daşımaqdadır. Nəticədə, bu iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirməklə müasir texnoloji sahələrin inkişafına və yeni rəqabət qabiliyyətli məhsul və xidmətlər istehsalına da təkan verir. Ölkə iqtisadiyyatının modernləşməsi özlüyündə innovativ iqtisadiyyatın yaradılmasına, həmçinin qeyri-neft ixracının artırılmasına da böyük töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi. Məcəllə Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il 8 dekabr tarixli 1051-VIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.
3. Hacıyev Ş., (2011), Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi. Bakı, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 440 s.
4. Qasımlı V.Ə., (2023), Rəqəmsal iqtisadiyyat, Bakı, Azprin nəşriyyatı, 262 s.
5. Qasımlı V.Ə., (2022), Yaşıl iqtisadiyyat, Bakı, Azprin nəşriyyatı, 280 s.
6. Musayev.A.F., (2014), İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması, Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 184 s.
7. Şəkərləliyev A., Şəkərləliyev Q., (2016), Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, «Turxan» NPB, 536 s.
8. Vəliyev T.S., Babayev Ə.P., Meybullayev, M.X., (2001), İqtisadi Nəzəriyyə, Bakı, 224 s.

Sagib Mammadov

DIVERSIFICATION POLICY IN A COMPETITIVE ECONOMY BASED ON SUSTAINABILITY

Summary

In the article, analyzes were made in the direction of ensuring macroeconomic stability, accelerating the process of diversification in the national economy based on sustainability, sustainable development of the non-oil sector, further increasing the role of the fiscal, including alternative energy sector in economic development, ensuring financial stability in the country and building a competitive economy in general. Also, special attention was paid to the prospects of increasing the competitiveness of our country in the world due to the expansion and improvement

of the export structure, and the main directions of the strategy aimed at increasing the international competitiveness were examined. Due to the development of the non-oil sector, the development opportunities of other sectors of the economy were investigated.

The purpose - The purpose of the conducted research is to reveal the directions of the formation of a sustainable competitive environment and to determine the competitive strategy in the context of the expansion of international economic relations. Considering that ensuring the diversified development of the economy is of great importance both at the state level and for companies, its importance for a sustainable public-private partnership in the future is inevitable. Another goal is to determine prospects for access to foreign markets with a wider variety of goods, taking into account the potential competitive opportunities of the domestic market with a systematic analysis of the economy. For this, the article examines the structure and geography of exports from a qualitative point of view.

Methodology - the methods of comparison, analysis and synthesis were used in the research and investigation process. Also, the theoretical and methodological bases of the research are induction and deduction, economic-mathematical statistical methods, decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan.

The result of the study - the current state of diversification of the economy in the Republic of Azerbaijan and the development trend have been studied. Extensive statistical solutions have been presented in the direction of developing the national economy of the independent Republic of Azerbaijan at the expense of the non-oil sector, creating an environment and sectors that allow it to produce competitive products in regional and international markets. Important information was provided in the direction of solving the issues arising from "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" and building a sustainable economy that meets the new challenges of the changing world.

Keywords: macroeconomic stability, competitive diversification, economic sustainability, competitive industrialization

Сагиб Мамедов

ПОЛИТИКА ДИВЕРСИФИКАЦИИ В КОНКУРЕНТНОЙ ЭКОНОМИКЕ, ОСНОВАННОЙ НА УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ

Резюме

В статье проведен анализ в направлении обеспечения макроэкономической стабильности, ускорения процесса диверсификации национальной экономики на основе устойчивости, устойчивого развития ненефтяного сектора, дальнейшего повышения роли бюджетного, в том числе альтернативного энергетического сектора в экономическое развитие, обеспечение финансовой стабильности в стране и построение конкурентоспособной экономики в целом. Также особое внимание было уделено перспективам повышения конкурентоспособности нашей страны в мире за счет расширения и совершенствования структуры экспорта, а также рассмотрены основные направления стратегии, направленной на повышение международной конкурентоспособности. В связи с развитием ненефтяного сектора были исследованы возможности развития других отраслей экономики.

Цель – Целью проведенного исследования является раскрытие направлений формирования устойчивой конкурентной среды и определение конкурентной стратегии в условиях расширения международных экономических связей. Учитывая, что обеспечение диверсифицированного развития экономики имеет большое значение как на государственном уровне, так и для компаний, его значение для устойчивого государственно-частного партнерства в будущем неизбежно. Другая цель – определение перспектив выхода на внешние рынки с более широким ассортиментом товаров с учетом потенциальных конкурентных возможностей внутреннего рынка при систематическом анализе экономики. Для этого в

статье с качественной точки зрения рассматривается структура и география экспорта.

Методически – в процессе исследования и расследования использовались методы сравнения, анализа и синтеза. Также теоретической и методологической основой исследования являются индукция и дедукция, экономико-математические статистические методы, указы и распоряжения Президента Азербайджанской Республики.

Результаты исследования – изучено современное состояние диверсификации экономики в Азербайджанской Республике и тенденции развития. Представлены обширные статистические решения в направлении развития национальной экономики независимой Азербайджанской Республики за счет ненефтяного сектора, создания условий и секторов, позволяющих производить конкурентоспособную продукцию на региональных и международных рынках. Была представлена важная информация в направлении решения вопросов, вытекающих из «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития» и построения устойчивой экономики, отвечающей новым вызовам меняющегося мира.

Ключевые слова: макроэкономическая стабильность, конкурентная диверсификация, экономическая устойчивость, конкурентоспособная индустриализация

UOT 3.33

Aytən Ağayeva

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, müəllim
Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant
e-mail: a.c.aghayeva@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9675-4437*

**DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİNATINDA İNVESTİSİYA
YATIRIMININ ALİ TƏHSİLİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN
ARTIRILMASINA TƏSİRİ**

Xülasə

Məqalədə iqtisadi inkişafın təşviqi vasitəsi kimi ali təhsilə investisiya qoyuluşunun vacibliyi vurğulanır. Yüksək ali təhsil səviyyəsinə malik olan əhali ölkənin iqtisadi inkişafının əsas determinantı mövqeyindən çıxış etməklə ölkədə ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasında mühüm rola malikdir.

***Məqsəd** - ali təhsilə investisiya yatırımları etmək istiqamətində STEM sahələri, ətraf mühit və davamlılıq araşdırmaları, süni intellekt, enerji və bərpa olunan resurslar, Kibertəhlükəsizlik və İnformasiya Texnologiyaları, biznes və idarəetmə tədqiqatları və s. prioritet tədqiqat sahələrinin müəyyən edilməsi ali təhsilin əlçatanlığının, keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində investisiyaların cəlb edilməsinin faydalılığını təhlil etməkdir.*

***Metodologiya** - tədqiqat işində dialektik, məntiqi yanaşma, statistik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.*

***Tədqiqatın nəticələri** - Ali təhsilə və sənayeyə investisiya qoyuluşu onların arasında əməkdaşlığın uğurlu olması üçün vacib amildir. Bu prosesdə hər iki tərəfin iştirak etməsi daha səmərəli nəticənin əldə olunmasını təmin edəcəkdir. Bununla şirkətlər və ali təhsil müəssisələri innovasiyalı inkişafa təkan verə biləcək bir ekosistem yarada bilərlər. Odur ki, tərəflərin bu tərəfdaşlığın əhəmiyyətini dərk etməsi və uğurlarına sərmayə qoyması üçün lazımı addımlar atması vacibdir.*

***Açar sözlər:** ali təhsil, investisiya, iqtisadi inkişaf, ali təhsilin əlçatanlığı, ali təhsil və sənaye əməkdaşlığı*

Giriş

Ali təhsil təkcə fərdlər üçün deyil, həm də cəmiyyət üçün uzunmüddətli fayda verən investisiyadır. Müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də göstərir ki ali təhsilə investisiya yatırımları ölkənin iqtisadi və dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. Belə ölkələrdən biri də Yaponiyadır. Bu ölkə məhdud resurslara malik olmasına baxmayaraq həm təhsil, həm də iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə digər ölkələr üçün nümunədir. Məqalədə uzunmüddətli iqtisadi artımın təşviq edilməsi məqsədilə ali təhsilə investisiya planı təsvir edilir. Bu planda ilkin olaraq investisiya yatırımı etmək üçün prioritet sahələrin müəyyən edilməsi əsas götürülür. Ali təhsilə mane olan faktorlardan biri də fərdlərin maliyyə imkanları və coğrafi məkandır. Bunun üçün ali təhsilin əlçatanlığının artırılması istiqamətində investisiya yatırımları etmək əhalinin bütün təbəqələri üçün ali təhsil almaq imkanlarını artırır. Təbii ki, məsələ ali təhsilin əlçatanlığının artırılması ilə bitmir. Digər tərəfdən ali təhsilin keyfiyyətinin artırılması da vacib məsələlərdən hesab edilir. Yüksək keyfiyyətli ali təhsil üçün yatırılan investisiyaların mənfəət formasında geri

qayıtması təxminən 6 illik bir müddəti əhatə edə bilər. Bundan əlavə, universitet-sənaye əlaqələrinin inkişafına investisiyalar son nəticədə ixtisaslı işçilər hazırlamaq və xaricdən ixtisaslı işçilərin cəlb edilməsi kimi problemləri həll etmək üçün daha yaxşı imkanlara gətirib çıxaracaq.

Ali təhsilin investisiya yatırımları üçün prioritet tədqiqat sahələrinin müəyyən edilməsi

Ali təhsilə investisiya yatırımları fərdlərin şəxsi inkişafı ilə yanaşı, ölkənin də iqtisadi və dayanıqlı inkişafı üçün əsaslı həll istiqamətlərindəndir.

Tədqiqat və innovasiyaların inkişafında ali təhsil müəssisələri mühüm rola malikdir. Ali təhsilə investisiyalar cəlb edilməmişdən əvvəl bu sahənin prioritetləri müəyyən edilməlidir. Prioritet tədqiqat sahələrinin müəyyən edilməsi üçün vacib olan addımlardan biri də sosial problemlərin müəyyən edilməsidir. Bunlara iqlim dəyişikliyi, enerji təhlükəsizliyi, səhiyyə, yoxsulluq və bərabərsizlik kimi sosial problemlər aiddir. Problemlərin həll edilməsi və həlli yollarının tapılması davamlı tədqiqatlar tələb edir. Ali təhsil müəssisələri bu problemləri tədqiqat obyektinə çevirərsə mühüm nəticələrin əldə edilməsi mümkündür. Ali təhsilə qoyulan investisiyaların effektivliyini dəqiq qiymətləndirmək üçün həm fərdi, həm də ictimai nəticələri nəzərə almaq lazımdır [9, s.516].

İnsan kapitalı ölkənin iqtisadi inkişafının və böyüməsinin mühüm komponentidir. Təhsil və təlimə sərmayə qoyuluşu insan kapitalının formalaşdırılması və artırılması üçün vacibdir [6, s.50].

Ali təhsil müəssisələri rəqabət üstünlüklərinin və yeni biliklərin inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayacaqları sahələrə diqqət yetirməlidirlər. Ali təhsilin prioritet tədqiqat sahələrinin bəzi nümunələrinə aşağıdakılar aiddir:

1. STEM sahələri
2. Ətraf Mühit
3. Ali təhsildə süni intellekt
4. Enerji və bərpa olunan resurslar
5. Kibertəhlükəsizlik və İnformasiya Texnologiyaları
6. Biznes və İdarəetmə Tədqiqatları və s.

Ali təhsilə əlçatanlığın təmin olunması

Cəmiyyətdə ali təhsil fərdləri şəxsi inkişafa malik olmaqla yanaşı həm də iqtisadi artımın və rifahın mühüm faktorudur. Bununla yanaşı fərdlər üçün ali təhsilə çıxış imkanları maliyyə məhdudiyyətləri, coğrafi məkan amili, sosial və mədəni imkanlarla məhdudlaşır. Bu təsiredici amillər nəzərə alınaraq fərdlər üçün ali təhsilə çıxış imkanları artırılmalıdır. Bunun üçün atılacaq addımlar sırasında ön sırada gələn məsələlərdən biri ali təhsilə çıxışın əlverişli olmasıdır. Bu problemlərdən ən qabarıq şəkildə özünü göstərən təhsil haqqları və digər ödənişlərdir. Əhəlinin bütün təbəqələri qeyd etdiyimiz ödənişləri etmək imkanına malik deyillər. Bunun üçün universitetlər müəyyən qrantlar və maliyyə proqramları təklif etməklə müəyyən qədər problemi həll edə bilərlər. Bundan əlavə dövlət təhsil haqqlarının azaldılması üçün ali təhsil müəssisələrinə daha çox maliyyə ayıra bilər.

Ali təhsil müəssisələri sürətlə inkişaf edən global iqtisadiyyatın tələblərinə cavab vermək üçün keyfiyyətli təhsili təmin etməklə bərabər bilik-bacarıqların formalaşdırılmasında getdikcə daha mühüm rol oynayır və iqtisadi inkişafın təkanverici amili təhsilin rolunun yüksək səviyyəsini əks etdirir.

Ali təhsilin əlçatanlığının artırılması yollarından biri də ali təhsilə çıxış imkanlarının genişləndirilməsidir. Bunun üçün distant təhsil ən optimal variantdır. Masir dövrdə onlayn kurslar və dərəcə proqramları daha aktual məsələyə çevrilir. Bunun başlıca səbəbi tələbələrə dünyanın istənilən yerindən tədrisə qoşulmaq imkanlarının genişləndirilməsi ilə

yanaşı universitetlərin daha geniş auditoriyalara müraciət etmək imkanlarının artması və ənənvi dərslərdə iştirak edə bilməyən tələbələr üçün geniş imkanların yaradılmasıdır.

Ali təhsilin əlçatanlığında digər məhdudiyyət isə coğrafi yerdir. Çünki ucqar kənd və ərazilərdə yaşayanların tədris prosesinə qoşulması çətindir. Bunun üçün əksər vaxtda tələbələr şəhərdə kirayə və ya tələbə yataqxanalarında qalmalı olurlar. Bu da öz növbəsində həm şəhərlərdə sıxlığın artmasına ekoloji cəhətdən çirklənməsinə eyni zamanda da tələbə üçün xərclərin artmasına səbəb olur. Bu problemin həlli üçün dövlət ucqar ərazilərdə yaşayan tələbələr üçün internətə çıxış və nəqliyyat imkanlarının yaxşılaşdırılması istiqamətində infrastruktur və texnologiyaya sərmayə qoya bilər. Texnologiyada əlçatanlığın təmin edilməsi təkcə hüquqi və mənəvi öhdəlik deyil, həm də bütün tələbələr üçün daha inklüziv və müxtəlif təlim mühitini təmin edir [3.s.384].

Bundan əlavə sosial mədəni maneələrdə ali təhsilin əlçatanlığına təsir etməsi qaçılmaz faktorlardandır. Bu daha çox özünü aztəminatlı ailələrdən olan fərdlərin ali təhsil almaq istədikləri zaman baş verə bilər. Bunun üçün universitetlər tələbələrə dəstək proqramı və mentorluq imkanları təklif edə bilərlər. Şəxsi inkişaf və iqtisadi rifahın artırılması üçün ali təhsilin əlçatanlığının təmin olunması vacib amildir.

Ali təhsilin keyfiyyətinin artırılması

Müasir dövrün tələbləri nəzərə alınaraq ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadi və sosial inkişaf üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ali təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına investisiya qoyuluşları ali təhsil müəssisələrinin nüfuzuna müsbət təsir göstərə bilər. Ali təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması daha çox tələbə cəlb etmək imkanlarını genişləndirməklə yanaşı gəlir axınlarına da müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə bu amil ali təhsil müəssisələrinin reputasiyasına və keyfiyyətli təhsil o cümlədən ixtisaslı kadr hazırlamaq bacarıqlarına görə də digər maliyyə qurumlarını və investorları özünə cəlb etmək imkanına malikdir. Empirik tədqiqatlar göstərmişdir ki, təhsil xərcləri insan kapitalının məhsuldarlığı ilə yanaşı əmək məhsuldarlığını artırmaqla iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir [5, s. 16].

Ali təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına investisiya qoyuluşları həm də ölkə iqtisadiyyatının ümumi rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkanlar yaratmış olur. Keyfiyyətli ali təhsil nəticə etibarilə ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması deməkdir. Bu isə ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə yanaşı xarici ölkələrdən tələbə axımlarına səbəb ola bilən amildir. Bütün bunlar ölkənin iqtisadi inkişafına və gəlirlərinin artmasına təsir göstərir.

Ali təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına sərmayə qoymağın bir neçə yolu vardır. Bunlar o cümlədən təhsil müəssisələri üçün maliyyələşmənin artırılması, təhsil işçiləri üçün peşəkar inkişaf imkanlarının təmin edilməsi, texnologiya və infraqurum investisiya qoyuluşu və s. kimi istiqamətlərdir.

Ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün investisiya yatırımları tələbələrin seçdikləri sahədə təcrübəli mütəxəssis olması kimi fərdi inkişafı yanaşı, həm də müəssisələrin və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsas rol oynayır. Dövlət investisiyalarının effektivliyi təhsilin keyfiyyəti, tədqiqat infrastrukturu və sənaye, elm və hökumət arasında əməkdaşlıq səviyyəsi kimi müxtəlif amillərdən asılıdır [7, s.18].

Digər mühüm faktorlardan biri də şirkətlərin rəqabətə davamlılığı maliyyə ilə yanaşı ixtisaslı işçi qüvvəsindən də asılıdır. Ali təhsilə investisiya qoyuluşları sənayenin ehtiyaclarına cavab verə biləcək işçi qüvvəsinin hazırlanmasına təsir edir. Universitet sənaye əməkdaşlığı innovativ tədris metodlarının inkişafına səbəb ola bilər [4, s.14]. Buna görə şirkətlər ali təhsil müəssisələrinə investisiya yatırımı etməsi təcrübəli işçi qüvvəsinin hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Şirkətlər üçün investisiya yatırımları müxtəlif

formalarda təqaüd təklif etmək, təlim proqramları, universitetlərdə təcrübələrə sponsurluq etmək və s. olur. Bununla şirkətlər istedadlı tələbələrə cəlb edə və iş yerində saxlamaqla yanaşı onları uğur qazanmaq üçün lazımı bacarıqlarla təmin edə bilirlər.

Həmçinin, ali təhsil müəssisələri sənaye üçün faydalı olan yeni texnologiyalar tapmaq üçün tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymalıdır. Bu məqsədlə universitetlər ən yaxşı tədqiqatçıları cəlb etməklə sənaye ilə əməkdaşlığı gücləndirə bilirlər. Əməkdaşlıq mühitləri tələbələr arasında fəal öyrənmə, tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə ali təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərə bilər [8, s.888].

Bu kimi tədbirlər vasitəsilə universitetlər şirkətlərə global problemləri həll etmək və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün bilik və təcrübə təqdim edirlər. Davamlı universitet-sənaye əlaqələri baxımından maliyyələşdirmə ədalətli olmalıdır. Bu, müxtəlif formalarda ola bilər: maliyyə dəstəyi, tədqiqat layihələrində əməkdaşlıq və birgə öyrənmə proqramlarının inkişafı və s. Bu kimi amillər bütövlükdə universitet sənaye əməkdaşlığına sərmayə qoymaqla böyümə və iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıqlara gətirib çıxarır.

Ali Təhsil İnvestisiyalarının Təsirinin Monitorinqi və Qiymətləndirilməsi

Ali təhsil müəssisələrinə investisiya yatırımlarının iqtisadi inkişafa necə təkan verdiyi öyrənmək üçün onun təsirini izləmək və qiymətləndirmək lazımdır. Burada təsir müxtəlif şəkildə artan məhsuldarlıq, sosial hərəkətilik, sağlamlıq kimi göstəricilər ola bilər. Ümumiyyətlə, "Edtech sərmayəsi" (ingilis dilində education - "təhsil" və technology - "texnologiya") investorların təhsilin gələcəyini formalaşdırmağa çalışdıqları "gələcək" formasıdır [2, s.237].

Ali təhsilə yatırılan investisiyaların təsirinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi əsasən tələbə karyerası perspektivlərinə baxmaqla, tədqiqat və innovasiyaların iqtisadiyyata təsirini ölçmək və maliyyə yardımı proqramlarının effektivliyini qiymətləndirmək yolu ilə həyata keçirilə bilər. Digər tərəfdən yüksək keyfiyyətli ali təhsil üçün tədrisin keyfiyyətinə nəzarət həlledici rol oynayır. Bu isə ali təhsil müəssisələrinə təkmilləşdirməli olduqları sahələri müəyyən etməyə, onların tədris və öyrənmə keyfiyyətini qiymətləndirməyə, tələbələrin və əmək bazarının dəyişən ehtiyaclarına cavab vermək potensialını yaradır [1, s.272].

Ali təhsildə bu tip qiymətləndirmənin aparılmasının çətinlikləri onun nəticələrinin uzunmüddətli xarakterdə olması ilə yanaşı, nəticələrin mürəkkəbliyi, dərhal müşahidə və ölçmək kimi imkanlara malik olmamasıdır. Bunun üçün dövlət mütəmadi olaraq ali təhsil müəssisələri ilə işləməlidir.

Nəticə

Ali təhsil iqtisadi inkişafı dəstəklilərək insanların təcrübə və bacarıqlarının artırılmasına imkan yaradan amildir. Uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün ali təhsilə investisiya qouyuluşları ənənəvi olaraq təsdiqlənmiş metoddur. Ali təhsildə STEM sahələri, Ətraf mühit, süni intellekt, enerji və bərpa olunan resurslar, kibertəhlükəsizlik və informasiya texnologiyaları, biznes və idarəetmə tədqiqatları və s. kimi prioritet sahələrə investisiya yatırımı ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təşviq edir. Bundan əlavə ali təhsilin əlçatanlığının artırılması üçün investisiya yatırımları əhəlinin bütün təbəqələri üçün o cümlədən coğrafi məkan fərqlərinin aradan qaldırılması istər təhsil istərsə də sosial yanamaşma prizmasından müsbət təsirlər yaradır.

Bundan əlavə ali təhsilin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində investisiya yatırılmalı ölkənin universitetlərinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına o cümlədən ölkəyə

xarici tələbələrə cəlb edilməsini vasitəsilə gəlirlilik imkanlarını artırır. Bu amil ölkədə bacarıqlı işçi qüvvəsinin yaratmaqla ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Balalaieva O., Shynkaruk O., Pavlyuk B., Bidyuk D., Yashchuk O. The role of education quality monitoring in ensuring quality higher education. Amazonia Investiga, 2023, 12(65), pp. 265-275.
2. Ben W., Komljenovic J. Investing in imagined digital futures: the technofinancial 'futuring' of edtech investors in higher education. Critical Studies in Education. Taylor & Francis Group, 2023, 64(3), pp.234-249
3. José L.F., Ángel L.G. Including accessibility in higher education curricula for ICT. Elsevier. Procedia Computer Science, 2012, pp. 382-390
4. Jun D. A New Model of Talent Cultivation through University-Industry Co-operation: Innovation of Teaching Methods for Digital Media and Film Majors. Journal of Social Science Studies, 2024, 11(1), pp.11-21
5. Karaçor Z., Güvenek B., Ekinçi E., Konya S. Panel estimation for the relationship between education expenditure and economic growth for OECD Countries. Forum Scientiae Oeconomia, 2018, 6(2), pp.7-20
6. Khodjamuratova G.Y. The economics of education: Investing in human capital. International Journal Of Innovations In Engineering Research And Technology, 2024, 11(1), pp.49-51
7. Kingsley O., Julius T., Jose E., Michael J. F., Hosseini S. Impact of global government investment on education and research development: A comparative analysis and demystifying the science, technology, innovation, and education conundrum. Global Transitions, 2022, 4, pp.11-27
8. Rodriguez D., Silvia A. Collaborative environments, a way to improve quality in Higher Education. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 2012, 46, pp.875-884
9. Цыпин А. П., Фирсова А. А. Подходы к оценке эффективности инвестиций в высшее образование. Перспективы Науки и Образования, 2021, 5(53), pp.512-529

Aytan Aghayeva

THE EFFECT OF INVESTMENT IN PROVIDING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT ON INCREASING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF HIGHER EDUCATION

Summary

The article emphasizes the importance of investing in higher education as a means of promoting economic development. The population with a high level of higher education plays an important role in the preparation of the qualified labor force in the country, acting as the main determinant of the country's economic development.

The goal is to invest in higher education in STEM fields, environmental and sustainability studies, artificial intelligence, energy and renewable resources, Cybersecurity and Information Technology, business and management studies, etc. identification of priority research areas is to analyze the usefulness of attracting investments in the direction of increasing the accessibility and quality of higher education.

Methodology - dialectical, logical approach, statistical analysis methods were used in the research work.

Research findings - Investing in higher education and industry is an important factor for successful cooperation between them. Participation of both parties in this process will ensure a more efficient result. In this way, companies and higher education institutions can create an

ecosystem that can stimulate innovative development. Therefore, it is important that the parties understand the importance of this partnership and take the necessary steps to invest in its success.

Keywords: *higher education, investment, economic development, access to higher education, higher education and industrial cooperation*

Айтан Агаева

ВЛИЯНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НА ПОВЫШЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье подчеркивается важность инвестиций в высшее образование как средства содействия экономическому развитию. Население с высоким уровнем высшего образования играет важную роль в подготовке квалифицированной рабочей силы в стране, выступая основным определяющим фактором экономического развития страны.

Цель состоит в том, чтобы инвестировать в высшее образование в областях STEM, исследованиях окружающей среды и устойчивого развития, искусственном интеллекте, энергетике и возобновляемых ресурсах, кибербезопасности и информационных технологиях, исследованиях в области бизнеса и управления и т. д. определение приоритетных направлений исследований заключается в анализе целесообразности привлечения инвестиций в направлении повышения доступности и качества высшего образования.

Методология—в исследовательской работе использованы диалектический, логический подход, методы статистического анализа

Результаты исследования - инвестиции в высшее образование и промышленность являются важным фактором успешного сотрудничества между ними. Участие обеих сторон в этом процессе обеспечит более эффективный результат. Таким образом, компании и высшие учебные заведения могут создать экосистему, способную стимулировать инновационное развитие. Поэтому важно, чтобы стороны поняли важность этого партнерства и предприняли необходимые шаги для инвестирования в его успех.

Ключевые слова: *высшее образование, инвестиции, экономическое развитие, доступ к высшему образованию, высшее образование и производственная кооперация*

YAZI QAYDALARI

1. Məqalələr **Times New Roman**, 1 interval və 12 şriflə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:
Sağ - 3sm
Sol - 1,5 sm
Yuxarı - 2 sm
Aşağı - 2 sm
3. Abzas 1 sm olmalıdır.

Başlıq:

Yuxarı sağ küncdə UOT kodu, sol küncdə Müəllifin **Adı, soyadı** qara verilməli, altında iş yeri, vəzifəsi, email, ORCID, DOI varsa *kursivlə* yazılır.

Altı ortada 12 şriflə **qara** məqalənin adı verilir.

Altı xülasə *kursivlə* verilir, onun strukturunda - **məqsəd, metodologiya, tədqiqatın nəticəsi** olmaqla 200-250 sözdən ibarət olur və alt sətirdə **4-5 sözdən ibarət açar sözlər** verilir.

Nümunə:

UOT 379

Fərid Abbaszadə

*Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat institutu, doktorant
fabbaszada2019@gmail.com*

YAŞIL İQTİSADİYYAT: “YENİ KONSEPSİYA VƏ YENİ İNVESTİSİYA MODELİ

Xülasə

Məqələdə yaşıl iqtisadiyyatın cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətində rolu, sosial investisiya kimi verdiyi töhfələrin əhəmiyyəti göstərilir.

Məqsəd - Yaşıl iqtisadiyyatın

Metodologiya - tədqiqat işində metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri - Yeni konsepsiya və yeni investisiya modeli

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat.....

Məqalənin mətni: **Giriş, 1., 2., ..bölmələr, Nəticə** və ədəbiyyat (ədəbiyyata istinad: [5,s.15-20] ədəbiyyat siyahısı ilə uyğun gəlməlidir)

Ədəbiyyat

Kitab adı:

1.Əlizadə F.K. İqtisadi artım: modellər və xüsusiyyətlər. Bakı: AƏSMA Nəşriyyatı, 2005, 198 s

Məqalə adı:

1.Əlizadə F.K. Turist axınının iqtisadiyyatın inkişafına təsiri // K.Əlizadə. ƏSM jurnalı, Bakı, 2010, №2, s.92-98

Konfrans materialı:

1. Əlizadə F.K. Qloballaşma və onun ölkə iqtisadiyyatına təsiri. AƏSMA-NIN "Heydər Əliyev Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusudur" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı, 5 may 2022-ci il, s.29-38
2. Xülasələr: üç azərbaycan, rus və ingilis dilində qəbul edilir. Yazı dili və ondan sonra iki dildə, məsələn azərbaycan dilində məqaləyə rus və ingilis dilində xülasə yazılır.

Nümunə:

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики в экономической деятельности.....

Цель -

Методология -

Результаты исследования -

Ключевые слова

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL

Summary

The role of the green economy in the economic activity.....

Purpose-

Methodology-

Research results-

Keywords:

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara **uyğun yazılmayan, orfoqrafik və üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilmir** və geri qaytarılır.
- Məqalələr **StrikePlagiarismcom** programında yoxlanılır, göstəricilər uyğun olmadıqda qəbul edilmir.
- Elmi dərəcəsi olmayanlar məqalələrinə **rəhbərin imzası ilə rəy əlavə edilməsi** vacibdir.
- Bütün məqalələr **bir rəy və müzakirədən keçdiyi protokoldan çıxarış** (kağız və ya elektron) variantında tədqim edilməlidir.
- Məqalə redaksiyaya daxil olduqda **kənar və yerli** (redaksiya heyətinin tərkibindən bir nəfərə) **rəyə** göndərilir, **rəylər müsbət olduqda redaksiya heyəti çap edilməsi** məsələsinə baxır.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ

1. Статьи должны быть написаны **Times New Roman**, 1 интервалом и 12 шрифтами.
2. Параметры должны быть в следующем порядке:
Справа - 3 см
Слева - 1,5 см
Вверх - 2 см
Нижний - 2 см
3. Абзац должен быть 1 см.
4. Заголовок:

В правом верхнем углу код **УДК**, в левом углу **имя автора, фамилия** должны быть выделены **черным цветом**, под ним **курсивом**, место работы, должность, e-mail, ORCID, если есть DOI.

Внизу название статьи **черным цветом** с 12 шрифтами посередине.

Внизу выделяется **курсивом резюме**, в его структуре-200-250 слов вместе с **целью, методологией, результатом исследования, а в нижней строке приводятся ключевые слова**, состоящие из 4-5 слов.

Пример:

УДК 379

Фарид Аббасзаде

*Институт экономики Министерства науки и образования, докторант
fabbaszada2019@gmail.com*

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: “НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ”

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики

Цель-Зеленая экономика

Методика-в исследовательской работе были использованы методы.

Результаты исследования-новая концепция и новая инвестиционная модель

Ключевые слова: зеленая экономика.....

Текст статьи: **Введение, 1.,2.,...разделы,заключение и литература** (ссылки на литературу: [5, с.15-20] должен соответствовать списку литературы)

Литература

Название книги:

1.Ализаде Ф.К. Экономический рост: модели и особенности. Баку: издательство , 2005, 198 С.

Название статьи:

1.Ализаде Ф.К. Влияние туристского потока на развитие экономики // Ф.Ализаде. Журнал АСМ, Баку, 2010, №2, с.92-98

Материалы конференции:

1. Ализаде Ф.К. Глобализация и ее влияние на экономику страны. Международная научно-практическая конференция на тему: “Гейдар Алиев-основатель современного

Азербайджанского государства". Баку, 5 мая 2022 года, С.29-38

2. Резюме: принимаются на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Письменный язык, а после него на двух языках, например на азербайджанском языке к статье пишется резюме на русском и английском языках.

Пример:

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики.....

Цель-

Методология-

Результаты исследования-

Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The role of the green economy in the economic activity.....

Purpose-

Methodology-

Research results-

Keywords:

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с настоящими Правилами, с **орфографическими и стилистическими ошибками**, не принимаются и он не подлежит возврату.

- Статьи проверяются в программе **StrikePlagiarismcom**, если показатели не совпадают, то не принимаются.

- Тем, у кого нет ученой степени, важно, чтобы к их статьям добавили **отзывы за подписью руководителя**.

- Все статьи должны быть представлены в **виде одной рецензии и выписки из протокола обсуждения** (бумажного или электронного) .

- При поступлении статьи в редакцию она направляется **на внешнее и местное** (одному человеку из состава редакции) рецензирование, при **положительных отзывах редакция** рассматривает вопрос о публикации.

RULES OF WRITING

1. Articles should be written in **Times New Roman**, 1 interval and **12** fonts.

2. The parameters should be in the following order:

Right - 3cm

Left - 1.5 cm

Up - 2 cm

Bottom - 2 cm

3. The paragraph should be **1** cm.

4. Title:

In the upper right corner, the **JEL** code, in the **left corner**, the **author's name, surname should be highlighted in black, under it in italics, place of work, position, e-mail, ORCID**, if there is a DOI.

At the bottom, the title of the article is in black with **12** fonts in the middle.

The summary is italicized at the bottom, in its structure-**200-250 words** together with the purpose, methodology, research result, and in the bottom line there are keywords consisting of **4-5 words**.

Example:

JEL CODE A1.A13.

Farid Abbaszade

*Institute of Economics of the Ministry of Science and Education, doctoral student
fabbaszada2019@gmail.com*

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The article shows the role of the green economy

Purpose

Methodology-in the research work methods were used.

Research results-a new concept and a new investment model

Keywords: green economy.....

Text of the article: **Introduction, 1,2,...sections, conclusion and literature** (references to literature: [5, pp.15-20] must correspond to the list of references)

References

Title of the book:

1. Alizade F.K. Economic growth: models and features. Baku: Publishing House , 2005, 198 P.

Title of the article:

1. Alizade F.K. The influence of the tourist flow on the development of the economy // F.Alizade. AFM Magazine, Baku, 2010, No. 2, pp.92-98

Conference materials:

1. Alizade F.K. Globalization and its impact on the country's economy. International scientific and practical conference on the topic: "Heydar Aliyev is the founder of the modern Azerbaijani state". Baku, May 5, 2022, pp.29-38

Пример:

Фарид Аббасзаде

**ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ
ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»**

Резюме

В статье показана роль зеленой
экономики.....

Цель -

Методология -

Результаты исследования-

Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The role of the green economy in the economic
activity.....

Purpose -

Methodology -

Research results -

Keywords:

IMPORTANT NOTES:

- Articles written not in accordance with these Rules, with spelling and stylistic errors, are not accepted and it is non-refundable.
- Articles are checked in the **StrikePlagiarismcom** program, if the indicators do not match, they are not accepted.
- **For those who do not have an academic degree, it is important that reviews signed by the head** be added to their articles.
- All articles should be submitted in **the form of one review and an extract from** the discussion protocol (paper or electronic).
- When an article is **submitted to the editorial office, it is sent for external and local (to one person from the editorial staff)** review, with positive reviews, the editorial board considers the issue of publication.

“ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR”

Elmi-praktik jurnal

№ 2 (22), 2024

Nəşriyyatın direktoru: M.Şəfiyev
Texniki redaktor: S.Mamoyeva

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
E-mail: muallim.mmc@gmail.com

Yığılmağa verilib: 10.08.2024
Çapa imzalanıb: 25.08.2024
Kağız formatı: 60x84^{1/8}. 17,25 ç.v.